

Ιδού, γλυκέ Φιλόπατρι, της λύρας μου τα μέλη

Η λογοτεχνία
στην Επανάσταση
και στα πρώτα χρόνια
του ελληνικού κράτους

Επιμέλεια:
Δημήτρης Πολυχρονάκης
Αλέξανδρος Κασιγιάννης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΚΡΗΤΗΣ

Ιδού, γλυκέ Φιλόπατρι, της λύρας μου τα μέλη

Αλέξης Πολίτης, Αλέξανδρος Κατσιγιάννης,
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Δημήτρης Πολυχρονάκης,
Αγγέλα Γιώτη, Χριστίνα Κώστογλου και
Τάκης Καγιαλής, Αγγέλα Καστρινάκη

“ΙΔΟΥ, ΓΛΥΚΕ ΦΙΛΟΠΑΤΡΙ, ΤΗΣ ΛΥΡΑΣ ΜΟΥ ΤΑ ΜΕΛΗ”

Η λογοτεχνία στην Επανάσταση
και στα πρώτα χρόνια
του ελληνικού κράτους

επιμέλεια

Δημήτρης Πολυχρονάκης
Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2022

Μακέτα εξωφύλλου: Δημήτρης Καλοκύρης

(dkalokiris@gmail.com)

Σχεδιασμός έκδοσης: Κωστής Ψυχογιός

(pezanos@outlook.com)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία:

ΓΡΑΦΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.Ε.

(info@grafotehniki.gr, 3ο χλμ. Ρεθύμνου – Χανίων,

741 00 Ρέθυμνο, τηλ. 28310-22223, -52519)

ISBN 978-618-85496-6-1

e-ISBN 978-618-85496-7-8

© 2022 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

(Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 741 00 Ρέθυμνο,

τηλ. 28310-77780, e-mail: dean@phl.uoc.gr)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγικό σημείωμα</i>	11
----------------------------	----

Στιχουργία επίκαιρη και στρατευμένη

Αλέξης Πολίτης

Τα άσματα δ' εποίει καθαρίζων: Οι θούριοι.

<i>Θέματα για ξετύλιγμα</i>	17
-----------------------------	----

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

<i>Η ποίηση της ευαισθητοποίησης στους κόλπους της αγγλικής φιλελληνικής λογιосύνης: με αφορμή τον «Κανάρη» του Νικόλαου Μανιάκη (1823)</i>	41
---	----

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Διακαής προς την πατρίδα έρωσ και αφέλεια φυσική:

<i>Η λαϊκή στιχουργία του Τσοπανάκου και τα πολιτικά λεξιλόγια της Επανάστασης του '21</i>	85
--	----

Σολωμικά – Καλβικά

Δημήτρης Πολυχρονάκης

Η λογοτεχνία της Επανάστασης ως επανάσταση στη
λογοτεχνία. Με αφορμή τις «Σημειώσεις στον Ύμνο
εις την Ελευθερίαν» του Διονύσιου Σολωμού 143

Αγγέλα Γιώτη

Τρεις αναβαθμοί θεϊκών οραμάτων
στην επαναστατική ποίηση του Κάλβου 177

Για την πεζογραφία

Χριστίνα Κώστογλου – Τάκης Καγιαλής

Η Ελληνική Επανάσταση στη λογοτεχνική
παράγωγή του Δημητρίου Αινιάνος 209

Αγγέλα Καστρινάκη

«Η Επανάστασις μας εξεσκούριασεν ολίγον»: περί
έρωτος παραστάσεις και ιδέες στη λογοτεχνία
του νεοσύστατου κράτους 255

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΤΟ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΒΙΒΛΙΟ περιέχει την επεξεργασμένη μορφή των εργασιών που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα «Ιδού, γλυκέ Φιλόπατρι, της λύρας μου τα μέλη. Η λογοτεχνία στην Επανάσταση και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους», η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 Νοεμβρίου του 2021. Η ημερίδα διοργανώθηκε από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στο πλαίσιο των εορτασμών των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821.

Εύλογα θα αναρωτιόταν κανείς ποια είναι η θέση του παρόντος βιβλίου μας στο πλήθος των εκδόσεων για τα 200 χρόνια της Επανάστασης. Η απάντηση έγκειται στο ότι το βλέμμα είναι στραμμένο αποκλειστικά στη λογοτεχνία, καθώς το βιβλίο συγκροτείται από εξειδικευμένες μελέτες, αφιερωμένες αποκλειστικά στη νεοελληνική λογοτεχνία του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια σύμπραξη νεοελληνιστών,

που στοχεύουν στη μελέτη και την εκ νέου διερεύνηση του λογοτεχνικού πεδίου στα χρόνια της Επανάστασης και στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους. Μέσα από τις εργασίες φωτίζονται λησμονημένες πτυχές της λογοτεχνικής παραγωγής της εποχής, ενώ ταυτόχρονα πραγματοποιούνται νέες προσεγγίσεις –ερμηνευτικές και μεθοδολογικές– σε γνωστότερα κείμενα και συγγραφείς.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα, με τίτλο «Στιχουργία επίκαιρη και στρατευμένη», απαρτίζεται από τρεις μελέτες, οι οποίες επικεντρώνονται σε διάφορες εκφάνσεις της περιστασιακής ποίησης σχετιζόμενης με την Επανάσταση. Ο ομότιμος καθηγητής Αλέξης Πολίτης επιχειρεί μια συνθετική και ταυτόχρονα πανοραμική προσέγγιση στο είδος των Θουρίων, με αφορμή ενδεικτικά παραδείγματα. Επεξεργάζεται γνωστά αλλά και λησμονημένα στιχουργήματα από τα προεπαναστατικά χρόνια έως τα χρόνια της Επανάστασης, εξετάζοντας κρίσιμες παραμέτρους, φιλολογικές αλλά και εξωλογοτεχνικές. Ο επίκουρος καθηγητής Αλέξανδρος Κατσιγιάννης ανασύρει από τη λήθη την περίπτωση του νομικού Νικολάου Μανιάκη και με αφορμή το ποίημά του Κανάρης επιχειρεί να σκιαγραφήσει τα δίκτυα της φιλελληνικής αγγλικής λογοσύνης των ετών 1823-1828. Την ενότητα συμπληρώνει η μελέτη του αναπληρωτή καθηγητή Γιάννη Παπαθεο-

δώρον για τον λαϊκό βάρδο Τσοπανάκο (Παναγιώτη Κάλα). Ο Παπαθεοδώρον αναδεικνύει την «αφελή» στιχουργία του λιγοστά μελετημένου Τσοπανάκου μέσα από το πρίσμα της πολιτισμικής ιστορίας αλλά και της προφορικής λογοτεχνίας, μετατοπίζοντας έτσι το ενδιαφέρον για αυτό το είδος της ποίησης από την απλοϊκή γραφικότητα ή τη χαριτωμένη αφέλεια προς παραγωγικότερους ιστορικούς λόγους.

Η δεύτερη ενότητα, «Σολωμικά-Καλβικά», αποτελείται από δύο μελέτες αφιερωμένες στους σημαντικότερους και πιο μελετημένους ποιητές της εποχής, τον Διονύσιο Σολωμό και τον Ανδρέα Κάλβο. Ο αναπληρωτής καθηγητής Δημήτρης Πολυχρονάκης εξετάζει εκ νέου τον Ύμνο του Σολωμού αλλά και τις σημειώσεις του ποιητή για το έργο αυτό, προκειμένου να αναδείξει και να αποκωδικοποιήσει τα νεωτερικά ποιητολογικά και αισθητικά αιτήματα του Σολωμού, τα οποία ενθυγραμμίστηκαν και σχετίστηκαν με τη νεωτερική ιστορική τομή της Επανάστασης. Από την άλλη, η επίκουρη καθηγήτρια Αγγέλα Γιώτη βυθίζεται στο εργαστήριο του ποιητή και λόγιου Κάλβου προκειμένου να αναδείξει την ιδιαίτερη, επίσης νεωτερική, σχέση του μαχητικού φιλελευθερισμού και του θεϊσμού, έτσι όπως εκείνη αποτυπώνεται σε τρία κρίσιμα στάδια της συγγραφικής του πορείας.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα, «Για την Πεζογραφία», επικεντρώνεται, όπως δηλώνει και ο τίτλος της, στην πεζογραφία που σχετίζεται με την Επανάσταση οδηγώντας τον αναγνώστη λίγο πιο βαθιά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Μέσα από τη μελέτη που συνυπογράφουν η υποψήφια διδακτόρισα Χριστίνα Κώστογλου και ο καθηγητής Τάκης Καγιαλής, αναδεικνύεται το πρωτότυπο πεζογραφικό έργο του πολυσχιδούς Δημητρίου Αινιάνος, το λογοτεχνικό έργο του οποίου ακόμα περιμένει υπομονετικά τον μελετητή του. Η Κώστογλου και ο Καγιαλής επικεντρώνονται στο περιοδικό του Αινιάνος, τη Βιβλιοθήκη του Λαού, και εξετάζουν την παραγωγική σχέση μυθοπλασίας και ιστορικής πραγματικότητας, όπως προκύπτει από την πεζογραφία του Αινιάνος. Τέλος, η καθηγήτρια Αγγέλα Καστρινάκη παρουσιάζει ένα ψηφιδωτό της ελληνικής πεζογραφίας των ετών 1830-1850, δίνοντας έμφαση στα νέα αστικά και ευρωπαϊκά ήθη, τα οποία αναπαρίστανται και σχολιάζονται στην πεζογραφία της εποχής, ενώ αναδιαμορφώνουν σιγά-σιγά και το νεότευκτο ελλαδικό κράτος. Η Καστρινάκη επικεντρώνεται στις αναπαραστάσεις του έρωτα και των γυναικών, προκειμένου να περιγράψει τον εξευρωπαϊσμό της υπό διαμόρφωση ελληνικής αστικής κοινωνίας.

ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΑ ΕΠΙΚΑΙΡΗ
ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΕΥΜΕΝΗ

ΤΑ ΑΣΜΑΤΑ Δ' ΕΠΟΙΕΙ ΚΙΘΑΡΙΖΩΝ:
ΟΙ ΘΟΥΡΙΟΙ. ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΞΕΤΥΛΙΓΜΑ

Αλέξης Πολίτης

ΔΕΝ ΔΙΑΘΕΤΟΥΜΕ, όσο ξέρω, μια συνθετική μελέτη για τους Θούριους, ούτε μια συνολική απογραφή όσων διασώθηκαν. Καθώς μάλιστα οι θούριοι κυκλοφορούσαν κυρίως προφορικά, τραγουδιστά, δεν ξέρουμε αν καταγράφηκαν όλοι, ούτε αν όσοι σώζονται σήμερα, τυπωμένοι ή σε χειρόγραφα αντίγραφα, ήταν και οι πιο δημοφιλείς· το τοπίο «θούριοι» είναι λοιπόν αρκετά θολό, και χρειάζεται πολλή δουλειά, μήπως και κάποτε ξεκαθαρίσει. Προς αυτή την κατεύθυνση έκρινα σκόπιμο να συμμαζέψω τα δελτία που είχα συγκεντρώσει, να τα συμπληρώσω όσο γινόταν και να τα περάσω στην ΑΝΕΜΗ, όπως έχει γίνει και με άλλες βιβλιογραφικές βάσεις. Και, με την ευκαιρία,

είπα να προσθέσω δυο-τρεις ακόμα παρατηρήσεις στα όσα έχω κατά καιρούς δημοσιεύσει.¹

«Τα άσματα δ'εποίει», ο Ρήγας, «κιθαρίζων» η πληροφορία είναι του 1870 και μας έρχεται από τον Γεώργιο Κρέμο (1839-1926),² που μάλλον αντλεί από την περιρρέουσα ακόμη στα χρόνια του προφορική παράδοση. Δεν ξέρω μάλιστα αν πρέπει να προσλάβουμε ετούτη τη ρήση κυριολεκτικά, αν δηλαδή ο Ρήγας (και οι περισσότεροι συντάκτες και τραγουδιστές θουρίων) λειτουργούσαν όπως παλαιοί είτε νεότεροι,

¹ Σημειώνω εδώ τις παλαιότερες προσεγγίσεις μου στο θέμα: «Η διάδοση των επαναστατικών θουρίων», *Διαβάσω*, τχ. 235 (21.3.1990), 66-70· «Ο θούριος του Ρήγα “Ως τότε παλικάρια”. Ιδεολογικοί τόποι 1797, 1824», *Αντί*, τχ. 652 (16 Ιαν. 1998), 50-51, τώρα και τα δύο *Το μυθολογικό κενό*, Αθήνα 2000, σ. 151-163 και 164-171· «Οι Θούριοι του Ρήγα και ο Ύμνος του Σολωμού. Εθνικοί και κοινωνικοί τόποι», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 4 (2005), 19-29· «Ο Ρήγας και η λογοτεχνία», *Παλίμψηστον*, περ. Γ', τχ. 25 (φθιν. 2010), 129-139, και λίγες σελίδες στο *1821-1831. Μαζί με την Ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία. Ποίηση, πεζογραφία, λογιосύνη*, Ηράκλειο 2021.

² *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμον και Ηθική στιχουργία Α. Κ. Βυζαντίου*, Λιψία 1870, σ. xvi.

Έλληνες είτε ξένοι, τραγουδοποιοί, ότι δηλαδή μονάχα τραγουδώντας μπορούσαν να φτιάξουν τα λόγια. Ξέρουμε βέβαια πως οι άνθρωποι του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα είχαν πολύ στενότερη επαφή και με τα όργανα και με τους εκκλησιαστικούς και κοσμικούς σκοπούς, όπως και ότι «από την τάξιν των γεωργών μας πολλοί έχουν καθένας την λύραν του»,³ και άρα ενδέχεται ο Ρήγας να έπλαθε το «Ώς πότε παλικάρια» ενώ άκουγε από μέσα του το δημοτικό «Μια προσταγή μεγάλη». Όμως, οι άλλοι τρεις δικοί του θούριοι, καθώς και οι περισσότεροι των διαδόχων του, τονίζονταν στον ήχο δεδομένων ευρωπαϊκών τραγουδιών, επαναστατικών συνήθως· πρέπει λοιπόν να φανταστούμε πως αρκετές τέτοιες μουσικές ακούγονταν και σε ελληνικά περιβάλλοντα – περισσότερο βέβαια στις παροιρίες. Οπωσδήποτε, καλό είναι κάποιος που γνωρίζει τα μουσικά δεδομένα εκείνων των χρόνων να εξετάσει το ζήτημα είτε συνολικά είτε μερικότερα· να παραβάλλει, λόγου χάρη, τους ήχους που προκύπτουν από τη βυ-

³ Αδ. Κοραής, «Προλεγόμενα» στο *Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα*, Παρίσι 1821· παραπέμπω στο *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, Β', Αθήνα 1988, σ. 720.

ζαντινή σημειογραφία των έντεκα θουρίων που παραθέτει ο Αντώνιος Σιγάλας με ό,τι άλλο ξέρουμε για τη μουσική τους.⁴

Από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία των θουρίων είναι η νεωτερική μουσική τους, η τόσο ασυνήθιστη για το παραδοσιακό αφτί, και πλάι της η ρητά διατυπωμένη επαναστατική και πολεμική θεματική τους. Αν αναζητάμε ένα σαφές τεκμήριο του πότε η ανάγκη για ριζική αλλαγή στο πολιτικό καθεστώς έγινε ρητή, καλύτερη μαρτυρία από την εμφάνιση και τη διάδοση των θουρίων δεν νομίζω ότι μπορούμε να βρούμε.

*Μπρος, παιδιά, ας πολεμούμε!
Ο καιρός της δόξης ήλθε·
αν το Γένος αγαπούμε,
στη φωτιά, μπρος, στη φωτιά.
Στας Αθήνας, μπρος, στην Πόλη,
μπρος παιδιά γνήσια Ελλήνων!
Μπρος λοιπόν, μπρος κατ' εκείνων
που το Γένος μας μισούν.*

⁴ Αντ. Ν. Σιγάλας, *Συλλογή εθνικών ασμάτων*, Αθήνα 1880.

*Τα όπλα ας λάβωμεν·
άγωμεν, πατριώτες, άγωμεν·
ας τρέξει το αθών αίμα
για τη λευθεριά.*

Είμαστε μάλλον στα 1807-1809, τα χρόνια της δεύτερης γαλλικής κατοχής της Ζακύνθου· ετούτο είναι από τα ύστερα θούρια του Αντώνιου Μαρτελάου και τονιζόταν κατά τον ήχο του γαλλικού ύμνου «Allons, enfants de la Patrie!», της γνωστής Μασσαλιώτιδας.⁵ Την προσοχή του ιστορικού την ελκύει ιδιαίτερα ο πέμπτος στίχος, «Στας Αθήνας, μπρος, στην Πόλη». Αν η Αθήνα εκφράζει, εκεί στις αρχές του 19ου αιώνα, την καινούρια, ακριβέστερα τη «διαφωτιστική» ιδεολογία που συνάπτει τους τοτινούς Έλληνες με τους πολυένδοξους αρχαίους πρόγονους, η «Πόλη», η Κωνσταντινούπολη, συν-

⁵ Σπ. δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Μασσαλιώτικος θούριος», *Εστία*, 18 (2.9.1884), 571-572 (δελτίο Μανόλη Φραγκίσκου)· στηρίζομαι στη χρονολόγηση του Δημήτρη Δ. Αρβανιτάκη, *Η Αγωγή του Πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο 2020, σ. 400.

δέεται με την παραδοσιακή ιδεολογία που βλέπει τη σκλαβιά με τα μάτια του Χριστιανού. Ξέρω ότι μερικοί εδώ θα απορήσουν, θα φωνάξουν «ένσταση!», αλλά επιμένω· θα σταθώ σε μια μονάχα μαρτυρία, που κατά τη γνώμη μου αρκεί. 1791, 15 Νοεμβρίου, ο Κοραής γράφει από το Παρίσι στον αγαπημένο του Δημήτριο Λώτο, τον πρωτοψάλτη της Σμύρνης: «Τούτο μόνον φοβούμαι, μήπως και η λογιότης σου κρίνεις και ελπίζεις την ελευθερίαν των Ελλήνων, ως την κρίνει ο κοινός λαός. Οι περισσότεροι από τους Γραικούς την σήμερον προσμένουσιν επιθυμητικώς την ελευθερίαν, όχι διά να σοφισθώσι και να αλλάξουσιν τα δουλικά και βάρβαρα ήθη εις χρηστά, όχι διά να έχωσι ποιμένας αληθινούς, μιμητάς των Αποστόλων, αντί των λύκων οι οποίοι τους δυναστεύουσιν την σήμερον, αλλά διά να αξιωθώσι να ακούσωσι την λειτουργίαν εις τον ναόν της Αγίας Σοφίας».⁶ Η

⁶ Αδ. Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., Α', Αθήνα 1964, σ. 203· δανείζομαι το παράθεμα από την εργασία μου «Από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους προγόνους», *Ο Πολίτης. Δεκαπενθήμερος*, τχ. 32 (21.2.1997), 12-20, όπου η σύνδεση των Νεοελλήνων με το βυζαντινό τους παρελθόν

αναφορά στην Κωνσταντινούπολη του Μαρτε-
λάου αναπαράχθηκε και στο *Δεύτε παιίδες των*
Ελλήνων –γι' αυτόν τον κάπως νεότερο θούριο
θα κάνω λόγο αμέσως παρακάτω– και την ξα-
νασυναντώ μια τρίτη φορά ακόμα, σε θούριο
δημοσιευμένο το 1823, αλλά συνταγμένο κι αυ-
τόν προτού ξεσπάσει ο Αγώνας· τώρα όχι στην
πρώτη παρά στην τελευταία στροφή.⁷

<i>Εξ όρους σ' όρος</i>	<i>Κι εις Κωνσταντίνου</i>
<i>κι εκ λόφον εις λόφον</i>	<i>την τερπνήν πόλιν</i>
<i>ΣΤΑΥΡΟΥ σημείον</i>	<i>μετά θριάμβων</i>
<i>ας κινηθεί.</i>	<i>ας στηριχθεί.</i>

Όσο μπορώ να ξέρω, η αναφορά για την Κων-
σταντινούπολη χάθηκε παντελώς μετά το 1821
από τους θούριους· θυμίζω άλλωστε ότι ενώ
στα σχέδια της Φιλικής του 1820 προγραμμα-

τεκμηριώνεται αναλυτικά.

⁷ *Διήγημα περί της παρούσης καταστάσεως των ελληνι-
κών πόλεων ... υπό Εδονάρδου Βλακιέρου ...*, Λονδίνο
1823, σ. 38-39· το ότι συντέθηκε προεπαναστατικά γίνε-
ται φανερό από τα πρώτα κιόλας εξάστιχα (κείμενο ορα-
τό στην ANEMH). Για το έργο αυτό, βλ. στον παρόντα
τόμο τη συμβολή του Αλέξανδρου Κατσιγιάννη.

τιζόταν και μια, μεγαλεπήβολη μάλιστα, εστία της επανάστασης στην ίδια την πρωτεύουσα των Οθωμανών, τελικά δεν έγινε καμία κίνηση, και, αντίθετα, όλα τα μετά το 1821 οράματα των επαναστατικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα αφορούσαν μόνο τη σύνδεση με τις φιλελεύθερες ευρωπαϊκές αξίες –ακαδημίες, πανεπιστήμια, ανεξάρτητη δικαιοσύνη, δημοκρατικές διαδικασίες– καθώς και με τον κόσμο της αρχαίας Ελλάδας. Στα χρόνια του Αγώνα το καλύτερο όνειρο για το μελλοντικό ελληνικό κράτος ήταν να περιλάβει όσες περιοχές επαναστάτησαν· καμία ιδέα για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν είχε περάσει απ' το μυαλό κανενός.

Έτσι και με τους θούριους: ο κεντρικός ιδεολογικός πυρήνας όλων είναι η άμεση αναφορά στα σύμβολα της αρχαίας δόξας. Ο θεός Άρης, κι ακόμα περισσότερο η Αθηνά· πλάι τους, οι φημισμένοι τόποι, Αθήνα, Σπάρτη, Θερμοπύλες, μαζί κι οι θαυμαστοί πολεμικοί ήρωες: ο Λεωνίδας, ο Μιλτιάδης, ο Αλκιβιάδης. Είπα «όλων» των θουρίων· ναι, εκτός όμως από το «Ὡς πότε παλικάρια», που ο ιδεολογικός του κόσμος συνδέεται ακόμα με τα κοινωνικά και

όχι εθνικά αιτήματα της πρώτης περιόδου της Γαλλικής Επανάστασης. Αλλά, ακριβώς όπως και στο Παρίσι το κοινωνικό αντικαταστάθηκε πολύ γρήγορα από το εθνικό –το «πατριωτικό» για να χρησιμοποιήσουμε τη δική τους ορολογία–, έτσι κι ο Ρήγας πρόσθεσε αμέσως τη σύνδεση με τα σύμβολα της αρχαίας Ελλάδας στους άλλους του θουρίους. Κι ενώ το κοινωνικό και διεθνιστικό αίτημα του πρώτου θουρίου δεν ξαναεμφανίστηκε, όσο ξέρω, σε άλλον, χανόταν σιγά-σιγά παράλληλα και από το αρχικό κείμενο του Ρήγα κατά τα καινούρια τραγουδίσματά του στα επόμενα χρόνια.

Γιατί, βέβαια, δεν χρειάζεται να το ξαναπούμε, οι θούριοι κυκλοφορούσαν κυρίως προφορικά· δεν ήταν «κείμενα», δεν έκειντο κάπου, λοιπόν δεν είχαν και σταθερή μορφή. Αναπροσαρμόζονταν διαρκώς, όπως και τα δημοτικά τραγούδια, και αίσθηση ιδιοκτησίας ή συγγραφέα δεν υπήρχε – γι' αυτό και ο κόσμος πολύ συχνά απέδιδε τους πιο γνωστούς και αγαπητούς στον ίδιον τον Ρήγα. Και ακριβώς για τον ίδιο λόγο δεν είναι λίγα τα «κείμενα» που στηρίζονται, τελείως συνειδητά, σε κάποιο παρόμοιο παλαιότερο τραγούδι. Το *Άσμα πολεμιστή*

ριον του Κοραή, που κυκλοφόρησε ανώνυμα στα 1800, *Φίλοι μου συμπατριώται*,| δούλοι νά 'μεθα ως πότε, πατάει στο *Φίλοι μου ηλικιωτάι*,| τί προσμένετε, ως πότε;| *Νά καιρός να πανδρευθείτε*, που ή προέρχεται από το *Έρωτος αποτελέσματα* του 1792 ή ίσως είναι και παλαιότερο, και είχε ενταχθεί εκεί. Το 1818 ο «Σωφρόνιος Αθηναίος», δηλαδή ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, δημοσίεψε στον *Λόγιο Ερμή* μια «Ωδή υπέρ της Ελλάδος» που αρχίζει *Φίλτατοι Συμπατριώται!*| *Η διχόνοια ως πότε;* και κρατάει την ίδια επωδό του Κοραή *Ζήτω η φιλογενία!*, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα ένας νεαρός μαθητής στην Ερμούπολη προσάρμοζε το αρχικό δίστιχο στους δικούς του στόχους, ως «Προτροπή εις παιδείαν»: *Φίλοι συνηλικιώται!*| *θ' αμελώμεν έως πότε;*| *δεν αρχίζωμεν συμφώνως*,| *μελετώντες καθείς μόνος*,⁸ Και βέβαια, αν κάποια από αυτά τα κείμενα τραγουδήθηκαν, όπως έγινε σίγουρα με το *Άσμα πολεμιστήριον* του Κοραή κι εκείνο του *Έρωτος αποτελέσματα*, θα ήταν στον ίδιο αρχικό σκοπό.

⁸ *Ερμής ο Λόγιος*, 8 (1818), 3-5· Αθανάσιος Περγεγούδης, *Ποητικάί απαρχαί*, Ερμούπολη 1838 [Ηλίου 1838. 152], σ. 36.

Το Φίλοι μου συμπατριώται ήταν από τα δημοφιλή θούρια, αλλά την ευρύτερη διάδοση πρέπει να την είχε το *Δεύτε παιδες των Ελλήνων*, | ο καιρός της δόξης ήλθεν, για το οποίο δεν ξέρουμε συγγραφέα. Νομίζω πως αποτελεί μια αναδημιουργία του θουρίου του Αντώνιου Μαρτελάου που είδαμε παραπάνω, τροποποιημένη ώστε ν'αποβάλει τον επικαιρικό και φιλογαλλικό χαρακτήρα: φεύγει η δεύτερη στροφή που αναφερόταν στην παρουσία των Γάλλων στα Επτάνησα και αντικαθίσταται από τις δύο αρχικές στροφές του πρώτου θουρίου του Μαρτελάου, *Όθεν είστε των Ελλήνων* | *παλαιά ανδρειωμένα*, | *κόκαλα εσκορπισμένα*,⁹ κλπ. Η καινούρια ετούτη μορφή απέκτησε λογιότερο ύφος, όπως θα έχουν όλοι σχεδόν οι θούριοι μετά τα 1800, και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1812 από τον λόρδο Μπάιρον,¹⁰ που θα την άκουσε ή θα τη διάβασε στα 1809 ή 1810, αλλά θεωρώ πιθανό να

⁹ Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Προσολωμικοί*, τχ. Δ': *Αντώνιος Μαρτελάος και οι περί αυτόν*, Αθήνα 1977, σ. 41-45.

¹⁰ Δημοσιεύτηκε ως παράρτημα στο *Child Harold's Pilgrimage*, Λονδίνο 1812 και συνεχίζει να εντάσσεται στις σημειώσεις των *Απάντων* του έως τις μέρες μας.

δημιουργήθηκε λίγο νωρίτερα. Αποδίδεται από πολλούς στον Ρήγα· ετούτο όμως είναι απλώς ένα τεκμήριο της εκτίμησης που είχε κερδίσει χάρη στη διάδοσή του. Υποθέτω μάλιστα πως αυτό το παράξενο «δεύτε», που συνδέεται με την κορυφαία στιγμή της χριστιανικής θρησκείας, την Ανάσταση –«Δεύτε λάβετε Φως»–, και που μοιάζει με προστακτική ενώ δεν είναι παρά ένα ταπεινό επίρρημα –εδώ, τώρα– μπήκε στη θέση του «μπρος» που είχε ο Μαρτελάος. Οπωσδήποτε, το «δεύτε» έκανε καλή καριέρα στους θουρίους. Το 1817 ο Νικόλαος Πίγκολος συντάσσει ένα κείμενο που το τιτλοφορεί ο «Παιάν»· αρχίζει *Δεύτε Έλληνες γενναίοι,* | *δράμετε προθύμως νέοι,* | *εις τον θεόν Παρνασσόν* και ακολουθεί από κοντά τη δομή του *Δεύτε παίδες των Ελλήνων*, αλλά έχει διαφορετικούς στόχους, όχι τον ένοπλο αγώνα παρά την επιστροφή της Σοφίας, της Επιστήμης, της Ποίησης στη γενέτειρα Ελλάδα.¹¹

¹¹ Μερικοί άλλοι θούριοι που αρχίζουν με το «δεύτε»: «Δεύτε παίδες των Ελλήνων, | άνδρες φίλοι των κινδύνων, | η Πατρίς σας προσκαλεί», κλπ., Α. Schott και Μ. Mebold, *Taschenbuch für Freunde der Geschichte des Griechischen Volkes älterer und neuerer Zeit*. Zweiter

Μίλησα παραπάνω για το «λογιότερο ύφος» της συντριπτικής πλειοψηφίας των θουρίων· δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις με ολότελα αρχαιοπρεπείς φράσεις και λέξεις. Ξέρουμε βέβαια την αντίδραση του Σολωμού στον «Διάλογο», «ακούσαμε ποιητάδες ανόητους, που ήθελαν να αθανατίσουν τους ήρωες και οι παινεμένοι ήρωες δεν εκαταλάβαιναν λέξη», όπως ξέρουμε και ότι είχε πέσει έξω· αυτός δεν είχε καταλάβει πως αρκούσαν οι δυο-τρεις λέξεις συνθήματα, «Πατρίς», «Ελευθερία», «Λεωνίδα» για να εκφράσουν εκείνο το καινούριο που συνέβαινε και ανέτρεπε το κλίμα υποταγής τόσων αιώνων. Οι ακατανόητες λέξεις λειτουργούσαν μαγικά, όπως στις κατάρες, στις επω-

Jahrgang, Χαϊδελβέργη 1824, σ. 300-304 (ορατό από ANEMH)· «Δεύτε παίδες των Ελλήνων,| των προγόνων μας εκείνων,| μιμηθείτε τας λαμπράς| προκοπάς και επιστήμας», κλπ., Ευλόγιος Κουρίλας, «Ρήγας ο Φεραίος και τα ανέκδοτα ποιήματά του εξ Αθωνικού χειρογράφου», *Θεσσαλικά Χρονικά*, 3 (1932) σ. 83· «Δεύτε, άσωμεν Παιάνας,| εξυμνήσωμεν αξίως», κλπ., Κωνστ. Τόμπρας, *Άσματα διαφόρων ποιητών*, Ναύπλιο 1835, σ. 34, «Ωδὴ ζ'» (ορατό από ANEMH).

δές, ή ακόμα και στις ίδιες τις εκκλησιαστικές τελετές. Και σήμερα, αν ζητήσουμε να βρούμε ένα ίχνος ποίησης –για να μην πω απλώς ορθοέπειας, σαφήνειας– ή, τέλος πάντων, μια ψυχική θερμότητα, μια προσωπική συγκίνηση σε κάποιον από τους μετά το «Ώς τότε παλικάρια» θούριους, θα απογοητευτούμε. Αλλά κανένα σύνθημα δεν κρίνεται από την ποιότητα του λόγου, κρίνεται από τη συγκίνηση που προκαλεί το διεγερτικό του μήνυμα.

Ξεκίνησα ετούτες τις σύντομες παρατηρήσεις από την κοινή διαπίστωση ότι ο ιδεολογικός κόσμος του πρώτου θουρίου, το «Ώς τότε παλικάρια», συνδεόταν με τα κοινωνικά αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης ή, να το πω αλλιώς, του Διαφωτισμού. Τον διατρέχει το αίτημα μιας ελεύθερης κοινωνικής οργάνωσης ισότιμων εταίρων, που δεν μπορεί, βέβαια, να προκύψει χωρίς την επαναστατική βία. Ωστόσο την κοινωνική εξέγερση στη Γαλλία την ακολουθήσε η εισβολή των συμμάχων του βασιλιά και οι μάχες για να τους αποκρούσουν έδωσε «πατριωτικό» ή αλλιώς «εθνικό» χρώμα στις συγκρούσεις. Το ίδιο κι οι ναπολεόντειοι πόλεμοι προκάλεσαν με τη σειρά τους τα αντίστοιχα

πατριωτικά αισθήματα των Γερμανών, των Ρώσων, των Ισπανών· ένα καινούριο συναίσθημα αναδύεται σ' ολόκληρη την Ευρώπη, το «εθνικό», που θ' αναπτυχθεί και θα κυριαρχήσει στον επόμενο, τον 19ο αιώνα.

Το ποθητό μέλλον που ζωογονεί τους θούριους θα είναι λοιπόν η σύνδεση με τις πανάρχαιες ρίζες και το ένδοξο παρελθόν, αλλά και η σύνδεση με τις ευρωπαϊκές αξίες, εθνική ανεξαρτησία, παιδεία, επιστήμες, πολιτικοί θεσμοί, και αυτές τις αξίες θα προσπαθήσει να πραγματοποιήσει και η Επανάσταση, το '21.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΡΤΕΛΛΑΟΣ

Μπρος παιδιά. Ας πολεμούμε!

Ο καιρός της δόξης ήλθε.

Αν το Γένος αγαπούμε,

στη φωτιά, μπρος, στη φωτιά.

Στας Αθήνας, μπρος, στη Πόλη,

μπρος παιδιά γνήσια Ελλήνων!

Μπρος λοιπόν, μπρος κατ' εκείνων,

που το Γένος μας μισούν.

Τα όπλα ας λάβωμεν,

άγωμεν, πατριώτες, άγωμεν·

ας τρέξει και αθώ αίμα,

για τη λευθεριά. [1]

Μπρος παιδιά της πατρίδος!

ένα Τούρκο να μη αφήσουμε.

Να σκοτώσουμε, να σφάξουμε

κι όποιο άλλο μας μισεί.

Στο τουφέκι χωρίς φόβο,

είν' ο Γάλλος στα Νησιά μας

π' αγαπά τη λευθεριά μας

και τυράννους κυνηγά.

Τα όπλα ας λάβωμεν, κτλ. [2]

2. ΑΝΩΝΥΜΟΣ

Δεύτε παίδες των Ελλήνων·

ο καιρός της δόξης ήλθεν,

ας φανώμεν άξιοι εκείνων

που μας δώσαν την αρχήν.

Ας πατήσωμεν ανδρείως

τον ζυγόν της τυραννίδος.

Εκδικήσωμεν πατρίδος

κάθ' όνειδος αισχρόν.

Τα όπλα ας λάβωμεν

παίδες Ελλήνων άγωμεν·

ποταμηδόν εχθρών το αίμα

ας τρέξει υπό ποδών. [1]

Όθεν είσθε των Ελλήνων

κόκκαλα ανδρειωμένα

πνεύματα εσκορπισμένα,

τώρα λάβετε πνοήν·

στην φωνήν της σάλπιγγός μου

συναχθείτε όλα ομού·

την Επτάλοφον ζητείτε

και νικάτε προ παντού. [2]

Τα όπλα ας λάβωμεν, ὅς.

Ὅπου φωλεύει ο Τούρκος,
ας διωχθεί με τη φωτιά,
δια να λάμψει η Ελευθερία
κι ο σταυρός να νηωθεί.
Στο τουφέκι λοιπόν ούλοι.
Παιδιά, γέροντες, παπάδες,
και γυναίκες. Ούλοι, ούλοι
στο τουφέκι, με καρδιά!
Τα όπλα ας λάβωμεν, κτλ. [3]

Ὅθεν εἰσθε των Ελλήνων
παλαιά ανδρειωμένα,
κόκκαλα εσκορπισμένα,
τώρα λάβετε πνοήν.
Στες φωνές της σάλπιγγός μου
οχ το μνήμα αναστηθείτε
και το Γένος μας να ιδείτε
εις τη πρώτη του τιμή.
Τα όπλα ας λάβωμεν, κτλ. [4]

Σηκωθείτε, για να ιδείτε
πόσοι θά 'ν' οι Λεωνίδες.
Σηκωθείτε να χαρείτε
πως η Ελλάς θα ξαναζεί.
Σηκωθείτε! Και θα ιδείτε
πώς ανδρείως πολεμούμε,
πώς εχθρούς καταπατούμε,
πόσο μοιάζουμε με σας.

Σπάρτα, Σπάρτα, τί κοιμάσθε
ύπνον λήθαργον βαθύν;
Ξύπνησον, κράξε Αθήνας,
σύμμαχον παντοτεινήν.
Ενθυμηθείτε Λεωνίδου,
ήρωος του ξακουστού,
τον ανδρός επαινεμένου,
φοβερού και τρομερού. [3]
Τα όπλα ας λάβωμεν, ὅς.

Ὅπου εις τας Θερμοπύλας
πόλεμον αυτός κροτεί
και τους Πέρσας αφανίζει
και αυτών κατακρατεί.
Με τριακοσίους άνδρας
εις το κέντρον προχωρεί,
και ως λέων θυμωμένος
εις το αίμα των βουτεί. [4]
Τα όπλα ας λάβωμεν, ὅς.

Lord Byron, *Childe Harold's*
Pilgrimage. Λονδίνο 1812, Appendix:
Greek war song, σ. 273-274

οχ' επταν. τύπος του εκ

Σπ. Δε-Βιάζης, «Ανέκδοτος Μασσαλιω-
τικός Θούριος υπό Αντωνίου Μαρτε-
λάου», *Εστία*, τόμ. 12, τχ. 453 (1884)
σ. 571

3. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΠΑΙΑΝ ΕΙΣ ΠΑΙΔΕΙΑΝ

(Εν Χίω, δ' φεβρουαρίου, αωιζ'.)

*Δεύτε, Ἑλληνες γενναῖοι!
Δράμετε προθύμως, νέοι,
εἰς τον θεῖον Παρνασσόν,
πατρικὴν κληρονομίαν
έχοντες την ευφυΐαν,
και φιλίαν των Μουσών.
Ἑλληνες, ἄγωμεν!
Φως αναλάβωμεν!
Το ζοφερόν
της Αμαθείας
να μείνει στον εχθρόν!*

[1]

ΠΑΙΑΝ

*Δεύτε Ἑλληνες γενναῖοι,
δράμετε προθύμως νέοι
εἰς τον θεῖον Παρνασσόν·
πατρικὴν κληρονομίαν,
έχοντες την ευφυΐαν
και φιλίαν των Μουσών.
Ἑλληνες ἄγωμεν,
φως αναλάβωμεν,
το ζοφερόν
της αμαθείας
να φύγει στον εχθρόν.*

[1]

*Ἡ Ελλάδα ταπεινωμένη,
φίλοι! ἀπὸ σας προσμένει
δόξαν της την παλαιάν·*

*Ἡ Ελλάδα αναστημένη,
φίλοι ἀπὸ σας προσμένει
δόξαν της την παλαιάν·*

<i>η Σοφία μόνη δίδει όλα των καλών τα είδη, κι ευτυχίαν στερεάν. Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ.</i>	<i>η σοφία μόνη δίδει όλα των καλών τα είδη, κι ευτυχίαν στερεάν.</i>	[2]
---	---	-----

<i>Ω πατρίς! πατρίς φιλάτη! Πώς σ' ερήμωσ' η Απάτη, ως του Άδου βορόν πυρ! Πώς το κάλλος και το στέμμα σ' άρπαξε, ροφών το αίμα ο φθοράς υιός πρηστήρ! Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ.</i>	<i>Ω πατρίς, πατρίς φιλάτη! Η ποτέ κραταιοτάτη αναμέσον των εθνών! Φευ... εις πόσας δυστυχίας σ' έρριψε της αμαθείας σκότος το φθοροποιόν.</i>	[3]
--	--	-----

<i>Αλλά θάρρει! του τυφώνος ο φρικτός λωφάζει κλόνος, λύετ' ο βαρύς χειμών, λύετ' η πικρά νεφέλη. Ιδού, μήτερ! ανατέλλει, ιδού φέγγος ιλαρόν! Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ.</i>	<i>Αλλά θάρρει! μη φοβήσαι, Εσύ μήτηρ πάλιν είσαι των φιλομαθών Γραικών. Ναί... πατρίς γενναιοτάτη, έπεσ', έπεσ' η απάτη, ήλθε του φωτός αιών.</i>	[4]
---	--	-----

<i>Μόλις χάραξαν ακτίνες, κι ευθύς όλοι προς εκείνες στρέφουν βλέμματα πυρός· αθανάτου δόξης έρωσ άναψεν εις κάθε μέρος, ζήλος άναψε σφοδρός. Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ.</i>	<i>Λύκεια, Βιβλιοθήκαι, της σοφίας αποθήκαι ανεγείρονται λαμπρώς. Αθανάτου δόξης έρωσ άναψεν εις κάθε μέρος, ζήλος άναψεν σφοδρός.</i>	[5]
---	--	-----

Νέοι, χάριν της παιδείας,
εύγε! τρέχετε παντοίας
και θαλάσσας και ξηράς.
Φιλοτίμως αγρυπνείτε,
την τρυφήν καταπατείτε,
ψάλλοντες μετά χαράς,
«Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [6]

Νέοι, χάριν της παιδείας,
εύγε, τρέχετε παντοίας
και θαλάσσας και ξηράς.
Φιλοτίμως αγρυπνείτε,
τας τρυφάς καταπατείτε,
ότ' ανέστη η Ελλάς. [6]

Συμπολίσαι σας και ξένοι,
όλοι ενθουσιασμένοι,
πανευφύμως σας κροτούν·
αι σκιαί δε των προγόνων
μετά τόσον λύπης χρόνον
χαίρουσαι ανασκิริτούν.
Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [7]

Συμπολίσαι σας και ξένοι,
όλοι ενθουσιασμένοι,
πανευφύμως σας υμνούν.
Αι σκιαί δε των προγόνων,
μετά τόσον λύπης χρόνον,
χαίρουσαι ανασκิริτούν. [7]

Ω φιλόχοροι παρθένοι!
Πώς το άσμα σας ευφραίνει
και φλογίζει την ψυχήν!
Ελληνίδες! βοηθείτε,
και συμφώνως τραγουδείτε
της πατρίδος την ευχήν,
«Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [8]

Ω φιλόχοροι παρθένοι,
πώς το άσμα σας ευφραίνει
και φλογίζει την ψυχήν!
Ελληνίδες! ομοφώνως
ψάλλετε και λαμπροφώνως
της πατρίδος την ευχήν. [8]

Ποια Ελλάς με νέα κάλλη
έμπροσθέν μου αναθάλλει;

Ποια Ελλάς με νέα κάλλη
αναφαίνεται μεγάλη

Μακράν, βέβηλοι, μακράν!
Μέλλοντος μ' ανοίγει θύρας
ο Απόλλων, και της Μοίρας
βουλὴν βλέπω φανεράν.
Ἕλληνες, ἀγῶμεν! κ.τ.λ. [9]

εἰς τῆς Τύχης τον ναόν;
Εἶναι ἀρα φαντασία; ...
Ὅχι ... βλέπω παρρησία
νέον κόσμον φωτεινόν. [9]

Ποντοπόροι νησιῶται,
ἱππηλάται Ἡπειρώται,
Μακεδόνες και Δελφοί,
Θετταλοί και Αθηναίοι,
Σπαρτιάται και Θηβαίοι,
όλοι ζουν, ως αδελφοί.
Ἕλληνες, ἀγῶμεν! κ.τ.λ. [10]

Ποντοπόροι νησιῶται,
Μοραῖται, Ἡπειρώται,
Μακεδόνες και Δελφοί,
Θεσσαλοί, και Αθηναίοι,
Σπαρτιάται, και Θηβαίοι,
όλοι ζουν ως αδελφοί. [10]

Ευνομία βασιλεύει,
ευτυχία κυριεύει,
έλειψαν οι στεναγμοί·
παντού χάριν, αφθονίαν,
παντού κάλλος, ευρυθμίαν,
βλέπουνσιν οι οφθαλμοί.
Ἕλληνες, ἀγῶμεν! κ.τ.λ. [11]

Νυμφών άλση και λειμώνες,
πρυτανεία, Παρθενώνες,
Πάγος Ἀρεως καινός,
βωμοί, θέατρα, μουσεία,
τεχνών πάγκαλα μνημεία,
ανεγείρονται σεμνώς.

Ναοί, θέατρα, μουσεία,
στοαί, κήποι, πρυτανεία
φθάνουν εἰς τους ουρανοῦς·
τας αἰσθήσεις γοητεύουν,
τέρπουν, ωφελοῦν, παιδεύουν,
κάμνουν ν' ἀπορεῖ ο νους. [11]

Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [12]

Με το ξίφος Μελπομένη,
εἰς τα αἵματα βαμμένη,
τρόμον, οἶκτον προξενεί.
Ἀλλοῦ πάλιν ἡ Θαλία,
ρίπτουσα τα προσωπεία,
γλυκύν γέλωτα κινεί.
Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [13]

Με το ξίφος Μελπομένη,
εἰς τα αἵματα βαμμένη
τρόμον, οἶκτον προξενεί·
αλλοῦ πάλιν ἡ Θαλία,
ρίπτουσα τα προσωπεία,
γλυκόν γέλωτα κινεί. [12]

Ψάλλε, μούσα Τιμοθέου,
πλήρης ἄσματος ενθέου,
καὶ κυρία των παθών!
Μάρμαρα, ἐμψυχωθεῖτε!
Μορφήν, σχῆμα ἐνδυνθεῖτε
των ηρώων καὶ σοφών!
Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [14]

Ψάλλε, μούσα Τιμοθέου,
πλήρης ἄσματος ενθέου,
καὶ κυρία των παθών·
μάρμαρα ἐμψυχωθεῖτε,
μορφήν, σχῆμα ἐνδυνθεῖτε
των ηρώων καὶ σοφών. [14]

Μουσών στόμα καὶ Χαρίτων,
Ὅμηρε! των ἀνικητῶν
ὑμνησε τας ἀρετάς.
Πίνδαρε! στην Ὀλυμπίαν
με κιθάραν σου την θεῖαν
δόξαζε τους ἀθλητάς.
Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [15]

Μουσών στόμα καὶ Χαρίτων,
Ὅμηρε! των ἀνικητῶν
ὑμνησε τας ἀρετάς!
Πίνδαρε! στην Ὀλυμπίαν,
με κιθάραν σου την θεῖαν,
δόξασε τους ἀθλητάς! [13]

Ηρακλή της ρητορείας,
πρόμαχε ἐλευθερίας,

σώζε νόμους ιερούς!
Κόλαξε τον προδιδόντα,
άστραπτε και καταβρόντα
της πατρίδος τους εχθρούς.
Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [16]

Ψυχή καθαρά, γενναία!
Σε προσμέν' η νεολαία,
ω σοφώτατε ανδρών!
Υπό πάντων προσκυνείσαι,
δίδασκε, και μη φοβείσαι
κώνειον το μιαρόν.
Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [17]

Ως θεός, ο Ιπποκράτης,
ζώης φύλαξ και προστάτης,
αποκρούει τους λοιμούς·
και ο πικρός Άδης γογγύζει,
ότι πλέον δεν θερίζει
η κατάρα τους Γραικούς.
Έλληνες, άγωμεν! κ.τ.λ. [18]

Ξένοι πάντοθεν συρρέουν
ευζωίαν ν' αναπνέουν
έαρως διηγεκούς·
παραδείσους Ιταλίας
παραβλέπουν και Γαλλίας,

Πάλιν θεωρώ τους ξένους
πανταχόθεν ερχομένους
εις το έδαφος ημών·
τέχνας διά να σπουδάσουν
ή τα έργα να θαυμάσουν
νέων άλλων Απελλών. [15]

και Αγγλίας θησαυρούς.

Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [19]

Από πόλον ἕως πόλον
τα καλά των τόπων ὅλων,
Περουβίων και Ἰνδών,
γην αφίνουσι πατρίαν·
στην φιλόμουσον Γραικίαν
μετοικούσι σωρηδόν.

Ἑλληνες, ἄγωμεν! κ.τ.λ. [20]

Από πόλον ἕως πόλον,
τα καλά των τόπων ὅλων
Περουβίων και Ἰνδών·
γην αφίνουσι πατρίαν
στην φιλόμουσον Γραικίαν
μετοικούσι σωρηδόν. [16]

Ω πανύμνητε Σοφία!
των καλῶν πηγῇ πλουσία,
θεραπεία των κακῶν!
Στήσε τον λαμπρόν σου θρόνον
εἰς αἰώνας των αἰώνων
εν τῷ μέσω των Γραικῶν.
Ἑλληνες, ἄγωμεν!
Φῶς αναλάβωμεν!
Το ζοφερόν
της Αμαθείας
να μείνει στον εχθρόν! [21]

Ω πανύμνητε Σοφία,
των καλῶν πηγῇ πλουσία,
θεραπεία των κακῶν!
Στήσε τον λαμπρόν σου θρόνον
εἰς αἰώνας των αἰώνων
εν τῷ μέσω των Γραικῶν.
Ἑλληνες ἄγωμεν, κ.τ.λ. [17]

στρ. 3 στ. 3 βορόν· που κατατρώει

Φιλομούσου πάρεργα, ...,
Παρίσι 1838, σ. 281-289

P. M. L. Joss, *Παραδείγματα ρωμαϊ-
κῆς ποιητικῆς. Specimens of Romaic
lyric poetry...*, Λονδίνο 1826, σ. 62-73

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΑΙΣΘΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ
ΣΤΟΥΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ
ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΙΟΣΥΝΗΣ:
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ «ΚΑΝΑΡΗ»
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΝΙΑΚΗ
(1823)

Αλέξανδρος Κατσιγιάννης

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ στόχος πολλών ελληνικών ποιημάτων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση, στα χρόνια 1821-1827, ήταν η ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης και πιο συγκεκριμένα σημαντικών ευρωπαίων πολιτικών, στρατιωτικών και διανοουμένων, οι οποίοι, με τη σειρά τους, θα μπορούσαν να προπαγανδίσουν υπέρ του ελληνικού ζητήματος. Ιδιαίτερα κινητικοί, ως προς την επίτευξη του παραπάνω σκοπού, παρουσιάζονταν οι Έλληνες

σπουδαστές των ετών 1820-1825, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε φιλελληνικά μικρο-περιβάλλοντα, ιδιαίτερα της Αγγλίας και της Γαλλίας. Μέσα σε αυτά (κυρίως σχολές, εκδοτικούς οίκους και επιτροπές), Έλληνες σπουδαστές, λόγιοι, αλλά και διοικητικοί αναλάμβαναν τον ρόλο δυναμικών διαμεσολαβητών του ελληνικού ζητήματος σε Ευρωπαίους συμπαθούντες. Η παραγωγή και η διακίνηση της πρωτότυπης ελληνικής ποίησης με θέμα την Επανάσταση εντασσόταν στο παραπάνω πεδίο δράσης, καθοριζόταν από αυτό, ενώ ταυτόχρονα το συνδιαμόρφωνε.

Τέτοιες ποιητικές συνθέσεις δεν αποτελούσαν λογοτεχνικές ή γλωσσικές προτάσεις, όπως, για παράδειγμα, οι συλλογές του Ανδρέα Κάλβου ή ο *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* του Διονύσιου Σολωμού. Αναλώνονταν σχεδόν αποκλειστικά στον γνωστοποιητικό τους σκοπό και προέβαλαν μια ποιητική της ευαισθητοποίησης ή της εγρήγορσης (awareness). Βεβαίως, και ο Σολωμός και ο Κάλβος εκκινούσαν από αυτή τη στόχευση και την υπηρετούσαν με συνέπεια, ωστόσο, τα έργα τους, στα χρόνια 1823-1825, «υψώνονταν κατακόρυφα» εξυπηρετώντας ταυτόχρονα σκοπούς αισθητικούς και

γλωσσικούς. Από την άλλη, λόγιοι και σπουδαστές όπως ο Δημητράκης Μουρούζης, ο Νικόλαος Μανιάκης ή ο Μιχαήλ Σχινάς¹ αρκούνταν

¹ Για τον Δημήτρη Μουρούζη, βλ. Αλέξανδρος Κατσιγιάννης, «Ένας τελευταίος των παλαιών και ο νεαρός ποιητής-πρίγκιπας. Το ανέκδοτο Δοκίμιον περί Ποίησης (1825) του Παναγιώτη Κοδρικά προς τον Δημήτριο Κ. Μουρούζη», *Τα Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών. Ο ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015)*, Βουκουρέστι 2017, σ. 301-316. Για τον Νικόλαο Μανιάκη, βλ. Ευστάθιος Πουλιάσης – Σίμος Μποζίκης, «Μια προσέγγιση της ζωής και της δράσης του καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Νικολάου Μανιάκη», *Ιόνιος Ακαδημία. 190 χρόνια από την ίδρυσή της. Το ιστορικό πλαίσιο. Επιστημονική ημερίδα, Κέρκυρα, 10 Δεκεμβρίου 2014*, επιμ. Γρηγόρης Ψαλλίδας, Κέρκυρα 2019, σ. 183-193. Για τον Μιχαήλ Σχινά, βλ. Ελένη Δ. Μπέλια, «Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινάς», *Μνημοσύνη*, 2 (1968-1969), 174-218 και Κώστας Λάμπας, «Δύο ωδές του Μιχαήλ Γ. Σχινά για την Πάργα και την Ισπανία (1819, 1820): Ποίηση και πολιτική στις παραμονές της ελληνικής επανάστασης», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης – Αλέξης Καλοκαιρινός – Δημήτρης Πολυχρονάκης, Ηράκλειο 2015, σ. 171-206.

στην παραγωγή πατριωτικών στιχουργημάτων, με στόχο αποκλειστικά την κινητοποίηση των αποδεκτών/αναγνωστών, κυρίως φιλελλήνων με κάποια γνώση ελληνικών. Πρόκειται για την ποίηση των μέσων ελληνικών όρων, όπως οξυδερκώς την παρουσιάζει ο Αλέξης Πολίτης.² Ας δούμε όμως σε τι ακριβώς συνίστανται οι μέσοι αυτοί όροι τα ταραγμένα χρόνια 1821-1827.

Κατ' αρχάς, θεωρώ ότι τις επικαιρικές ποιητικές συνθέσεις των παραπάνω ετών πρέπει να τις προσεγγίσουμε και ως οργανικό μέρος ενός «πατριωτικού κειμενικού συνεχούς», το οποίο παράγεται με ραγδαίους ρυθμούς στα χρόνια αυτά και καλύπτει ένα σχετικά ευρύ ειδολογικό φάσμα: πατριωτικά δοκίμια, προκηρύξεις, ειδησεογραφικά άρθρα που αφορούν τον νεοελληνικό πολιτισμό ευρύτερα αλλά και την επικαιρότητα στον περιοδικό και καθημερινό τύπο της εποχής σε Ελλάδα και Ευρώπη, καθώς και πρωτότυπα φιλελληνικά στιχουργήματα.³ Δύο

² Βλ. Αλέξης Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία. Ποίηση, πεζογραφία, λογιосύνη*, Ηράκλειο 2021, σ. 65-80.

³ Η πληρέστερη καταγραφή των κειμένων αυτών είναι της Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspires*

χαρακτηριστικά κέντρα παραγωγής και διακίνησης τέτοιων κειμένων είναι ο κύκλος των Ελλήνων σπουδαστών του Παρισιού, συσπειρωμένος μαζί με ορισμένους Γάλλους φιλέλληνες γύρω από τον Ambroise Firmin Didot,⁴ καθώς και τα δίκτυα του Ελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, τα οποία θα μας απασχολήσουν εδώ.⁵

par la guerre de l'indépendance Grecque 1821-1833. Répertoire Bibliographique, Αθήνα 1974 [2η συμπληρωμένη έκδοση, Αθήνα 2017].

⁴ Ο Didot ήταν μέλος της Société philanthropique en faveur des Grecs, η οποία ιδρύθηκε το 1825. Βλ. Roderick Beaton, «Philhellenism», *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομιλίδης – Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης & Λονδίνο 2021, σ. 603.

⁵ Για το Ελληνικό Κομιτάτο του Λονδίνου, βλ. William St Clair, *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, [νέα αναθεωρημένη έκδοση] Κέιμπριτζ 2008, σ. 140-149· Γιάννα Τζουρμανά, *Βρετανοί φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Ο Τζέρεμν Μπένθαμ και η Ελληνική Επιτροπή του Λονδίνου (1823-1826)*, διδακτορική διατριβή, τ. Α', μέρος Α', Αθήνα 2007 και της ίδιας, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές. Φιλικές εταιρείες και κομιτάτα στο Λονδίνο*, Αθήνα 2015, ιδιαίτερα σ. 310-342.

Τα κείμενα αυτά⁶ επικεντρώνονται κυρίως

⁶ Ενδεικτικά έργα, δημοσιευμένα ή εκδομένα μεταξύ των ετών 1822-1826, τα οποία εμπίπτουν στα δίκτυα που μας ενδιαφέρουν εδώ, είναι τα εξής: Επίτομες εκδόσεις: A.P.F. Guerrier de Dumast, *Chios. La Grèce et l'Europe. Poème Lyrique*, Παρίσι 1822· Ποιήματα φιλέλληνός τινος, Παρίσι 1822· T.S. Hughes, *An address to the people of England in the cause of the Greeks*, Λονδίνο 1822· Νικόλαος Μανιάκης, *Canares. A poem in Modern Greek / Κανάρης. Ποίημα Απλοελληνικόν*, Κέιμπριτζ 1823· M. Roch, *Hellénides*, Παρίσι 1823· Edward Blaquiere, *Report on the present state of the Greek Confederation*, Λονδίνο 1823· M.[ιχαήλ] Σ.[χινάς], *Επιτάφιος εις Μάρκον τον Μπότσαρην*, Παρίσι 1824· [N. Σ. Πίκκολος], *The death of Demosthenes. A tragedy*, μτφρ. Γρηγόριος Παλαιολόγος, Κέιμπριτζ 1824· Δημήτριος Μουρούζης, *Études Poétiques / Ποιητικάί Μελέται*, Παρίσι 1825· Edward Blaquiere, *Narrative of a Second Visit to Greece*, Λονδίνο 1825· Alexandre Dumas, *Canaris Dithyrambe*, Παρίσι 1826.

Περιοδικός Τύπος: Μιχαήλ Σχινάς, «Ο Θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη» [με αγγλική μτφρ.], *The London Magazine* (Δεκέμβριος 1823), 573-576· William Duckett, «Grecian Liberty», *The Monthly Magazine* (1 Δεκεμβρίου 1822) 428-429· C., «A War Song», *The London Literary Gazette*, (7 Δεκεμβρίου 1822), 776· G., «The Prophecy of Constantine», *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, τ. 7 (1823), 326-330· [Ανυπόγραφο], «Greek

στις μεγάλες απογοητεύσεις, τις μεγάλες καταστροφές ή και τις απονενοημένες πράξεις ηρωισμού των ετών 1821-1827· δηλαδή, το ιδανικό υλικό για την πρόκληση συμπάθειας και τη συγκίνηση της κοινής γνώμης. Σούλι, Πάργα, Χίος, Μεσολόγγι και Ψαρά ανάγονται σε φορτισμένα σύμβολα του αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους. Οι ήττες αυτές προκαλούν συγκίνηση, όταν αναπαρασταθούν λογοτεχνικά, στον έξωθεν παρατηρητή ή αναγνώστη. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, διακεκριμένοι αγωνιστές, όπως ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Κωνσταντίνος Κανάρης, μετατρέπονται, σταδιακά, σε ευρωπαϊκά σύμβολα αυτοθυσίας και

Song – The Voice of Scio», *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, τ. 7 (1823), 352· [Ανυπόγραφο], «Marco Botzari. Achilles of the modern Greeks», *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, τ. 8 (1823), 441-445· [Ανυπόγραφο], «Το άσμα του Κολοκοτρώνη», *The Classical Journal*, τ. 27 (Ιαν.-Μάρτ. 1823), 154-155 [πρόκειται για το θούριο του Στέφανου Κανέλου, (αρχ.) *Παιδιά Ελλήνων τι καρτερείτε;*] [Ανυπόγραφο], «The Patriot and the Apostate's Daughter or the Greek Lover's Farewell», *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, τ. 10 (1824), 194-195· Α. Σ., «To Greece», *The New Monthly Magazine and Literary Journal*, τ. 11 (1824), 351.

αντίστασης, με αισθητή παρουσία στην ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή μυθοπλασία.⁷ Τα πορτρέτα τους, μάλιστα, κυκλοφορούσαν ευρέως στον διεθνή τύπο και σε ξενόγλωσσες εκδόσεις.⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κάπως διεθνοποιημένης «Μποτσαρομανίας» της εποχής είναι το ακόλουθο απόσπασμα από επιστολή του Αθανάσιου Ψαλίδα προς στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον χειμώνα του 1824:

⁷ Για τις λογοτεχνικές αποτυπώσεις του Μάρκου Μπότσαρη, βλ. Κώστας Καραβίδας, «Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη στη ρομαντική τέχνη και λογοτεχνία του 19ου αιώνα. Καταγραφή και ιδεολογικές προεκτάσεις της 'διεθνοποίησης' ενός εθνικού ήρωα», *Φιλελληνία* 2013. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, επιμ. Άννα Β. Μανδυλαρά κ.ά., Δήμος Νικ. Σκουφά/Άρτα 2015, σ. 569-595. Για τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις του Κωνσταντίνου Κανάρη, βλ. Γεωργία Γκότση, «Η διεθνοποίησης της φαντασίας». *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2010, σ. 25-88.

⁸ Βλ., για παράδειγμα, *The Greeks. Twenty four portraits, of the principal leaders and personages who have made themselves most conspicuous in the Greek Revolution, from the commencement of the struggle*, Λονδίνο & Παρίσι 1827.

Δεν ακούν οι αναίσθητοι την δόξαν του Μάρκου Μπότζαρη του ήρωος, οπού όχι μόνον έγινεν ξαϊκουστός εις όλην την Ευρώπην, αλλά και όλαις οι αρχόντισσαις της Αγγλίας και Φράνσας τον φορούν κρεμασμένον με χρυσόν άλυσον στα στήθια τους ως εγκόλπιον, πράγμα οπού κανένας στρατηγός ακόμη δεν το αξιώθηκε, και οι σοφοί Γάλλοι και Άγγλοι ραψωδούν;⁹

Η προβολή των παραπάνω συμβόλων μέσω των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων στόχευε εν μέρει και στην αναχαίτιση των δεινών σχολίων της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για την σκληρότητα των Ελλήνων στην Τριπολιτσά, ενώ παράλληλα επιχειρούσε να αντιπαρατεθεί στη «δυσμενή ουδετερότητα»¹⁰ των γαλλικών και κυρίως των αγγλικών αρχών.

Τα ποικίλα αυτά κείμενα, συμπεριλαμβανομένων και των ποιητικών έργων και των στιχουργημάτων, παρουσιάζονταν υπό τη μορφή

⁹ Λ. Ι. Βρανούσης, «Αθανάσιος Ψαλίδας. Ο διδάσκαλος του Γένους. Ο πατριώτης – ο πολιτικός – ο αγωνιστής», *Ηπειρωτική Εστία*, 4-5 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1952), 455.

¹⁰ Ό.π., 403.

αυτοτελών επίτομων εκδόσεων, εντάσσονταν σε συλλογές, ενώ δημοσιεύονταν στον περιοδικό και καθημερινό τύπο της εποχής. Ειδικά η ποίηση κινούνταν ελεύθερα μεταξύ του έντυπου βιβλίου και του περιοδικού τύπου, κάτι που ενίσχυε ακόμα περισσότερο τον προπαγανδιστικό της χαρακτήρα, καθορίζοντας έτσι και τη φυσιογνωμία της. Για παράδειγμα, όταν μεταφράζεται στα ελληνικά το έργο του Άγγλου φιλέλληνα και συνιδρυτή του Ελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, Edward Blaquiere –θα τον δούμε αναλυτικά παρακάτω–, *Διήγημα περί της παρούσης καταστάσεως των ελληνικών πόλεων* (1823), πλαισιώνεται από δύο ποιήματα, έναν θούριο και μιαν ωδή για τον Μπότσαρη, τα οποία δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο.¹¹ Ο ανυπόγραφος θούριος ανατυπώνεται σε φύλλο των *Ελληνικών Χρονικών* τον Φεβρουάριο του 1824.¹² Πρόκειται για μια «ποίηση εν κινήσει», η οποία ανα-

¹¹ *Διήγημα περί της παρούσης καταστάσεως των Ελληνικών πόλεων και περί του πώς κατά το δίκαιόν εισιν άξια της βοηθείας πάντων των χριστιανών, αναγνωσθέν εις την εταιρείαν των φιλελλήνων την 13 Σεπτεμβρίου, 1823, υπό Εδουάρδου Βλακιέρου και μεταφρασθέν εις το νεοελληνικόν υπό Φιλοπάτριδος, Λονδίνο 1823, σ. 38-40.*

¹² *Ελληνικά Χρονικά*, 10 (02-02-1824), 4.

δημοσιεύεται και αξιοποιεί την τυπογραφική ευρυχωρία της εποχής, ενώ, όπως είναι αναμενόμενο, εξαρτάται διαρκώς από την επικαιρότητα, η οποία τρέχει με ιλιγγιώδη ταχύτητα. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του φιλελεύθερου καθολικού και φιλέλληνα Prosper Guerrier de Dumast, εικοσιέξι χρόνων τότε, στον πρόλογο του λυρικού ποιήματός του, *Chios. La Grèce et l'Europe* (1822), σχετικά με τη σχέση επικαιρότητας και ποίησης:

Οι τελευταίες ειδήσεις, αβέβαιες, συχνά αντιφατικές, δεν με άφησαν να τροποποιήσω τίποτα· δεν έχω επίσης αλλάξει τον στίχο όπου ο Μπότσαρης θεωρείται ακόμα ζωντανός. Τα γεγονότα τρέχουν κατά τη διάρκεια της εκτύπωσης· επομένως, αξίζει να τα αφήσει κανείς όλα στην πρώτη τους κατάσταση, χωρίς να παινεύεται για την ακρίβεια ενός δημοσιογράφου. Από την στιγμή που δίνουμε σε ένα ποίημα μία συγκεκριμένη ημερομηνία είναι εύκολο να το χρησιμοποιήσουμε ως σημείο αναφοράς.¹³

¹³ Guerrier de Dumast, ό.π., σ. viii. Θυμίζω ότι ο Dumaste, έναν χρόνο πριν, τον Ιούλιο του 1821 είχε εκδώσει μεταφρασμένο στα γαλλικά το *Σάλλισμα Πολεμιστήριον* του Αδαμάντιου Κοραή. Βλ. Φίλιππου Ηλιού

Πέρα από την κινητικότητα των κειμένων και τη βαρύτητα της επικαιρότητας, να θυμίσουμε ότι οι ίδιοι οι συγγραφείς ή έμπιστα πρόσωπα του κύκλου τους, τις περισσότερες φορές μεριμνούσαν για τη διακίνηση, αλλά και τη μετάφραση των έργων τους, ευελπιστώντας να αποφύγουν τον σκόπελο του περιορισμένου εύρους της νεοελληνικής γλώσσας και να καταστήσουν τα έργα τους περισσότερο συναφή και προσιτά στο ευρωπαϊκό κοινό.¹⁴ Παράλληλα, λειτουρ-

κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1819-1832*, τ. 2, επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2011, σ. 145, αρ. ζ'.

¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ανδρέα Λουριώτη, ο οποίος προσπαθούσε στο Λονδίνο, μέσω του Charles Brinsley Sheridan, να βρει εκδότη για το *Εις τον θάνατον του Λόρδου Μπάιρον* του Σολωμού. Έγραφε τον Σεπτέμβριο του 1826 στον Λουδοβίκο Στράνη: «Έκαναν τις απαραίτητες κινήσεις εκ μέρους μου και με ενημέρωσαν ότι επειδή τα νέα ελληνικά είναι σχεδόν άγνωστα στους Άγγλους, κανένας εκδότης δεν θα το τύπωνε [το ποίημα του Σολωμού] με δικά του έξοδα, διότι δεν θα έβρισκε αρκετούς αγοραστές ώστε να αποσβέσει το κόστος». Βλ. Λουκία Δρούλια, «Γύρω στις πρώτες σολωμικές εκδόσεις και μεταφράσεις», *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 387. Όλες οι αποδόσεις ξε-

γούσαν ως μεσολαβητές στα διάφορα φιλελληνικά δίκτυα της Ευρώπης, προωθώντας το έργο τους, ενώ ταυτόχρονα γνωστοποιούσαν φιλελληνικά κείμενα στο ελληνόφωνο κοινό.

Ένας Παργινός σπουδαστής στο Cambridge

Ιδανική περίπτωση για να γνωρίσουμε καλύτερα τα δίκτυα, τις πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και το αεικίνητο πατριωτικό κειμενικό συνεχές της εποχής, αποτελεί η περίπτωση ενός λογίου, νομικού και κατά συνθήκη ποιητή· ενός εξ αυτών που με μεγαλύτερη διαύγεια μας βοηθούν να κατανοήσουμε τους «μέσους ελληνικούς όρους» της λογοτεχνίας της Επανάστασης στα χρόνια 1820-1830. Ο λόγος για τον Νικόλαο Μανιάκη του Ιωάννη, γεννημένο στην Πάργα το 1789, ο οποίος έμαθε τα πρώτα του γράμματα στα Ιωάννινα με δάσκαλο τον Αθανάσιο Ψαλίδα.¹⁵ Στα 1816-1817 εγκαταλεί-

νόγλωσσων χωρίων στα ελληνικά είναι του γράφοντα.

¹⁵ Βιογραφικό σημείωμα για τον Μανιάκη έχει γράψει ο Παναγιώτης Χιώτης, «Νικολάου Μανιάκη. Βίος και τα σωζόμενα συγγράμματα», μέρος Α', *Παρθενών*, 7 (1871), 416-427, μέρος Β', *Παρθενών*, 8 (1871), 445-452.

πει τα Ιωάννινα και εγκαθίσταται στην Κέρκυρα μαζί με την οικογένειά του. Οι γονείς του, μάλιστα, πολιτογραφούνται Ιόνιοι. Ο Μανιάκης, το 1817, κερδίζει φιλολογικό διαγωνισμό που έχει προκηρύξει κάποιος Άγγλος ευγενής μέσω της *Gazzetta Ionia*, με θέμα τις σχέσεις της αρχαίας και της νέας ελληνικής γλώσσας.¹⁶ Η βράβευση του εικοσιοχτάχρονου «φανατικού για γράμματα» Παργινού, τραβάει την προσοχή του λόρδου Guilford, ο οποίος αποφασίζει να χρηματοδοτήσει τις σπουδές του Μανιάκη στο εξωτερικό. Ο νεαρός ανήκει στη σειρά των λιγοστών εκλεκτών υποτρόφων του Guilford, όπως οι Κωνσταντίνος Ασώπιος, Χριστόφορος Φιλητάς και άλλοι, οι οποίοι χρηματοδοτήθηκαν για να σπουδάσουν στο εξωτερικό προκειμένου να επιστρέψουν ως διδακτικό προσωπικό στην Ιόνιο Ακαδημία.

Ο Μανιάκης ξεκινά το 1819 για την Αγγλία με τη συνοδεία του Guilford, περνώντας από το Παρίσι, όπου συναναστράφηκε για λίγο καιρό τους Έλληνες σπουδαστές του κύκλου του Κοραή, για να εγκατασταθεί, αρχικά, στο Λονδί-

¹⁶ Βλ. Πουλιάσης – Μποζίκης, *ό.π.*, σ. 184.

νο. Εκεί παρακολουθεί από κοντά τις διαπραγματεύσεις για το ζήτημα της Πάργας μαζί με τους αποσταλμένους Έλληνες επιτρόπους και από τότε δεν θα σταματήσει να εμπλέκεται στα εθνικά ζητήματα, όσο βρίσκεται στην Αγγλία. Λίγο καιρό αργότερα και κατόπιν εντολής του Guilford, εγγράφεται στο Trinity College του Cambridge, όπου ακολουθεί νομικές σπουδές.¹⁷ Το ξέσπασμα της Επανάστασης είχε ισχυρό αντίκτυπο στην ψυχосύνθεση του Μανιάκη και καθόρισε τις ενασχολήσεις του στην Αγγλία. Βέβαια, δεν μοιράζονταν τον ίδιον ενθουσιασμό όλοι οι υπότροφοι του Guilford την εποχή εκείνη, ούτε, φυσικά, ο ίδιος ο κόμης. Όταν, για παράδειγμα, ο Φιλητάς αντικατέστησε τον Ασώπιο στο σχολείο της Ελληνικής Κοινότητας της Τεργέστης το 1819 εντόπισε ανάμεσα στα χαρτιά του τελευταίου μερικούς θούριους του Χριστόφορου Περραιβού. Γράφει, χαρακτηριστικά, στον αδελφικό του φίλο: «Πρόσχε, φίλε, εις τοιαύτα, αφήνω ότι παρ' εμοί κριτήτα τοιαύτα είναι παιδαριογερόντων ληρήματα, και διά τούτο ουδέ πρέπει να φυλάττωνται τα

¹⁷ Βλ. ό.π., σ. 184-185.

τοιαύτα [...] εγώ έχω σκοπόν να τα παραδώσω εις τον ήφαιστον».¹⁸ Ενώ ο Guilford έγραφε τον Ιούλιο του 1821 στον Ασώπιο: «Μετά χαράς επληροφορήθην ότι μένεις εν Βερολίνω προς εκπλήρωσιν των προς την Ιόνιον Ακαδημίαν υποχρεώσεών σου και δεν έδραμες ν' αναμιχθής εις επιχείρημα κατ' εμέ λίαν σφαλερόν».¹⁹

Εντούτοις, ο Μανιάκης νιώθει ότι πρέπει να αναμιχθεί ενεργά. Συνεχίζοντας τις σπουδές του, ξεκινά να επιτελεί έναν τριπλό ρόλο με διπλό στόχο. Ως ποιητής, μεταφραστής και κατ' ουσία πολιτιστικός μεσολαβητής στοχεύει από τη μία στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του αγγλικού κοινού για το ελληνικό ζήτημα, και από την άλλη στη μεταφορά του αγγλικού φιλελληνικού λόγου στο ελληνόφωνο κοινό. Τα μέσα του είναι τα αναμενόμενα: έντυπο βιβλίο, περιοδικός και καθημερινός τύπος, καθώς και εντατική επιστολογραφία.

¹⁸ Αθ. Κ. Διαμάντης, «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», *Ηπειρωτική Εστία*, 109 (Μάιος 1961), 395.

¹⁹ Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Η Βιβλιοθήκη Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)», *Ο Ερανιστής*, 20 (1995), 107-108, σημ. 27.

Πριν επικεντρωθούμε στον Μανιάκη, ας σημειωθεί ότι το καλοκαίρι του 1822 υπήρξε καθοριστικό για την ανασηματοδότηση του φιλελληνικού λόγου στην Αγγλία. Η σφαγή της Χίου, η οποία συγκλόνισε τον δυτικό κόσμο την άνοιξη του 1822, ακολουθήθηκε από την ανατίναξη της τουρκικής ναυαρχίδας από τον Κανάρη και τον στόλο του τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Παράλληλα, λόγω κάποιων απροσδόκητων αλλαγών στη σύνθεση της αγγλικής κυβέρνησης, η τελευταία θα στραφεί σε πιο μετριοπαθή μονοπάτια, ενώ ο George Canning θα αναλάβει Υπουργός Εξωτερικών και «θα υιοθετήσει πράγματι πνεύμα καλής πίστης και συνεργασίας με τους πολιτικούς του αντιπάλους».²⁰ Η στάση αυτή θα ωφελήσει το αγγλικό φιλελληνικό κίνημα σε πολλά επίπεδα, καθώς η φιλελεύθερη ή και ριζοσπαστική αντιπολίτευση ήταν εκείνη που είχε ταχθεί υπέρ του ελληνικού ζητήματος, σε αντίθεση με την κυβέρνηση.²¹ Μέσα σε αυτήν ακριβώς την ευνοϊκή συγκυρία ξεκινάει τη δράση του ο Μανιάκης.

²⁰ Τζουρμανά, *Βρετανοί φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές*, ό.π., σ. 495.

²¹ Βλ. ό.π., σ. 494-496.

«...και τα σπήλαια της γης εβόουν: Κανάρη»

Στις αρχές του 1823 εκδίδει στο Cambridge, σε ένα ιδιαίτερα καλοτυπωμένο τομίδιο, το ποίημα *Κανάρης* με δίγλωσσο εξώφυλλο και πρόλογο (ελληνικά – αγγλικά), αφιερωμένο, φυσικά, στον Guilford, ο οποίος σίγουρα δεν θα ήταν πλέον τόσο επικριτικός απέναντι στην ελληνική επανάσταση, τον Ιανουάριο του 1822 (τότε υπογράφεται ο πρόλογος). Η επιλογή του θέματος δεν φαντάζει δύσκολη, καθώς ο Κανάρης ήδη είχε μετατραπεί σε σύμβολο της ελληνικής αντίστασης απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή. Επιπλέον, ο Ψαριανός καπετάνιος έφερε και ένα άλλο χαρακτηριστικό. Ήταν ο εκδικητής που αποκαθιστούσε μιαν ιστορική αδικία: ο προσωρινός θεραπευτής του φριχτού τραύματος της σφαγής της Χίου, το οποίο ακόμα έχασκε, αν αναλογιστούμε, για παράδειγμα, το ζήτημα των προσφύγων και ιδιαίτερα των ορφανών που απασχολούσε και την κυβέρνηση της Αγγλίας.²² Γι' αυτό, άλλωστε, η περσόνα του

²² Βλ. St. Clair, *ό.π.*, σ. 144. Το ζήτημα απασχόλησε και

Κανάρη υπήρξε τόσο προσφιλής στη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου.²³ Ο Δημητράκης Μουρούζης στο πρώτο μέρος της «Καλλιόπης» από τις *Ποιητικές Μελέτες* του 1825 αφιερώνει

το Ελληνικό Κομιτάτο, δίχως όμως να είναι κεντρικό. Βλ. Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές*, ό.π., σ. 320-321 και σ. 338, σημ. 64.

²³ Και έξω όμως από το λογοτεχνικό πεδίο, το ζήτημα του Κανάρη και του βιοπορισμού του απασχόλησε και τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος κλείνει επιστολή του προς τον Ιωάννη Ορλάνδο (22-06-1825), που βρισκόταν τότε στο Λονδίνο, με τον ακόλουθο τρόπο: «Συλλογιζόμενος όμως τώρα ενθυμήθην τον περίφημον εις την προσκόλλησιν των εμπρηστηρίων Κανάρην, και δεν αμφιβállω ότι ο σεβάσμιος Πρόεδρος θέλει ανταμείψει τον Κανάρην, ως είναι δίκαιον. Μ' όλον τούτο, παρακαλώ σε, μην αμελήσης να δώσης νύξιν περί τούτου εις τον σεβάσμιον Πρόεδρον. Ο Κανάρης είναι άξιος αμοιβής και ως φοβερός πυρπολητής των τυράννων, και ως πτωχός, και το εντιμότερον δι' αυτόν, ως αφιλοκερδής. Μη το αμελήσης να ζήσης!», Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. 5, 1823-1826, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., σ. 235, αρ. 1124. Βλ. στον ίδιο τόμο και σ. 203, αρ. 202, όπου αλληλογραφεί με τον Γεώργιο Κουντουριώτη για το ίδιο ζήτημα. Πρόκειται για χρήματα που επιθυμεί να κληροδοτήσει η χήρα του κλασικού φιλόλογου Daniel Albert Wyttenbach, σε ορισμένους αγωνιστές.

αρκετούς στίχους στον πυρπολητή, μεταξύ των οποίων και τους χαρακτηριστικούς:

*Δνω πλοία μόνον έστειλας με τον λαμπρόν Κανάρη,
Και εις τα δύω έβαλες και Ήφαιστον και Άρη!
Ιθάκη, δεν αισθάνεσαι εις τα ενδόμυχά σου,
Μέσα από τον τάφον του 'κείνον τον ήρωά σου,
Κινούμενον και φρίττοντα, φωνάζοντα μεγάλως·
«Έσ τον κόσμον πάλιν 'φάνηκεν ωσάν εμένα άλλος!»²⁴*

Ο Κανάρης όχι μόνο είναι πολυμήχανος²⁵ σαν άλλος Οδυσσέας, αλλά συσχετίζεται και με τον Ήφαιστο καθότι πυρπολητής – να θυμηθούμε, βεβαίως, και τα «Ηφαίστεια» του Κάλβου από τις *Νέες Ωδές* του 1826. Την ίδια χρονιά, μάλιστα, ο εικοσιτετράχρονος Αλέξανδρος Δουμάς εκδίδει στο Παρίσι τον ομώνυμο διθύραμβό του στον Κανάρη με την ένδειξη «au profit des

²⁴ Δημήτριος Μουρούζης, *Études Poétiques / Ποιητικάί Μελέται*, ό.π., σ. 17.

²⁵ «Πολυμήχανο» τον χαρακτηρίζει και ο Μανιάκης στο δικό του ποίημα: *ενταύθα πολυμήχανος Κανάρης, και οι άλλοι| αυτού εταίροι ήλυθον, Ήρωες οι μεγάλοι* (σ. 26). Από εδώ και στο εξής, οι σελίδες παραπομπής στην έκδοση αυτή θα δηλώνονται σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

Grecs»,²⁶ ενώ από το 1824 έως το 1826 ο Κανάρης εμφανίζεται ως λογοτεχνικός χαρακτήρας σε πάνω από δέκα γαλλικά ποιήματα.²⁷

Πρώτος όμως ο Μανιάκης καταθέτει τον ποιητικό του οβολό στον πυρπολητή, με στόχο την ευαισθητοποίηση του λιγοστού αγγλικού κοινού που μπορούσε να διαβάσει ελληνικά ή έστω να πληροφορηθεί σχετικά. Σε αντίθεση με τον μεγαλύτερο όγκο της πρωτότυπης ή μεταφρασμένης ελληνικής έντυπης ποιητικής παραγωγής των όψιμων προεπαναστατικών χρόνων, ο λόγος περί γλώσσας στον πρόλογο είναι εξαιρετικά σύντομος. Ο βασικός στόχος είναι η γνωστοποίηση της πάλης των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών, εν προκειμένω των κατορθωμάτων του Κανάρη, και όχι οι γλωσσικές προτάσεις του κάθε λογίου και επίδοξου

²⁶ Για τη φιλελληνική δράση του Δουμά, βλ. Λάμπρος Α. Φλιτούρης, «Ένα ευρωπαϊκό ανάγνωσμα: ο Αλή Πασάς, οι Έλληνες και η Επανάσταση του 1821 στο έργο του Αλέξανδρου Δουμά», *Periferias de la Revolución: Contextos transnacionales de la insurrección griega de 1821*, επιμ. Álvaro García Marín – Eva Latorre Broto, Μαδρίτη 2021, σ. 9-31.

²⁷ Βλ. Γκότση, *ό.π.*, σ. 36-37.

ποιητή, οι οποίες σχεδόν μονοπωλούσαν τα εισαγωγικά περικείμενα των εκδόσεων λίγα χρόνια πριν. Άλλωστε, ο Μανιάκης το ξεκαθαρίζει στον πρόλογο: «αλλ' εγώ εποίησα τούτο ουχί δι' άλλο, ειμή όπως ανεγείρω άλλους ευφυστέρους άνδρας να ενασχοληθώσιν εις τοιούτον μέγα υποκείμενον» (σ. xi). Ενώ για τη γλώσσα σημειώνει απλώς: «Η γλώσσα και τα αισθήματα του μικρού τούτου πονήματος, είναι εκείνα, τα οποία πάντες οι Έλληνες λαλούσι την σήμερον, και είθε ο Θεός βοηθήση, και ενισχύση αυτούς, να λαλώσιν αυτά πάντοτε» (σ. xi). Τα αισθήματα που φιλοδοξεί να εγείρει ο Μανιάκης μέσω του ποιήματος μπορεί να αφορούν όλους του Έλληνες, εντούτοις η γλώσσα του σίγουρα δεν είναι εκείνη την οποία «πάντες οι Έλληνες λαλούσι την σήμερον».

Το ποίημα εκτείνεται σε 464 ιαμβικούς ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, σε κοινή μεν γλώσσα, αλλά εξαιρετικά λογιότροπη, με έντονους αρχαιοελληνικούς τύπους σε ορισμένα σημεία. Είναι η επεξεργασμένη γλώσσα ενός λογίου, ο οποίος επιθυμεί να προβάλλει την αρχαιομάθειά του ως γνήσιος απόγονος της χαμένης πολιτείας των καλών γραμμάτων των

αρχαίων. Όπως είναι αναμενόμενο, ο *Κανάρης* βρίθκει αναφορών στην αρχαιότητα και στην κλασική γραμματεία: η αρχική επίκληση στη Μούσα, οι μεταφορές για τον Θεμιστοκλή, τη Σαλαμίνα, το δωδεκάθεο.²⁸ Ο συγγραφέας προσπαθεί να μιμηθεί παρομοιώσεις, «ομηρικού τύπου», με σαφή διαχωρισμό του αναφορικού και του δεικτικού μέρους:

*Ως όταν εις πανήγυριν, χορόν ή ευωχίαν,
ή γάμον, ή 'ς Απόλλωνος τερπνήν κιθαρωδίαν,
έρχονται νέοι χαίροντες, κᾶδοντες γλυκύν ύμνον,
ούτως αυτοί ετέρποντο, 'ς ακμήν την των κινδύνων
ερχόμενοι, κ' ήδον καλόν Παιώνιόν τι μέλος,
Αρήϊον, ελεύθερον, κἀνήκον προς το τέλος.*

Με αυτόν τον τρόπο ο ποιητής παρουσιάζει (σ. 5) την έλευση του στόλου του Κανάρη. Διάσπαρτοι ομηρικοί τύποι, κυρίως από την *Ιλιάδα*, σμιλεύουν το ύφος του ποιήματος: «η γη εστονα-

²⁸ Να σημειωθεί εδώ ότι ο θεός του ποιήματος δεν είναι χριστιανικός. Ο Μανιάκης αναφέρεται στον Δία, μένοντας πιστός στο κλασικιστικό διάκοσμο του έργου του, ο οποίος μονοπωλούσε σχεδόν την όψιμη προεπαναστατική και σύγχρονη της Επανάστασης πατριωτική ποίηση· ελληνική και φιλελληνική.

χίζετο» (σ. 10), «ως ότ' αν δράκων δαφονόνς» (σ. 10), Δίας «γάρ ο Τερπικέραυνος» (σ. 14), «αρίζηλος αστήρ» (σ. 24). Στο στιχούργημα αξιοποιούνται τυπικά μοτίβα του κλασικισμού της εποχής, όπως η προσφιλής οργισμένη ρητορική για την απουσία του αρχαιοελληνικού κλέους στα χρόνια της σκλαβιάς και η προσδοκία της αναγέννησης:

*Πού αι Αθήναι αι κλειναί, πού Σπάρτη; Πού των άλλων
κύδος Ελλάδος πόλεων, καλών τε και μεγάλων;
Πού νόμοι; Πού το όσιον; Πού η δικαιοσύνη;
Πού των Αρεοπαγιτών βουλή, και σωφροσύνη; (σ. 8)*

Οι στίχοι αυτοί μας υπενθυμίζουν την ιδιότητα του Μανιάκη ως νομικού. Το ποίημα βρίθει από στομφώδεις ρητορείες και αρχαιοπληκτες αναλογίες, όπως το απαιτεί ο λογοτεχνικός συρμός του καιρού. Ο Μανιάκης μπορεί να μην δημιουργεί αισθητικά και υφολογικά ενδιαφέρουσα ποίηση, αλλά μιλάει τη γλώσσα εκείνων στους οποίους απευθύνεται και των άλλων που με τη σειρά τους παράγουν την αντίστοιχη στρατευμένη λογοτεχνία, χάριν της προπαγάνδισής του σκοπού. Το ποίημα τυπώνεται στους κόλπους του Πανεπιστημίου του Cambridge, απευθύνε-

ται κυρίως σε Άγγλους λογίους, οι οποίοι αν δεν γνώριζαν νέα ελληνικά, σίγουρα θα είχαν μια κάποια ευχέρεια με τα αρχαία (θυμίζω τον δίγλωσσο πρόλογο και το δίγλωσσο εξώφυλλο). Μάλιστα, μετά το πέρας του *Κανάρη*, ο Μανιάκης παρουσιάζει μεταφρασμένο από τα αγγλικά έναν «παιάνα ή ελληνικό πολεμικό ύμνο», αγνώστου δημιουργού.²⁹ Ο Μανιάκης με το ποίημά του προβάλλει περισσότερο τον ρόλο του ως μεσολαβητή του ελληνικού ζητήματος στην Αγγλία και του αγγλικού φιλελληνικού λόγου στο ελληνόφωνο κοινό, και πολύ λιγότερο εκείνου του ποιητή.

Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται και από τη μοναδική βιβλιοκριτική του έργου. Η έκδοση, λοιπόν, δεν περνά εντελώς απαρατήρητη, καθώς στο τεύχος Ιουνίου του περιοδικού *The Classical Journal* δημοσιεύεται μια αναλυτική βιβλιοπαρουσίαση του έργου. Ο ανώνυμος συντάκτης της κριτικής βρίσκει την ιδανική αφορμή να επικρίνει την αρ-

²⁹ Ο *Παιάνας* εκτείνεται στις σ. 29-32 και αποτελείται από 14 τετράστιχα ιαμβικών δεκαπεντασύλλαβων με πλεχτή ομοιοκαταληξία. Δεν θα μας έκανε εντύπωση εάν το πρωτότυπο ποίημα ήταν του πολυγραφότατου John Bowring, για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

χική διστακτικότητα των αγγλικών αρχών να ταχθούν υπέρ του ελληνικού αγώνα –η αρχή της βρετανικής ουδετερότητας– και αρθρώνει καθαρό πολιτικό λόγο. Οι αναφορές στις ικανότητες του ποιητή εξαντλούνται στην αρχαιομαθειά του και τη γνώση των ομηρικών επών, δίχως να λείπει και η, εύστοχη κατά τα άλλα, επικριτική διάθεση: «[Ο ποιητής] έχει διαβάσει Όμηρο, ως έναν βαθμό, και οι προτροπές, οι παρομοιώσεις και τα επίθετα, με τα οποία είναι στολισμένος ο *Κανάρης*, παράγουν μιαν εντελώς παράφωνα αίσθηση, όταν αντιπαραβάλλονται με τον ήχο του σύγχρονου μέτρου».³⁰ Αυτά τα λίγα αρκούν για την ποίηση· προέχει η αφύπνιση του «κοινού αίσθηματος» και η εγρήγορση της «κοινότητας», καθώς ο κριτικός σημειώνει ότι «η ικανότητα της κριτικής μας δεινότητας να εντοπίζει σφάλματα αποπλίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από την περίσταση, επομένως δεν θα αναφερθούμε εκτενώς στα μειονεκτήματα του κ. Μανιάκη ως ποι-

³⁰ [Αωνόμου], «Notice of *Canares*, a Poem in Modern Greek, by Nicholas Maniakes, Student of Trin. Coll., Cambridge. To which is added, a *Paeon*, or *Greek War Song*, translated from the English by the same author», *The Classical Journal*, 54 (Ιούνιος 1823), 351.

ητή». Όπως, άλλωστε, έχει ξεκαθαρίσει λίγο παραπάνω:

Σε θέματα πολιτικής σκοπιμότητας ή πολιτικών αντιπαραθέσεων που αφορούν τα εθνικά δικαιώματα, δεν είναι όλοι ικανοί να σχηματίσουν γνώμη· αλλά το θέαμα μιας σπουδαίας κοινότητας, η οποία ξεσηκώνεται για να θεραπεύσει τα ανυπόφορα και σχεδόν αγιάτρευτα τραύματά της, είναι κάτι που όλοι μπορούν να κατανοήσουν· μιλά απευθείας στην καρδιά και δεν απαιτεί καμία βαθιά πολιτική διορατικότητα για να καταστεί κατανοητή ή για να επιβεβαιώσει τις αξιώσεις των ευχών μας.³¹

Ανάμεσα σε ριζοσπάστες διανοούμενους

Ο Μανιάκης, λοιπόν, δεν προσλαμβάνεται από τη φιλελληνική αγγλική διάνοηση κυρίως ως ποιητής. Η ιδιότητά του είναι άλλη, όπως είπαμε παραπάνω. Τα σωζόμενα τεκμήρια μάς δείχνουν ότι από το 1823 διατελεί χρέη μεταφραστή του Ελληνικού Κομιτάτου. Θυμίζω ότι το Κομιτάτο ιδρύθηκε από τους John Bowring

³¹ Ό.π., 350.

και Edward Blaquiere, ριζοσπάστες διανοούμενους με έντονη συγγραφική αλλά και πολιτική δράση.³² Το Κομιτάτο συνεδρίαζε εβδομαδιαίως στην παμπ, όπως λέμε σήμερα, ή ταβέρνα όπως έλεγαν τότε, *The Crown and the Anchor* ή όπως την αποκαλούσαν οι πολιτικοί αντίπαλοι των μελών του Κομιτάτου, «Πύλη για το Πανδαιμόνιο».³³ Εκεί εγγράφονταν καθημερινά τα νέα μέλη, ενώ αποτελεί το μέρος όπου υπογράφηκε από τον Bowring η πρώτη εγκύκλιος στις 3 Μαρτίου του 1823. Το Κομιτάτο μπορεί να είχε ως βάση το Λονδίνο, όμως οι επαφές του με το Cambridge είναι διαπιστωμένες. Ο δραστήριος ελληνιστής Edmund H. Barker υπήρξε ο σύνδεσμος του Ελληνικού Κομιτάτου με το περιβάλλον του Cambridge, καθώς «θα έρθει σε επαφή με ελληνιστές, πρόσωπα από τον κλήρο και το πανεπιστήμιο, θα διανείμει φυλλάδια και θα καλέσει τους ενδιαφερόμενους σε δημόσια συνάντηση».³⁴

³² Για τον Bowring και τη δράση του, βλ. ιδιαίτερα, Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές*, ό.π., σ. 195-229.

³³ 'Ο.π., σ. 323.

³⁴ 'Ο.π., σ. 322.

Το Κομιτάτο δεν κατάφερε να μαζέψει πολλά χρήματα υπέρ του Αγώνα, ωστόσο ο ρόλος του στη γνωστοποίηση του ελληνικού ζητήματος στο αγγλικό κοινό υπήρξε καθοριστικός. Υπό την αιγίδα του εκδόθηκαν φυλλάδια, μικρά βιβλία υπέρ του ελληνικού ζητήματος, ενώ διοχετεύτηκαν αρκετά άρθρα προπαγανδιστικού χαρακτήρα στον αγγλικό τύπο.³⁵ ανάμεσα σε αυτά και λίγα στιχουργήματα. Για παράδειγμα, τα αρχικά «J.B.» που υπογράφουν την αγγλική μετάφραση της Ωδής στον Μάρκο Μπότσαρη του Μιχαήλ Σχινά, δημοσιευμένη μαζί με το πρωτότυπο στο *The London Magazine* τον Δεκέμβριο του 1823, δεν μπορεί παρά να δηλώνουν τον John Bowring.³⁶

Στο αρχείο του Ελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας σώζονται τέσσερις επιστολές του Μανιάκη προς τον Bowring, γραμμένες μεταξύ Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου του 1824. Μέσα από αυτές

³⁵ Βλ. St Clair, *ό.π.*, σ. 140-145 και ιδιαίτερα σ. 143.

³⁶ Μιχ. Σχινάς, «Ο Θάνατος του Μάρκου Μπότζαρη», *ό.π.*, 573-576. Βλ. και Αλέξης Πολίτης (επιμ.), *Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης 1800-1880*, Ρέθυμνο 2017, σ. 84 [αναρτημένο στην ANEMH].

αναδεικνύεται ο ρόλος του ως επί πληρωμή μεταφραστή του Κομιτάτου.³⁷ Μεταφράζει, κυρίως, από τα αγγλικά στα ελληνικά και επικεντρώνεται σε έργα νομικά, αλλά και σε δοκίμια σχετικά με το ελληνικό ζήτημα, επιθυμώντας να γνωστοποιήσει στους Έλληνες τις προσπάθειες των Άγγλων συνεπιτρόπων για την ανάδειξη του ελληνικού ζητήματος. Μάλιστα, στην επιστολή της 23ης Νοεμβρίου 1824 αποκαλύπτεται ότι ο Μανιάκης είναι ο ανώνυμος μεταφραστής του *Διηγήματος περί της παρούσης καταστάσεως των ελληνικών πόλεων* του Blaquiere, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Η ελληνική μετάφραση, όπως είδαμε, πλαισιώνεται από έναν θούριο και μιαν ωδή στον Μάρκο Μπότσαρη. Πρόκειται για πρωτότυπα ποιήματα που πλέον πρέπει να αποδοθούν με σιγουριά στον Νικόλαο Μανιάκη.³⁸

Επιπλέον, στο πλαίσιο του αγώνα για τον επηρεασμό της κοινής γνώμης, ο Μανιάκης θεωρεί ότι τα πατριωτικά του ποιήματα πρέπει να διαδοθούν ευρύτερα στους αναγνώστες και αυτό προ-

³⁷ Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, *Αρχείο Φιλελληνικού Κομιτάτου Λονδίνου*, K11: N4, S4, S5, C7. Βλ. εδώ, «Παράρτημα».

³⁸ Βλ. εδώ, «Παράρτημα».

σπαθεί να το επιτύχει αλληλογραφώντας με τον παλιό του δάσκαλο Αθανάσιο Ψαλίδα. Ο Μανιάκης τού αποστέλλει ποιήματά του, προκειμένου εκείνος να τα διακινήσει. Ο Ψαλίδας, με τη σειρά του, ενημερώνει τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο με επιστολή του στις 22-11-1823:

Σας στέλνω και μερικά ποιημάτια, οπού μου έστειλεν ο ποτέ μαθητής μου και νυν νομικός Νικόλαος Μανιάκης από Λόνδραν, διά να τα στείλω αυτού. Ο αυτός Μανιάκης μου γράφει και μερικά περί του γένους χαροποιά, ως από το μέρος των Άγγλων, τα οποία η βαθύνοιά σου τα ηξεύρει, και θα φερθή πολιτικώτατα προς αυτό το μέγα γένος.³⁹

Κάπως έτσι λοιπόν ο θούριος του Μανιάκη βρέθηκε από τις σελίδες της μετάφρασής του στο έργο του Blaquiere να φιγουράρει στα *Ελληνικά Χρονικά*. Ο Παργινός σπουδαστής διαβλέπει και εκμεταλλεύεται το παραγωγικό δίκτυο Λονδίνο – Κέρκυρα – ελλαδικός χώρος, το οποίο, φυσικά, έχει ως κύριο πυλώνα τον λόρδο Guilford.

³⁹ Βρανούσης, ό.π., 450.

Αξίζει να σημειωθεί και κάτι επιπλέον για τη διαμεσολαβητική δράση του Μανιάκη, με αφορμή τις διευρυμένες αναφορές –αναλογικά με την έκταση του ποιήματος– στον ηρωισμό των γυναικών της Επανάστασης. Δεν πρόκειται για απλές μνείες, αλλά για εκτενείς αναφορές. Αρκετοί στίχοι επικεντρώνονται στον ηρωισμό των γυναικών του Σουλίου, ενώ η περιάλλητη Χάιδω, που εδώ παρουσιάζεται ως γυναίκα του Μπότσαρη, εκφωνεί έναν εμψυχωτικό λόγο προς τις Σουλιώτισσες:

*Σουλιώτιδες, μόνας ημάς η φύσις να βραβεύση
εκαταδέχθη, μ' ανδρικόν φρόνημα, κ' εις το γένος
το γυναικείον έσμιξε, σεμνόν, αιδώ, και μένος·
ημείς τους άνδρας βλέπουσai, σεμνώς ερυθριώμεν,
υπέρ πατρίδος άριστα δ', ως άνδρες πολεμώμεν·
ότε νύμφαι γινώμεθα κατά θεσμούς πατρίους,
Ελληνικούς, ζώντας αεί, σοφούς και ωγνυγίους,
ους έθεσαν οι παλαιοί Ελλήνων Νομοθέται,
Σόλων, Λυκούργος, Ζάλευκος, και άλλοι θεσμοθέται,
την κεφαλήν και πρόσωπον με πέπλον και καλύπτραν
καλύπτομεν, διά το σεμνόν, την δε κόμην με μίτραν
δένομεν, και χαρίεσαν λεπτήν εσθήτ', ως ήθος,
ενδυννόμεσθ', είτα καλά ρόδα περί το στήθος
κοσμούμεν, ένθα ζώνη εστί καλή τε και χρυσεία·
νυν δε ας αλησμονηθή φύσις η γυναικεία,*

*όπλα χ' ημείς ας λάβωμεν, εις χείρας μεν τουφέκια,
παλάσκας δ' ας γεμίσωμεν πάρανθα με φουσέκια,
ζωσθώμεν ξίφος κοπτερόν, και περικεφαλαίαν
θέσωμεν περί κεφαλήν, χαλκήν, αλλ' αργαλέον·
αφ' ου δ' ημείς ούτω καλώς, χ' ως πρόπον οπλισθώμεν,
τους άνδρας ας θαρρύνωμεν, και ας παραταχθώμεν
εις τους εχθρούς ν' ορμήσωμεν· ανάγκη μεν οι άνδρες,
ως Ήρωες να μάχωνται, γυναίκες δε ως άνδρες·*
(σ. 21-22)

Η εμπλοκή των γυναικών στη μάχη προϋποθέτει βεβαίως, κατά τον συγγραφέα, την απαλοιφή οποιουδήποτε στοιχείου συνδέεται, στερεοτυπικά, με το γυναικείο φύλο. Η ομορφιά, ο καλλωπισμός ή και οποιοδήποτε γνώρισμα μπορεί να συσχετιστεί με τον έρωτα, βάσει της ανδρικής ματιάς της εποχής απέναντι στο «ωραίο φύλο» (sic), δεν συμβαδίζει με το πολεμικό ιδεώδες που πραγματεύεται το ποίημα. Ωστόσο, δεν θα ήθελα να σταθώ σε αυτό το σημείο, αν και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ευρύτερα για τη λογοτεχνία της εποχής. Αλλού επιθυμώ να εστιάσω.

Δεν θα μπορούσα να μη συνδέσω αυτή την επιμονή του Μανιάκη στην ποιητική αναπαράσταση των Ελληνίδων γυναικών της Επανάστα-

σης με τις εταιρείες γυναικών στη Βρετανία την ίδια εποχή που δραστηριοποιούνταν υπέρ του ελληνικού σκοπού, και ιδιαίτερα για τις Ελληνίδες. Υπογραμμίζω, αρχικά, την ύπαρξη εταιρείας με το όνομα «Scottish Ladies Society for Promoting the Moral and Intellectual Improvement of Females in Greece», η αποστολή της οποίας θα τρώμαζε ακόμα και τις Σκωτσέζες κυρίες, όπως με χιούμορ σχολιάζει ο St Clair.⁴⁰

Εξίσου συναφής με το περιβάλλον του Μανιάκη στην Αγγλία είναι μια επιστολή της Μαντώ Μαυρογένους –υπέγραφε ως «Μανταλένα»– που απευθύνει στις Βρετανίδες γυναίκες τον Αύγουστο του 1824 από το Ναύπλιο. Η επιστολή σώζεται στο ελληνικό πρωτότυπο και σε αγγλική μετάφραση στο αρχείο του Ελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.⁴¹ Ο Blaquiere, μάλιστα, την έχει δημοσιεύσει σε αγγλική μετάφραση,⁴² ενώ τόνιζε ότι η επιστολή συντάχθηκε με δική του

⁴⁰ St Clair, *ό.π.*, σ. 145.

⁴¹ Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, *Αρχείο Φιλελληνικού Κομιτάτου Λονδίνου*, K11.

⁴² Blaquiere, *Narrative of a Second Visit to Greece*, *ό.π.*, σ. 132-134.

πρωτοβουλία.⁴³ Πιο συγκεκριμένα, σημειώνει:

Ώντας συνεπής στην υπόσχεση που έδωσα στη ηρωίδα της Μυκόνου πριν την αναχώρησή μου από το Ναύπλιο, η επιστολή της παρουσιάστηκε στην Ελληνική επιτροπή άμα τη αφίξει μου. Και δεν θα ανέβαλα τις προσπάθειές μου να της δώσω περαιτέρω δημοσιότητα, αν υπήρχε έστω η ελπίδα ότι η επιστολή θα έφερνε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Το εξαιρετικά αξιέπαινο παράδειγμα που έχουν δώσει πρόσφατα οι κυρίες του Εδιμβούργου έχει ήδη γνωστοποιηθεί στην Μανταλένα και θεωρώ ότι μπορεί να πάρει αρκετό χρόνο να μεταδώσω παρόμοιες πληροφορίες, αναφορικά με άλλες υποθέσεις της Αυτοκρατορίας.⁴⁴

Είναι ξεκάθαρο, λοιπόν, ότι η εταιρεία των Σκωτσέζων κυριών βρισκόταν σε επικοινωνία με το Κομιτάτο. Οι «εκπολιτιστικές διαθέσεις» της εταιρείας προς τις Ελληνίδες και ο διάυλος επικοινωνίας μεταξύ Ελληνίδων και Βρετανίδων

⁴³ Eleni Angelomatis-Tsougarakis, «Women», *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, ό.π., σ. 428.

⁴⁴ Blaquiere, *Narrative of a Second Visit to Greece*, ό.π., σ. 134.

γυναικών στους κόλπους του Κομιτάτου δεν θα άφηναν ανεπηρέαστο τον Μανιάκη. Γνωρίζει καλά το περιβάλλον στο οποίο κινείται, έχοντας απόλυτη επίγνωση του ορίζοντα προσδοκιών και των τάσεων του Κομιτάτου και των κύκλων του. Βάσει και χάριν αυτού του ορίζοντα συνθέτει το ποίημα. Κάπως έτσι, νομίζω, εξηγείται ειδικότερα η επιμονή του Μανιάκη στη γυναικεία παρουσία στο ποιήμά του, πέρα από το γεγονός ότι οι Σουλιώτισσες ήταν πολύ ψηλά στα trends του φιλελληνικού βρετανικού λόγου της εποχής.

Συνοψίζοντας, ένα ποίημα όπως ο *Κανάρης* του Μανιάκη δεν μπορεί να εξεταστεί έξω από τις υπόλοιπες δράσεις και τις πολιτισμικές στρατηγικές του συγγραφέα και του κοντινού του κύκλου. Άλλωστε, ο Μανιάκης δεν εγγράφεται στην ιστορία της λογιосύνης ως ποιητής, αλλά ως διακεκριμένος νομικός.⁴⁵ Παρόλο που ο *Κανάρης* δεν είναι η μοναδική του ποιητική σύνθεση, όπως διαπιστώσαμε, η ταυτότητα του

⁴⁵ Εντοπίζεται ποίημα με τίτλο «Εις την Ειρήνην, Ωδή

Μανιάκη ως ποιητή είναι μέρος του πιο διευρυμένου ρόλου του ως πολιτισμικού μεσολαβητή και μεταφραστή. Ο Μανιάκης ήρθε σε επαφή με τις ιδέες και τα έργα διακεκριμένων ριζοσπαστών πολιτικών και διανοούμενων, όπως οι Joseph Hume και ο Sir James Mackintosh, ενώ ο κοντινός του συνεργάτης John Bowring υπήρξε πνευματικό τέκνο του Jeremy Bentham και διαχειριστής του έργου του.⁴⁶ Η λογοτεχνία του προκύπτει από και απευθύνεται στη φιλελεύθερη ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, η οποία έβλεπε ότι «οι Έλληνες είχαν διεθνοποιήσει την υπόθεσή τους και ηθικά είχαν νικήσει τους Οθωμανούς κατά κράτος».⁴⁷ Ένας Παργινός σπουδαστής,

υπό Ν. Μανιάκη», δημοσιευμένο στην *Αθηνά* (30-10-1834), όπου υμνείται ο ερχομός του Όθωνα και η Αθήνα, η νεοσύστατη πρωτεύουσα του ελλαδικού κράτους. Βρισκόμαστε ξανά μπροστά σε ένα επικαιρικό ποίημα ενός νομικού. Ο Μανιάκης, το 1834, εργαζόταν στο Ναύπλιο, ενώ το 1835 διορίζεται εφέτης στην Αθήνα. Βλ., Πουλιάσης – Μποζίκης, *ό.π.*, σ. 192. Για την ωδή, βλ. και Θάλεια Ιερωνυμάκη, *Η νεοελληνική ωδή έως το 1880. Ιστορική διαμόρφωση και θεωρία του είδους*, Αθήνα 2018, σ. 220, σημ. 53.

⁴⁶ Βλ. εδώ, «Παράρτημα».

⁴⁷ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η ελληνική Επανάσταση (1821-*

λοιπόν, που συμπλήρωνε το εισόδημά του μέσω της συνεργασίας του με το Ελληνικό Κομιτάτο, βρέθηκε να ζει από τα μέσα τις κρίσιμες πολιτικές ζυμώσεις της Μεγάλης Βρετανίας τη δεκαετία του 1820, και τις φιλελληνικές τους παραμέτρους, κάτι που καθόρισε το λογοτεχνικό του έργο, αλλά και την ιδεολογική του ταυτότητα ως φιλελεύθερου νομικού.

Η ποίηση, λοιπόν, των μέσων ελληνικών όρων, με κεντρικό διακύβευμα την ευαισθητοποίηση του κοινού για τον Αγώνα, είναι ένα μόνο κομμάτι του πατριωτικού κειμενικού συνεχούς που παράγεται στα χρόνια 1821-1827 και νομίζω ότι δεν μπορεί παρά να συνεξετάζεται με τα υπόλοιπα κείμενα ίδιου σκοπού, ιδιωτικής ή δημόσιας σφαίρας: δοκίμια, εκθέσεις, ειδησεογραφικά κείμενα, χρονογραφήματα, επιστολές. Άλλωστε, η στιχουργία πολύ συχνά εμφιλοχωρεί στα κειμενικά αυτά περιβάλλοντα, όπως είδαμε. Η ποίηση που μας αφορά εδώ δεν είναι πάρεργο· είναι άλλη μία δουλειά που πρέπει να γίνει, μια πράξη πολιτικού επηρεασμού που επιτελείται με ίσους όρους.

Ο Κανάρης του Μανιάκη εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις πρακτικές των μέσων

1830), Αθήνα 2021, σ. 93.

όρων της λογιосύνης της εποχής: ανάδειξη αρχαιότητας κυρίως μέσω παρομοιώσεων και αναλογιών, επίδειξη επάρκειας γνώσης της κλασικής γραμματείας, υψηλόφωνη ρητορική που αναδεικνύει το ηρωικό παρόν, χρήση επίκαιρων συμβόλων με πανευρωπαϊκή ακτινοβολία και ανάδειξη της περιγραφικής διάθεσης έναντι του υπαινικτικού λόγου για σκοπούς ενημερωτικούς και για την ευαισθητοποίηση του αναγνωστικού κοινού.

Το παρακάτω περιστατικό θεωρώ ότι περιγράφει, σε τέλεια αναλογία, όχι μόνο τη φυσιογνωμία της επικαιρικής ποίησης των ετών 1821-1827, αλλά και τη γενικότερη διάθεση και στοχοθεσία των πατριωτικών κειμένων της εποχής. Η μαρτυρία αφορά ξανά τον πολυσχιδή Edward Blaquiere:

Ιδιαίτερα ο Blaquiere είχε μια πολύ καλή αίσθηση για κόλπα δημοσιότητας. Επιστρέφοντας, μετά από μία επίσκεψή του στην Ελλάδα, έφερε μαζί του μπάλες κανονιού φτιαγμένες από μάρμαρα του Παρθενώνα, συνδυάζοντας έτσι το ενδιαφέρον για τον σύγχρονο πόλεμο με την αρχαιοελληνική δόξα.⁴⁸

⁴⁸ St Clair, *ό.π.*, σ. 144.

Παράρτημα

1.

John Bowring Esqr.
Jeffrey square
St Mary Axe

Dear Sir

I acknowledge the receipt of the papers you sent me yesterday. I shall do all that lays in my power to translate them as soon as possible. I have not begun yet as I have been very much employed yesterday and today till this hour in translating some papers for Mr. Hume⁴⁹ which were very considerable in number. But I hope I shall be able to begin the

⁴⁹ Πρόκειται για τον Σκωτσέζο ριζοσπάστη πολιτικό Joseph Hume (1777-1855). Για τις πολιτικές του θέσεις, τη δράση του τη δεκαετία του 1820 και τη σχέση του με τα μέλη του Ελληνικού Κομιτάτου, βλ. Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές*, ό.π., σ. 153-194.

translation this afternoon, and that in all probability
you will have them by tomorrow evening.

Tuesday 1/2 past two o' clock
104 St. Martin's Lane

Yours faithfully
N. Maniakes

P.S. I hope you will excuse me for having not
answered sooner than this, in consequence of Mr.
Hume having wished me to finish his papers as soon
as possible.⁵⁰

2.

To
John Bowring Esqr.
Jeffrey square
St Mary Axe

Dear Sir,
I hope you will not accuse me for having not fulfilled
my promise by sending to you the papers, which

⁵⁰ Στο εξωτερικό του φακέλου, σημειώνεται: 2 Nov.
1824. N. Maniakes.

you wished me to translate into Greek, yesterday evening. Judisposition prevented me from doing anything yesterday. I have, however, translated all the other papers with the exception of the Sketch of Sir James Mc' Intosh⁵¹ on International Law. I began it this morning, and I hope to be able to finish it soon; at all events I hope to be able to send to you all the papers translated, before the end of this week.

I [re]main
faithfully yours
N. Maniakes
Thursday 4th Nov.
104 St Martin's Lane

⁵¹ Πρόκειται για τον διακεκριμένο Σκωτσέζο νομικό Sir James Mackintosh (1765-1832), ο οποίος υπήρξε μέλος του Ελληνικού Κομιτάτου. Βλ. Πουλιάσης – Μποζίκη, *ό.π.*, σ. 191· Τζουρμανά, *Βρετανοί ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές*, *ό.π.*, σ. 130. Να σημειωθεί ότι ο Mackintosh είχε δώσει μια ομιλία στην εταιρεία των Loyal North Britons, με τίτλο «Upon the Oppression of the Greeks», βλ. Sir James Mackintosh, *Discourse on the Study of the Law of Nature and Nations*, Βοστώνη 1843, σ. xxxviii.

3.

Dear Sir

Yesterday, when I had the pleasure of se[e]ing you, you have been good enough to mention to me, that your Committee has been pleased to grant £10 for the services I have done to it. From this I perceive that it is not unlikely your Committee to have forgotten the translation I made of Mr. Blaquiere's *Report* of 28 pages,⁵² which costed me so much time and pains. I can assure you that I would have everything of this cost for nothing, if I could afford it. But as I cannot, I hope that your Committee, considering all that I have done, will be pleased to grant a more liberal remuneration. And I should think that if your Committee will be so good as to grant thirty pounds as a remuneration for my services, I shall be satisfied.

With the greatest of truth and respect,
I remain dear sir your most obed[ient] serv[ant].
N. Maniakes

23 Nov. 1824
104 St Martin's Lane

John Bowring Esqr.

⁵² Βλ. παραπάνω, σημ. 11.

4.

Dear Sir

I have to return to you my sincere thanks for your kind letter of the day before and the resolution of your Committee therein.

I sincerely regret that your Committee troubled themselves on such a trifling subject; being not desirous therefore, of giving you any further trouble on this matter, and in order to show that I put aside any other consideration, whenever the question is to serve the sacred cause of my country, I accept the grant that your Committee have been good enough to resolve upon, as a remuneration for my past services to it.

Dear Sir
most faithfully yours
N. Maniakes

29th Dec. 1824
104 St Martin's Lane

John Bowring Esqr

**ΔΙΑΚΑΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΕΡΩΣ
ΚΑΙ ΑΦΕΛΕΙΑ ΦΥΣΙΚΗ: Η ΛΑΪΚΗ
ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΤΣΟΠΑΝΑΚΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΛΕΞΙΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ '21**

Γιάννης Παπαθεοδώρου

I.

ΤΟ 1825, ο Ιταλός κόμης, φιλέλληνας, νομομαθής και λόγιος Giuseppe Pecchio (Ιωσήφ Πέκκιο) βρίσκεται στον Μοριά ως διαπιστευμένος του Φιλελληνικού Κομιτάτου της Αγγλίας και παρακολουθεί τον πρώτο εξωτερικό δανεισμό της προσωρινής ελληνικής διοίκησης. Η παραχώρηση του δανείου από την Αγγλία δεν ήταν βέβαια άσχετη με τα ευρύτερα συμφέροντά της στο θαλάσσιο εμπόριο της Με-

σογείου. Ωστόσο, οι «μικροί εμφύλιοι» της επανάστασης είχαν ήδη αρχίσει. Για πρώτη φορά, η αποτυχία της επανάστασης φαινόταν αρκετά πιθανή.¹ Ο Πέγκιο είχε λοιπόν κάθε λόγο να ανησυχεί για την πορεία του δανείου και τη συνολική κατάσταση στην Ελλάδα. Για να γράψει τα πορίσματα της αυτοψίας του, συναντούσε πολιτικούς, αγωνιστές, γραμματικούς και λόγιους, προσπαθώντας να καταλάβει αν τα αντίπαλα μέρη του εμφυλίου δρούσαν αυτόνομα και με διακριτά σχέδια πλέον για το μέλλον. Συνέλεγε πληροφορίες, άκουγε φήμες, κατέγραφε τα μικρά και μεγάλα συμβάντα της ιστορικής συγκυρίας αλλά και της καθημερινότητας. Η λόγια παιδεία του και η διανοητική του περιέργεια τον έκανε συχνά να στρέφεται και σε πηγές, που, εκ πρώτης όψεως, δεν ανήκαν άμεσα στους σκοπούς της αποστολής του. Έτσι, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, στην *Έκθεσιν των συμβάντων εν Ελλάδι κατά την άνοιξιν του 1825* σημειώνει την είδηση για τον θάνατο ενός λαϊκού ποιητή:

¹ Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, σ. 137.

Δεν είναι πολύς καιρός που απέθανε εις την Τριπολιτσιά κάποιος Κάβας από την Διμιτσίαναν, επονομαζόμενος Sabanaco, ο οποίος δύσμορφος και καμπούρης απ' εμπρός και απ' οπίσω είχεν έμφυτον θαυμάσιον χάρισμα του αυτοσχεδιάζειν. [...] Χωρίς να ηξεύρη ανάγνωσιν και γραφήν, ετραγουδούσεν όλην την ιστορίαν της Ελληνικής επαναστάσεως. Δεν ημπόρεσα να συνάξω περισσότερα από τα δύο τρίτα των αυτοσχεδίων ασμάτων του. Ευρίσκονται που και που μερικοί επιτυχημένοι στίχοι και αρκετή αρμονία παρατηρείται εις αυτούς. Αλλ' όμως, ως συνήθως συμβαίνει εις τ' αυτοσχέδια ποιήματα, αναγινωσκόμενα, φαίνονται πολύ μέτρια.²

Απ' ό,τι φαίνεται, με τον Πέκκιο, εγκαινιάζεται η πρώτη απόπειρα συλλογής των στίχων

² Παρατίθεται στο: Ν. Γ. Πολίτου, *Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων. Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1916, σ. 21-22. Βλ. και James Emerson, «Count Pecchio and W. H. Humphreys», *Στην Ελλάδα του 1825. Τα ημερολόγια τριών Ευρωπαίων περιηγητών-εθελοντών*, μτφρ.-πρλγ. Θαλής Ν. Καραγιαννόπουλος, Αθήνα 2021, σ. 256.

του λαϊκού ποιητή Παναγιώτη Κάλα (Τσοπανάκου, 1789-1825). Ως έμπειρος μελετητής της ποίησης αλλά και ως συγγραφέας ταξιδιωτικών κειμένων, ο Πέγκιο σίγουρα θα κατάλαβε τη δημοφιλία του Τσοπανάκου, στα χωριά της Πελοποννήσου. Καθώς μάλιστα ο ίδιος βρέθηκε, έστω και για λίγο, αρκετά κοντά στο περιβάλλον του Κολοκοτρώνη ίσως και να άκουσε από πρώτο χέρι μερικούς στίχους του Τσοπανάκου. Το ενδιαφέρον πάντως που έδειξε δεν ήταν συμπτωματικό. Όπως γνωρίζουμε από άλλα γραπτά του, ο Πέγκιο πίστευε πως αυτή η περιμιτιβιστική «αφελής» ποίηση θα μπορούσε να συμβάλει στη μικρή, έστω, «λογοτεχνική αναγέννηση» της Ελλάδας, την ώρα μάλιστα που η χώρα μόνο τους αρχαίους κλασικούς μπορούσε να προβάλλει ως δείγμα πολιτισμού στη φωτισμένη Ευρώπη.³ Άλλωστε, για τον Πέγκιο, αυτό το είδος της ποίησης ήταν «μια απόδειξη ότι οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν την ίδια τάση προς τον αυτοσχεδιασμό, όπως και οι Έλληνες της αρχαιότητας».⁴ Ανεξάρτητα πάντως από

³ Camilo Ugoni, *Vita e scritti di Giuseppe Pecchio*, Παρίσι 1836, σ. 110-111.

⁴ James Emerson, «Count Pecchio and W. H. Humphreys»,

το αν είχε δίκιο για τη «συνέχεια» του είδους, ο Πέγκιο κατάλαβε πως τα αυτοσχέδια ποιήματα του Τσοπανάκου είχαν τη δική τους αυτόνομη αξία· όχι, βέβαια, για την αισθητική τους αρτιότητα αλλά για τη συγχρονική ιστορική καταγραφή των συμβάντων της επανάστασης και για την ανάδυση του πατριωτικού φρονήματος.

Πράγματι, όπως έχει υποστηρίξει ο Κ. Θ. Δημαράς σχολιάζοντας τους ποιητές του Αγώνα, «μπορούμε να πούμε, όχι μόνο κοιτάζοντας τους κορυφαίους, αλλά και πολύ πιο χαμηλά κατεβαίνοντας, ότι, αληθινά, η νέα μας ποίηση αναστήθηκε μέσα στην πνοή των πολέμων, ρυθμίζοντας το βήμα της στον παλμό της πατριδολατρίας».⁵ Το φαινόμενο το περιγράφει με επίσης εύστοχο τρόπο ο Αλέξης Πολίτης, στο πρόσφατο βιβλίο του, ανοίγοντας ταυτόχρονα και ένα νέο δρόμο για την έρευνά μας. Οι «προφορικές συνθέσεις» της εποχής, λέει ο Πολίτης, οι θούριοι, οι αφηγηματικές ρίμες, οι αυτοσχέδιοι στίχοι και οι σάτιρες είναι «πιο κοντά στις πολιτικές πραγματικότητες της επο-

Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 256.

⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1986, σ. 179.

χής» και, για αυτό ίσως, το «λαϊκό κανάλι» της δημιουργίας μπορεί να είναι πράγματι προνομιακό για να κατανοήσουμε τις συλλογικές νοοτροπίες και τις ιδεολογίες, στα χρόνια της επανάστασης.⁶ Με αφετηρία αυτές τις παρατηρήσεις, θα εξετάσω συνοπτικά τον τρόπο με τον οποίο η «αφελής ποίηση» του Τσοπανάκου διαμορφώνει και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από την πατριωτική ιδεολογία της επανάστασης. Η στιχουργία του Τσοπανάκου, οργανικό τμήμα μιας λαϊκής κουλτούρας που μετέχει στην ευρύτερη διαδικασία της πολιτισμικής «αυτο-συγκρότησης» (self-fashioning)⁷ του έθνους, κατά την περίοδο του Αγώνα, είναι ένας καλός μάρτυρας για να συλλάβουμε τα πολιτικά λεξιλόγια της επανάστασης του '21.⁸ Όπως έχει δείξει ο Φίλιππος Ηλιού, η μαρτυρία της λαϊκής κουλτούρας, κατ' αρχάς σπάνια και συνήθως διαμε-

⁶ Αλέξης Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία. Ποίηση, πεζογραφία, λογιόσυνη*, Ηράκλειο 2021, σ. 76.

⁷ Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Σικάγο & Λονδίνο 1980, ιδίως σ. 1-9.

⁸ Στον καιρό του Αγώνα της ανεξαρτησίας, η ίδια η λέξη «επανάσταση» δεν είναι μια αυτονόητη και πα-

σολαβημένη από την παρεμβολή της λόγιας, αποκτά ιδιαίτερη αξία ιδίως όταν εκφράζεται μέσα από το γραπτό λόγο, καθώς, τέτοιου είδους κείμενα, έστω και με διαθλάσεις, μας «επιτρέπουν να συλλάβουμε συνολικές κοινωνικές λειτουργίες, νόρμες, νοοτροπίες και συμπεριφορές, έτσι όπως τις ζούσαν και τις αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι φορείς τους».⁹

Η στιχουργία του Τσοπανάκου, όπως θα δούμε, συνιστά ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τις διασταυρώσεις που προκύπτουν ανάμεσα στα παραδοσιακά συστήματα αξιών και στη

γιωμένη περιγραφική έννοια ούτε στα λόγια ούτε, βέβαια, στα λαϊκά περιβάλλοντα. Στη νεωτερική εκδοχή της, πάντως, συνδέεται άμεσα με τον πατριωτισμό και την ελευθερία. (Βλ. *Ελληνική Νομαρχία*, 1806). Για τη χρήση και την πολλαπλή εννοιολόγηση της «επανάστασης», βλ. την εμπεριστατωμένη μελέτη της Αλεξάνδρας Σφοίνη, «“Επανάσταση”: χρήσεις και σημασίες της λέξης σε κείμενα του '21», στον συλλογικό τόμο: *Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρήστος Λούκος – Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018, σ. 338-339.

⁹ Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. ζ'.

νεωτερική πρόκληση της επαναστατικής απελευθέρωσης, έτσι όπως αυτή πρέπει να διατυπωθεί –πιο συγκεκριμένα: να απαγγελθεί και να τραγουδηθεί– ως επιβεβαίωση ισχύος αλλά και πατριωτικού ενθουσιασμού μέσα στα προφορικά τοπικά περιβάλλοντα των εξεγερμένων. Αυτή η τελευταία διάσταση, η κινητήρια δύναμη, δηλαδή, των συναισθημάτων κατά την ιδεολογική προετοιμασία αλλά και κατά την εξέλιξη του Αγώνα είναι ίσως μια πτυχή, που ανοίγει για τον ερευνητή και την ερευνήτρια ένα νέο νήμα για ξετύλιγμα. Καθώς, μάλιστα, όλο και περισσότερο, αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη σημασία του τραγουδιού, της λαϊκής στιχουργίας, της εφήμερης σάτιρας και της ερασιτεχνικής έκφρασης για την ίδια τη διαδικασία της επανάστασης,¹⁰ η έρευνα στρέφεται στον τρόπο που οι αυτοσχέδιοι ποιητές, οι τροβαδούροι των δρόμων αλλά και οι έμμισθοι στιχοπλόκοι των καπετάνιων διαμόρφωσαν την «επαναστατική κοινότητα»¹¹ αλλά και εξέφρασαν διαφορετικές οπτικές για το μέλλον της, ανάλογα με τις «κοι-

¹⁰ Για το θέμα βλ. Laura Mason, *Singing the French Revolution. Popular Culture and Politics 1787-1799*, Ίθακα & Λονδίνο 1996, ιδίως σ. 1-12.

¹¹ Ό.π., σ. 12.

νόητες συμφερόντων» που υπηρετούσαν. Και ως προς αυτό το σημείο, ο Τσοπανάκος είναι μια καλή πηγή: στους στίχους του απεικονίζονται οι αγώνες, οι μάχες αλλά και οι μικροί εμφύλιοι της επανάστασης. Η φήμη που τον θέλει να εγκαταλείπει τη στιχουργική απογοητευμένος από τους εμφυλίους της Πελοποννήσου δεν αντιστοιχεί, βέβαια, με την ιστορική πραγματικότητα. Είναι και αυτή μέρος της μεταγενέστερης μυθολογίας και ερμηνείας που ενέταξε τις εσωτερικές συγκρούσεις του Αγώνα σε κάποιο δήθεν γονιδιακό χαρακτηριστικό της «φυλής»: τη «διχόνοια». Το αντίθετο συμβαίνει. Η στιχουργία του Τσοπανάκου εγγράφεται οργανικά στις αναγνωρισμένες ιεραρχίες της τοπικότητος: τους Κολοκοτρωναίους και τον Νικηταρά. Αλλά, ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά, επιστρέφοντας στο πρόσωπο και στα κείμενα.

II.

Σε αυτό που έκανε λάθος ο Πέγκιο ήταν ότι ο ποιητής δεν ήταν αμέτοχος της βασικής, έστω, παιδείας – και για αυτό ίσως τα ποιήματά του

δεν ήταν όλα τόσο αυτοσχέδια όσο θα τα ήθελε ενδεχομένως η ρομαντική φαντασία του περιηγητή. Ο Παναγιώτης Κάλας (Τσοπανάκος) γεννήθηκε στη Δημητσάνα το 1789 και πέθανε στην ίδια περιοχή το 1825, σε ηλικία 36 ετών. Θα ήταν αδύνατον, ζώντας σε ένα τέτοιο κέντρο παιδείας, να μην είχε έρθει σε καμία επαφή με τα γράμματα. Σήμερα, λοιπόν, γνωρίζουμε από τον πρώτο εκδότη και βιογράφο του Τσοπανάκου Ν. Παππαδόπουλο¹² (1838) πως, όταν ήταν μικρός, ο Τσοπανάκος παρακολούθησε, έστω και διακεκομμένα λόγω της φιλάσθενης κράσης του, κάποια μαθήματα στο «κοινωνοφελέστατον Ελληνικόν Σχολείον της πατρίδος του».¹³ Σίγουρα πάντως εκεί διδάχτηκε γραφή και ανάγνωση. Μια προσεκτική μελέτη των

¹² Για τον Ν. Παππαδόπουλο, βλ. «Νικόλαος Παππαδόπουλος. Ταγματάρχης της ενεργού φάλαγγος του ιερού αγώνος και ο αρχαιότατος των δημοσιογράφων», *Ποικίλη Στοά* 12 (1896), 153-156. Ευχαριστώ και από αυτή τη θέση τη Μάρα Ψάλτη για την ευγενική υπόδειξη της πληροφορίας.

¹³ *Άσματα Πολεμιστήρια του υπέρ της ανεξαρτησίας της Ελλάδος Αγώνος, στιχουργηθέντα υπό του Παναγιώτου Τσοπανάκου Δημητσανίτου, και εκδοθέντα υπό του τυπο-*

στίχων του δείχνει άλλωστε πως ο ορίζοντας των γνώσεών του είναι κατά βάση «σχολικός», και η μετρική του είναι μεν απλή αλλά όχι αυτοσχέδια.¹⁴ Το ταλέντο του έμμετρου αυτοσχεδιασμού το απέκτησε από νωρίς, αξιοποιώντας την πιο συνηθισμένη οδό που ταιριάζει σε μια τοπική κοινωνία: τη σάτιρα. Συνδυασμένοι μάλιστα με το άλλο χάρισμά του, το τραγούδι, οι στίχοι του προσέφεραν τέρψη στους συντοπίτες του, εξισορροπώντας ίσως και το στιγματισμό που μοιραία θα προκαλούσε η σωματική δυσμορφία. «Νους ευφυής, πνεύμα ποιητικόν, αστείος και καλόφωνος»,¹⁵ ο Τσοπανάκος ήταν, στην πραγματικότητα, η φωνή μιας σατιρικής

γράφου Ν. Παππαδοπούλου του εκ Τριπόλεως, Εν Αθήναις, Εκ της τυπογραφίας Ν. Παππαδοπούλου, 1838, σ. δ'.

¹⁴ Όπως σωστά παρατηρεί ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, οι στίχοι του Τσοπανάκου «συνίστανται από τετραστίχους στροφάς, αποτελούμενες εκ δύο ιαμβικών διμέτρων, εναλλασσομένων με δύο διμέτρους τροχαϊκούς, και επειδή το απλούν αυτό μέτρον, μη απομακρυνόμενον του ρυθμού της καθημερινής ομιλίας, είναι πρόσφορον προς ευχερή στιχουργίαν, παράγουν την εντύπωσιν αυτοσχεδιασμάτων». Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, *Γνωστοί ποιηταί*, ό.π., σ. 22.

¹⁵ Ό.π., σ. δ'.

«εφημερίδας», που συγχώνευε την καθημερινή ζωή με τα λαϊκά δρώμενα της κοινωνικής κριτικής και την ευφρόσυνη μετάπλαση των συμβάντων σε τραγούδι. Έτσι, και καθώς γρήγορα η φήμη του ξεπέρασε τα στενά όρια της Δημητσάνας, ο Τσοπανάκος έγινε ένα είδος επικαιρικού σχολιαστή γεγονότων και καταστάσεων, σε όλη την περιοχή γύρω από την Τρίπολη.

Η επανάσταση, επομένως, κατά κάποιο τρόπο, τον βρήκε συναισθηματικά και εκφραστικά έτοιμο για να αναπαραστήσσει το μείζον γεγονός του καιρού του. Το 1821, ο Τσοπανάκος είναι 32 ετών. Βρίσκεται μέσα στο στρατόπεδο του Νικηταρά, και γίνεται ένας «περιστασιακός ποιητής»,¹⁶ που υμνεί τους ήρωες και τα κατορθώματά τους. «Μίσος προς τους τυράννους, άπειρος ενθουσιασμός, διακαής προς την πατρίδα έρως και αφέλεια φυσική περί τα εκθετόμενα».¹⁷ αυτά είναι τα υλικά με τα οποία είναι φτιαγμένος ο κόσμος του Τσοπανάκου, σύμφωνα

¹⁶ Για την περιστασιακή ποίηση ως διακριτή συνθήκη της αισθητικής εμπειρίας, βλ. Δημήτρης Καργιώτης, *Περιστασιακή ποίηση. Δοκίμιο για την ανάδυση μιας κατηγορίας*, Αθήνα 2021.

¹⁷ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. β'.

να με τον εκδότη του. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να αποκλείσουμε και την ευκαιρία για ένα νέο τρόπο βιοπορισμού: το μισθό από την Πελοποννησιακή Γερουσία για τις υπηρεσίες του προκειμένου να τονωθεί το φρόνημα των στρατιωτών αλλά και του λαού. Αυτή η διάσταση παρουσιάζει, μάλιστα, μια ιδιαιτερότητα, καθώς, ειδικά στην Πελοπόννησο, σε αντίθεση με τη Ρούμελη, τα στρατιωτικά σώματα δεν προέκυψαν μέσα από οργανωμένα αρματολίκια αλλά μέσα από τη μαζική συμμετοχή προσώπων της ανώτερης και της κατώτερης κοινωνικής οργάνωσης των επαρχιών.¹⁸ Αυτή η μαζική συμμετοχή έπρεπε διαρκώς να συντηρείται και να εμπλουτίζεται με εκείνα τα στοιχεία της επαναστατικής ιδεολογίας, που θα υμνούσαν τα κατορθώματα των πολεμιστών και τη γενναιότητα των οπλαρχηγών τους.

Ας μην ξεχνάμε όμως πως πριν τον ύμνο για τους ήρωες, προηγείται ένα άλλο στάδιο της επικοινωνίας: οι αναβαθμοί της πληροφόρησης. Με τα αυτοσχέδια ποιήματά του, κινούμε-

¹⁸ Διονύσης Τζάκης, «Πόλεμος και σχέσεις εξουσίας στην Επανάσταση του 1821», στο συλλογικό τόμο: *Όψεις της επανάστασης του 1821*, ό.π., σ. 153-174.

νος διαρκώς σε περιοδείες ανάμεσα στην Τρίπολη και το Ναύπλιο, ο Τσοπανάκος επιτελεί μια ιδιαίτερα σημαίνουσα λειτουργία σε καιρό πολέμου. Διαδίδει τα νέα, περιγράφει τις μάχες, μεταφέρει τις εντυπώσεις για την πορεία του Αγώνα. «Ραχιτικός και σπιθαμιαίος», όπως τον περιγράφει ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός του Πάνου Κολοκοτρώνη, του Γενναίου Κολοκοτρώνη αλλά και του Νικηταρά, «ήτο ευφυής και με πνεύμα ποιητικόν. Ούτος εξύμνει και έψαλλεν ως άλλος Πίνδαρος τα κατορθώματα των Ελλήνων και τους αριστεύοντας εις τας μάχας κατά το πρώτον έτος της Επαναστάσεως».¹⁹ Ο εκδότης του συμπληρώνει: «άμα δε είδε τον υπέρ πατρίδος αγώνα, ενθουσιών ήρχισε να εξυμνή όσας ανδραγαθίας των Ελλήνων εμάνθανε γινομένας· συγχρόνως μετέβαινεν ενίοτε εις την Τριπολιτσάν και εις το Ναύπλιον, και περιστοιχούμενος από πλήθος Ελλήνων πάντοτε, ετραγώδει ενώπιόν των τα παρόντα ποιημάτιά του».²⁰

¹⁹ Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα από των αρχών της Επαναστάσεως μέχρι του έτους 1881*, επιμ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, Αθήνα 1979, σ. 39.

²⁰ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. ε'.

Από τα χειρόγραφα του Τσοπανάκου, όπως το περιγράφει ο εκδότης, μπορούμε επίσης να βγάλουμε και μερικά άλλα συμπεράσματα για τη διαδικασία της «αυτοσχέδιας» ποίησης. Οι ανορθογραφίες του Τσοπανάκου δεν συνιστούν ένδειξη λανθασμένης χρήσης της γλώσσας. Μαρτυρούν ελλείψεις που είναι πολύ συνηθισμένες εκείνη την εποχή, ειδικά στα λαϊκά στρώματα. Το γεγονός όμως ότι «το ποίημά του ήταν απ' αρχής έως τέλους συνδεδεμένον ως μία άλυσσος, καθό ψαλλόμενον παρ' αυτού κατὰ σειράν, χωρίς να διακόπτεται»²¹ δηλώνει ότι η προσαρμογή στην προφορική απαγγελία και στην «ακροαματική ανάγνωση» εξυπηρετείται και από την οπτική διατύπωση της εκφοράς· και βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η υλική διάταξη των λέξεων επηρεάζεται καταλυτικά από την έλλειψη του χαρτιού. Αν διασταυρώσουμε πάντως τις πηγές, βλέπουμε πως οι στίχοι του Τσοπανάκου πρέπει να είχαν μεγάλη απήχηση μέσα και έξω από τα στρατόπεδα. Αναφέρει σχετικά ο Φωτάκος στους *Βίους Πελοποννησίων Ανδρών*:

²¹ 'Ο.π., σ. β'.

Κατήγέτο από την Δημιτσάναν. Κατά δε την αρχήν της επανάστασεως μη δυνάμενος να φέρη όπλα, διότι ήτον αδυνάτου σώματος καμπούρης και στραβοπόδης, ούτος ο πυγμαίος, αν και του έλειπαν όλα, είχεν όμως μεγάλον το Ελληνικόν αίσθημα κατά των τυράννων, διότι έτρεχεν εις τα στρατόπεδα των Ελλήνων, και εις τας πολιορκίας, ενθουσιάζων τους στρατιώτας, και γράφων και στίχους επαινετικούς εις τους στρατηγούς και τους καπεταναίους· ήτον ο νέος ποιητής της επανάστασεως. Αγαπούσε πολύ να βλέπη τον στρατηγόν Νικήταν Σταματελόπουλον, και όπου και αν επήγαινε και εστέκετο τους στίχους τους οποίους έκαμνε τους ανεγίνωσκε πρώτον του Νικήτα, και έπειτα επήγαινε εις τους άλλους και τους έψαλλεν.²²

Ανάλογη είναι και η περιγραφή του Ιωάννη Φιλήμονα:

²² *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επανάστασεως, συγγραφέντες μεν υπό Φωτίου Χρυσανθοπούλου ή Φωτάκου,*

Λοματα Πολεμιστήρια..., Εν Αθήναις 1838, έναντι σ. 1.

Το στρατόπεδον των Τρικόρφων κατά την πολιορκίαν της Τριπόλεως είχε και τον υμνωδόν αυτού. Ο εκ Δημητσάνης Τσοπανάκος, ανήρ δυσμορφότατος, κυφός και οιονεί νάνος, επαρουσιάσθη νέος της εποχής Τυρταίος, εξάπτων τον ενθουσιασμόν των στρατιωτών διά των δημωδών ποιήσεών του, και διαιωνίζων την μνήμην των υπέρ πατρίδος πιπτόντων. Ἦτο εν φαινόμενον περίεργον, “από της ποιήσεως την βιοτήν έχων”. Τας αυτοσχεδίους ποιήσεις τούτου οι μεν νοήμονες επήνουν ως αναγκαίας, οι δε στρατιώται ήκουον ευχαρίστως ως ευλήπτους. Βεβαίως μεταξύ του αμαθούς αυτού κυφού και του χωλού, αλλά περιφήμου ποιητού της αρχαιότητος, Τυρταίου ουδεμία υπήρξε σύγκρισις, ει μη καθ’ όσον ο μεν Τυρταίος ειργάσθη πεμφθείς παρά των συμπολιτών αυτού εναντίον Ελλήνων, ο δε Τσοπανάκος ωρμήθη εξ ιδίας προαιρέσεως εναντίον των Τούρκων.²³

πρώτου Υπασπιστού του Θ. Κολοκοτρώνη, εκδοθέντες δε υπό Σταύρου Ανδροπούλου, αεροπαγίτου, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1888, σ. 198.

²³ *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασε-*

Σε άλλες περιγραφές θα βρούμε το όνομά του να παραλληλίζεται με το όνομα του Θερσίτη ή και του Πινδάρου, όπως είδαμε παραπάνω. Σύμφωνα με τον εκδότη του, «όλοι οι Έλληνες ανεξαιρέτως τον ηγάπουν και τον επεριοποιούντο τα μέγιστα, πολλοί δε τον ωνόμαζον και Ομηρίδιον».²⁴ Η εναλλαγή των ονομάτων και η σύγκριση του Τσοπανάκου με τους ποιητές της αρχαιότητας δεν προκύπτει βέβαια από κάποια αναδρομική προβολή της αισθητικής αξίας των στίχων αλλά από την έμφαση στο «μάχιμο» είδος της πατριωτικής ποίησης. Ας μην ξεχνάμε πως αυτές οι περιγραφές προέρχονται από λογίους, που κατανοούν αυτό το είδος της λαϊκής στιχουργίας μέσα από τη δική τους παιδευτική προπαρασκευή. Κατά τρόπο ανάλογο, άλλωστε, η στιχουργία του Τσοπανάκου ενοφθαλμίζεται ορισμένα στοιχεία της λόγιας κουλτούρας. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Αλέξης Πολίτης, ο Τσοπανάκος είναι μια «τυπική περίπτωση» λαϊκού βάρδου και παραδοσι-

ως, *παρά Ιωάννου Φιλήμονος*, τόμ. δ', εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, Αθήναι, 1861, σ. 100.

²⁴ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. ε'.

ακού τραγουδιστή: «ραχιτικός, ανίκανος λοιπόν για σωματικές εργασίες, έβγαζε το ψωμί του τραγουδώντας, κι απέκτησε έτσι την ικανότητα ν' αυτοσχεδιάζει, αντλώντας συχνά από διαβάσματα ή ακούσματα».²⁵ Ας δούμε ένα δείγμα αυτής της μείξης:

ΠΡΟΤΡΟΠΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΑΣ
Διά την Ελευθερίαν

*Έλληνες τώρα άγομεν,
Τα όπλα μας ας λάβωμεν,
Η πατρίδα μάς φωνάζει,
Και ο Ρήγας μάς διατάζει.*

*Να ελευθερωθή λοιπόν,
Να μη καταπατήται πλῆθόν,
Να ετοιμασθούν τα ξίφη
Κατά των Τουρκών τα στήθη.*

*Ως πότ', ως πότε σταις σπηλαιίς
Και εις των Τούρκων ταις δουλειαίς;
Έως πότε τυραννία;
Ζήτω η Ελευθερία!*

²⁵ Αλέξης Πολίτης, 1821-1831, ό.π., σ. 78.

Ως τότε, βρε παιδιά Γραικοί,
Να τρέχωμεν εδώ κ' εκεί
Υβρισμένοι, εμπαιγμένοι,
Στα δεσμά κατοικημένοι;

Κλαί' η πατρίδα και θρηνεί,
Δεν έχει πλιο υπομονή
Να βαστάξη τους τυράννους,
Τους αχρείους Μουσουλμάνους.

Αλλήλους ασπασώμεθα,
Τα όπλα ενδυσώμεθα,
Πολεμήσωμεν συμφώνως
Κατά του απατεώνους.

Οι Πρόγονοί μας μια φορά
Έκαμαν θαύματα πολλά.
Μιμηθώμεν Λεωνίδα,
Να λυτρώσωμεν πατρίδα.

Πλέον δεν έμεινεν ελπίς,
Καθώς το γράφ' ο Κοραής,
Κάλλια θάνατος με βία,
Κι' όχι πλέον τυραννία.

*Δούλος δεν γίνεται Γραικός
Ώντας καλός πολεμικός,
Τον αυχένα δεν τον κλίνει,
Το σπαθί του Τούρκου δείχνει.*

*Καθώς ο Φοίνιξ καινούργει,
Και γίνεται νέον πουλί,
Έτση καινούργει το έθνος,
Το Ελληνικόν το γένος.²⁶*

Εκτός από τον Λεωνίδα και το σύμβολο του Φοίνικα, στην ποίηση του Τσοπανάκου εμφανίζεται, άλλοτε περιστασιακά και άλλοτε πιο σταθερά, ο Αχιλλέας, ο Ηρακλής, ο Θემιστοκλής («Ω Αχιλλέα κ' Ηρακλή/ και θαυμαστέ Θेमιστοκλή/ σηκωθήτε από τους τάφους./ Να ιδήτε νέους άθλους»), ο Ισοκράτης («επαινούν τον Υψηλάντη/ ως τον μέγαν Ισοκράτην»),²⁷ ο Δίας, ο Άρης, η Αθηνά και ο «Ποσειδών θεός θαλάσσης», στην περιγραφή μιας ναυμαχίας. Όπως γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις,²⁸ ο Τσοπανάκος επαναλαμβάνει έναν κώδικα ανάγνωσης, που αποτελείται από τις στοιχειώδεις σχολι-

²⁶ *Άσματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 1-3.

²⁷ *Ό.π.*, σ. 57.

²⁸ Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος*

κές γνώσεις και κάποια «ακούσματα» αρχαίων ηρωικών παραδειγμάτων, έτσι όπως είχαν απομειωθεί στον προφορικό λόγο. «Τον ερωτούν οι πρόγονοι / τι κάμνουν οι απόγονοι...» λέει ο Τσοπανάκος στο ποίημα «Οι Υιοί του Πετρόμπετη», όταν ο νεκρός Ηλίας, φονευμένος στη μάχη της Καρύστου, φτάνει στον Άδη.²⁹ Η ρητορική ένταξη της αρχαιότητας στην ποίηση δηλώνει πως «ο ρομαντισμός μπαίνει στην ποίησή μας ταυτόχρονα με τις πατριωτικές εμπνεύσεις του Εικοσιένα»,³⁰ τόσο στη λόγια όσο και στη λαϊκή στιχουργία. Το επιβεβαιώνει και το παράλληλο παράδειγμα του «ολιγογράμματος επαρχιώτη», τραγουδιστή και βιολιτζή, Σπύρου Μπουγιουκλή, αλλά και το παράδειγμα του πιο καλλιεργημένου Γεώργιου Κλεάνθη, όπως μας υπενθυμίζει ο Αλέξης Πολίτης.³¹

Θα θέλαμε βέβαια να γνωρίζαμε αν οι πολεμιστές καταλάβαιναν αυτό τον κώδικα και αν πραγματικά ένιωθαν πως ήταν απόγονοι των

ενός μυλωνά του 16ου αιώνα, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1994, ιδίως σ. 142-145.

²⁹ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 18.

³⁰ Αλέξης Πολίτης, 1821-1831, ό.π., σ. 78.

³¹ *Ό.π.*, σ. 179.

συγκεκριμένων προγόνων. Και επίσης θα θέλαμε να γνωρίζαμε σε ποιο βαθμό, ο δικός τους προσληπτικός κώδικας παρεμβαλλόταν στην κατανόηση και την ακρόαση των στίχων σχετικά με τους προγόνους. Όπως παρατηρεί ο Παντελής Μπουκάλας, μάλλον «τα τραγούδια του [Τσοπανάκου] τα τραγουδάγανε, ακόμα και αν δεν καταλαβαίνανε ποιος είναι ο Θεμιστοκλής».³² Από τις μελέτες της Natalie Zemon Davies, γνωρίζουμε πάντως πως στα περιβάλλοντα της αγροτικής υπαίθρου, όπου κυριαρχεί η προφορικότητα, η ακρόαση είναι ήδη μια διαδικασία «μετάφρασης»³³ εννοιών, κωδίκων, διαλέκτων, ή ακόμη και μετρικών μορφών. Δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε, επομένως, ότι η πρόσληψη της αρχαιότητας ή ορισμένες μετρικές δυσκολίες θα εξομαλύνονταν μέσα από τις λαϊκότερες διασκευές των στίχων του. Ο Νι-

³² Βλ. τώρα: <https://pubhtml5.com/bhft/qxrw/basic> [τελευταία ανάκτηση 27/4/2022].

³³ Natalie Zemon Davies, «Printing and the People», στο συλλογικό τόμο: *Rethinking Popular Culture. Contemporary perspectives in Cultural Studies*, επιμ. Chandra Mukerji – Michael Schudson, Λος Άντζελες & Λονδίνο 1991, σ. 65-96.

κόλαος Γ. Πολίτης δίνει ένα ωραίο παράδειγμα αυτής της διαδικασίας. Γράφει ο Τσοπανάκος:

*Δότε Φραντσέζοι μαρτυριά
πού είσασθε στα φανερά
μια γολέττα του Τομπάξη
την αρμάδα την τρομάζει*

«Αλλ' ο λαός», γράφει ο Ν. Γ. Πολίτης, «διώρθωσε» τους στίχους ως εξής:

*Μαρτυράτε το Φραντσέζοι
Πέστε το κι εσείς Εγγλέζοι
Πως μια σκούνα του Τομπάξη
Την Τουρκιά τηνέ τρομάζει.³⁴*

Η μετατροπή των στίχων μέσα από την ανώνυμη συλλογική δημιουργία δηλώνει και τα ατομικά όρια του λαϊκού βάρδου, στην προσπάθειά του να μιμηθεί τους τρόπους της λογιосύνης. Αυτή είναι άλλωστε και η βασική αδυναμία της ποίησης του Τσοπανάκου. Προσπαθώντας να μιμηθεί λόγιες φόρμες και θέματα, συχνά απομακρύνεται από το «φυσικό» κοινό του. Δημι-

³⁴ Ν. Γ. Πολίτου, *Γνωστοί ποιηταί*, ό.π., σ. 23.

ουργεί νοηματικά χάσματα, σκαρώνει άτεχνες ευκαιριακές ρίμες, καταφεύγει σε αρχαιότροπα μοτίβα για να περιγράψει σκηνές της καθημερινότητας. «Ο ημιμαθής», σημειώνει και πάλι ο Ν. Γ. Πολίτης, «επιχειρών να δημιουργήσει τι ανώτερον, παρεκκλίνει της οδού αυτού, και ενώ δεν έχει την δύναμιν να φθάση εις την τεχνικήν ποίησιν, αποξενούται και της δημώδους. Το έργον του είναι καταδικασμένον εις αποτυχίαν».³⁵ Ας κρατήσουμε την ευθύβολη παρατήρηση του Ν. Γ. Πολίτη, χωρίς να δεχτούμε υποχρεωτικά τον αξιολογικό χαρακτηρισμό της αποτυχίας. Τι σημαίνει, άλλωστε, η αποτυχία για έναν άνθρωπο σαν τον Τσοπανάκο; Από άλλες ριμάδες που επιβίωσαν ως Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού (ΑΝΕ), ξέρουμε, πάντως, πως «το είδος ελκύει κατά κανόνα πολύ μέτριους στιχουργούς, οι οποίοι έχουν αφομοιώσει τους στοιχειώδεις κανόνες του παιχνιδιού και τους δέχονται. Η χαμηλή ποιότητα είναι λοιπόν πρωταρχικό δεδομένο»,³⁶ παρατηρούσε σχετικά ο Άλκης Αγγέλου.

³⁵ 'Ο.π., σ. 24.

³⁶ Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων Β' . Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 39.

Το ερώτημα, επομένως, πρέπει να τεθεί αλλιώς: πώς, δηλαδή, τα ευτελή υλικά της στιχουργίας ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες ιστορικές ανάγκες; Μια πρώτη απάντηση μάς δίνει –και πάλι– ο ίδιος ο Ν. Γ. Πολίτης, όταν συγκρίνει τον Τσοπανάκο με τους Κύπριους ποιητάρηδες, καθώς αυτοί λειτουργούσαν, όπως λέει, ως «ζωντανά εφημερίδες».³⁷ Πράγματι, αν εξετάσουμε προσεκτικά τους στίχους του Τσοπανάκου, παρατηρούμε πως είναι γεμάτοι με ονόματα και περιστατικά από την πολεμική δράση, συχνά μάλιστα και με τη σωστή χρονολογική τάξη της συμβαντολογικής ιστορίας. Το φαινόμενο το παρατηρεί πρώτος ο εκδότης του Τσοπανάκου, με κάποια σχετική έκπληξη: «Είναι όμως περίεργον ότι με μόνην την εξιστόρησιν των συμβάντων, διетήρησεν ο Στιχουργός μας τακτικήν τινα σειράν της χρονολογίας των διαφόρων πολέμων»,³⁸ γράφει ο Ν. Παπαδόπουλος. Στις σελίδες του Τσοπανάκου βλέπουμε να ζωντανεύει η μάχη του Βαλτετσίου, η μάχη στα Δολιανά, η μάχη του Λάλα, η άλωση

³⁷ Ν. Γ. Πολίτου, *Γνωστοί ποιηταί*, ό.π., σ. 23.

³⁸ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. γ'.

της Τριπολιτσάς, το Μεσολόγγι, η πολιορκία του Παλαμηδίου, η μάχη της Πάτρας (Εγλυκάδας), οι ναυμαχίες με τα ψαριανά, σπετσιώτικα και υδραίικα πλοία, οι εμπρησμοί του τουρκικού στόλου.

Συνήθως τα γεγονότα πλαισιώνονται από το επαναληπτικό μοτίβο της εμπόλεμης δράσης: «*Πάλιν άρχισ' ο πόλεμος/ και των Τουρκών ο όλεθρος*». Τα πρόσωπα που περιγράφει ο Τσοπανάκος, ανήκουν στην πρώτη γραμμή του Αγώνα: ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Νικηταράς, ο Λόντος, ο Πετρόμπεης, ο Κανέλος Δεληγιάννης, ο Γιατράκος, ο Στάικος Σταϊκόπουλος, ο Μιαούλης, ο Κανάρης. Επίσης, σε ένα ποίημα «προς τον Σουλτάνον», διαβλέπουμε όλα εκείνα τα υλικά που έχει διαμορφώσει, αιώνες πριν, το «ποθούμενο»: την αναμονή, δηλαδή, της απελευθέρωσης μέσα από την εσχολογική σύλληψη της ιστορίας:³⁹ προφητείες για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ελπίδες για χριστιανικές ακολουθίες στην Αγιά Σοφιά και συμμαχίες του ορθόδοξου κόσμου: «*Δώσε την*

³⁹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα 1995, ιδίως σ. 105-111.

*Πόλιν των Ξανθών/ και την Ελλάδα των Γραι-
κών...».*⁴⁰ Σε δύο ποιήματα, εκθειάζεται με ξε-
χωριστό τρόπο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και
η «Εταιρεία»· η Φιλική Εταιρεία, δηλαδή. Τον
Ρήγα και τον Υψηλάντη συναντάμε και στο ποί-
ημα –με τίτλο προφανώς επινοημένο μεταγε-
νέστερα από τον εκδότη– «Αι τελευταίαι ευχαί
του Τσοπανάκου»:

*Παναγιώτατε Στανρέ,
Των ορθοδόξων βοηθέ,
Δίδεις νίκην των Ελλήνων,
Και φθοράν των αλλοφύλων.*

*Ας έχη δόξαν ο Θεός,
Κι ο Ρήγας ο πρωταίτιος,
’Π’ άφησε τας διαθήκας,
Τας μεγάλας τας συνθήκας.*

*Ας έχη δόξαν ο Θεός,
Κι ο Υψηλάντης ο σοφός,
’Π’ έκαμε την Εταιρία.
Ζήτω η Ελευθερία!*⁴¹

⁴⁰ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 7.

⁴¹ *Ό.π.*, σ. 56-57.

Είναι σαφές, λοιπόν, πως έχουμε μπροστά μας ένα έμμετρο χρονικό του Αγώνα, που, με τα κατάλληλα ερωτήματα, μπορεί να μας φανερώσει εκείνο που υποστήριζε ο Πέγκιο για την καταγραφή της ιστορικής συγχρονίας: το πώς τραγουδήθηκε, δηλαδή, η Ελληνική Επανάσταση, ή, αλλιώς, πώς τα ίδια τα γεγονότα, συχνά εξιδανικευμένα και αποσπασματικά, προσαρμόζονται στους τρόπους της αφήγησης και της μετάπλασης.⁴² Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να ανιχνεύσουμε πίσω από τους στίχους τις συλλογικές συνειδήσεις και ας προσπαθήσουμε να περάσουμε από την ατομική περίπτωση στα κοινωνικά σύνολα.

Και πρώτα από όλα, ας σταθούμε στον ίδιο τον επιφωνηματικό ενθουσιασμό του συνθήματος, που ακούγεται διαρκώς στους στίχους του Τσοπανάκου: «*Ζήτω η Ελευθερία!*». Γνωρίζουμε πως, στα χρόνια του Αγώνα, το νόημα της ελευθερίας εκφράζεται μέσα από πληθυντικές σημασίες. Κάθε κοινωνική ομάδα που είναι (ή γίνεται) μέρος της επαναστατικής διαδικασίας προσδίδει στην ελευθερία το νόημα που αντιστοιχεί

⁴² Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, ό.π., ιδίως σ. 201-216.

στη δική της θεσμική, κοινωνική και οικονομική θέση.⁴³ Η ανταρσία των κλεφταρματολών, οι αποσχιστικές τάσεις των Πελοποννησίων προσώπων, η ελεύθερη διακίνηση αγαθών για τους εμπόρους, και, τέλος, η «νεωτερική, ιδεολογικά δομημένη σημασία της ελευθερίας» από τους λόγιους του Διαφωτισμού συνιστούν διαφορετικές –και όχι πάντα συγκλίνουσες– εκδοχές του κεντρικού στόχου της Επανάστασης.⁴⁴ Στην ποίηση του Τσοπανάκου, η έννοια της Ελευθερίας διαπερνά όλους τους στίχους, ενώ παράλληλα μεταφέρει θραύσματα της λόγιας κουλτούρας, που δηλώνουν τη διείσδυση ορισμένων εκπροσώπων της (πχ. Ρήγας, Κοραΐς) σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα.⁴⁵

*Πλέον δεν έμεινεν ελπίς,
Καθώς το γράφ' ο Κοραΐς,
Κάλλια θάνατος με βία,
Κι' όχι πλέον τυραννία.⁴⁶*

⁴³ Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Αθήνα 2021, σ. 77.

⁴⁴ *Ό.π.*, σ. 77.

⁴⁵ Άλκης Αγγέλου, *Οι λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα 1971, σ. 57-58.

⁴⁶ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 2.

Ταυτόχρονα και παράλληλα, στην ποίηση του Τσοπανάκου, διαφαίνεται η καινούργια πραγματικότητα της εποχής: η απαρχή της διάκρισης μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, καθώς και η μεταξύ τους αντιπαλότητα, που οδήγησε στους εμφυλίους πολέμους. Ο Τσοπανάκος δεν κρύβει την οπτική γωνία μέσα από την οποία περιγράφει τα γεγονότα. Ενταγμένος, όπως είδαμε, στο περιβάλλον του Κολοκοτρώνη και του Νικηταρά, υμνεί τα κατορθώματα των στρατιωτικών και υποδεικνύει ως κύριο στοιχείο της δημοφιλίας τους την εμπόλεμη δράση. Αυτή ήταν άλλωστε και η βάση της μάλλον απλοϊκής αντίληψης ότι η επανάσταση διεξάγεται μόνο με τα όπλα. Η αντίληψη αυτή, ιδιαίτερα έκδηλη στην ποίηση του Τσοπανάκου, υπηρετείται μέσα από την εξιδανίκευση των προσώπων της στρατιωτικής ηγεσίας. Αν προσπεράσουμε, ωστόσο, τα πρόσωπα, μπορούμε να αναχθούμε στις νέες μορφές οργάνωσης της εξεγερμένης κοινωνίας. Όπως έχει δείξει άλλωστε, με άλλη αφορμή, ο Σπύρος Ασδραχάς, η εξιδανίκευση δεν είναι μόνο μια πλαστή διόγκωση της πραγματικότητας. Συχνά

αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για να κατανοήσουμε την ίδια την ιστορική πραγματικότητα, καθώς η ποιητική υπερβολή «εικονογραφεί επίσης τους μηχανισμούς επιλεκτικής ενσωμάτωσης στα εξουσιαστικά συστήματα»⁴⁷ αλλά και την «πολυμορφία του κόσμου της βίας»,⁴⁸ εκείνης της εποχής.

Η νέα ηγεσία που γεννιόταν μέσα από τις φλόγες του Αγώνα είχε αρχίσει να κινείται ανταγωνιστικά απέναντι στις προηγούμενες παραδοσιακές εξουσίες. Ξέρουμε πως από τον Ιούνιο του 1821, η συμμαχία που εκφράστηκε μέσα από το σχήμα του Δ. Υψηλάντη, του Παπαφλέσσα και του Κολοκοτρώνη είχε προσπαθήσει να παραγκωνίσει τους προηγούμενους τοπικούς άρχοντες.⁴⁹ Οι τελευταίοι, με εδραιωμένη πολιτική ισχύ σε όλη την Πελοπόννησο, οδηγούνταν οπωσδήποτε σε μερική απώλεια

⁴⁷ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, ό.π., σ. 212.

⁴⁸ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος-19ος αι.)*, επιλογή κειμένων-πρόλογος Νίκος Θεοτοκάς, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου & Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2019, σ. 285-294.

⁴⁹ Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, ό.π., σ. 80.

των προνομίων τους, και μάλιστα στο όνομα ενός νέου πολιτικού υποκειμένου: του έθνους. Θα λέγαμε πως βρισκόμαστε μπροστά σε διαφορετικές «κοινότητες συμφερόντων», οι οποίες όχι μόνο κατανοούν το «δίκαιο» με διαφορετικό τρόπο αλλά και προβάλλουν τις ερμηνείες τους διεκδικώντας την καθολική ισχύ του δικού τους «δικαίου».⁵⁰

Η πρόκληση της πολιτικής ενοποίησης όλων αυτών των ανταγωνιστικών ομάδων μέσα από τις Εθνοσυνελεύσεις και τα Συντάγματα της Επανάστασης ήταν μόνο η μία όψη της διοίκησης του Αγώνα· η άλλη όψη ήταν η σταθερή σύγκρουση με αυτή τη νέα διοίκηση. Ας δούμε τους στίχους του Τσοπανάκου για την Εθνοσυνέλευση του Άστρους, τον Ιούνιο του 1821:

*Νόμους δικαίους έδειξε
Κι όλος ο κόσμος έστερξε,
Πληρεξούσιος να γένη
Τω ελληνικώ τω γένει.*

*Κάποιοι δημογέροντες
Κακία περιφέροντες*

⁵⁰ Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, 1997, σ. 143.

*Δεν τους άρεσαν οι νόμοι
Θέλουν να 'ναι κληρονόμοι.*⁵¹

Δίπλα σε αυτά τα ανταγωνιστικά «δίκαια» της επανάστασης, οι στίχοι του Τσοπανάκου διασώζουν και άλλες νοοτροπικές σταθερές, που παραπέμπουν στους εθιμικούς κώδικες της τιμής και της μπέσας.⁵² Με αφορμή, για παράδειγμα, τη διανομή των λαφύρων, την πιο σημαντική, δηλαδή, κυκλοφορία κινητού πλούτου τόσο για τους ιδιώτες (στρατιώτες) όσο και για τα δημόσια οικονομικά του Αγώνα,⁵³ η παραβίαση των κανόνων μπορούσε να γίνει αιτία συγκρούσεων αλλά και ηθικής μομφής. Στο ποίημα «Προς την Ελλάδα», ο Τσοπανάκος καλεί τους προπάτορες των ανδρειωμένων να βγουν από τον Άδη για «να ιδούν τους απογόνους» επειδή «κάποιοι χαλούν τους νόμους».

*Τέκνα μου περιπόθητα
Ως πότε αδιόρθωτα;*

⁵¹ *Άσματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 25-26.

⁵² Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και εμφύλιος*, ό.π., σ. 169.

⁵³ Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ό.π., σ. 90-91.

*Έως πότε αναρχία;
Πάυσат' από την κακία!*

*Μην αγαπάτε τον χρυσόν
Τα λάφυρα των ασεβών.
Ενωθήτε καθώς πρέπει,
Τότε η πατρίδα χαίρει.
[...]*

*Έλθε της δόξης ο καιρός.
Βουλή συμβούλευσον καλώς
Τους Γραικούς τους απογόνους
Να ευπείθωνται στους νόμους.*

*Τους νόμους να τελέσουνε,
Θέλει τους επαινέσουνε,
Οι φιλογενείς άνθρωποι
Οπού είναι στην Ευρώπη.⁵⁴*

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, ο συμβουλευτικός τόνος για τις υλικές και τις ηθικές αμοιβές των αγωνιστών θα συμπληρωθεί και με απειλές για τη μεταγενέστερη απονομή της δικαιοσύνης:

*Οι καλοί συμπατριώται
όλοι θέλουν τιμηθούν,*

⁵⁴ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 32-34.

*Όταν θέλουν αποθάνουν,
πάλι θέλουν δοξασθούν.*

[...]

*Όσοι κάμνουν ταις φατρίαις,
θέλουν δικασθή σφοδρά,
Ότι 'φέραν της πατρίδος
καθεκάστην την φθορά.*

*Ω Ελλάς, παρακαλέσουν
στην θεά την Αθηνά,
Να παιδεύση τους αιτίους
για να παύσουν τα δεινά.⁵⁵*

ΈΗ αλλού:

*Όχι και δεν τους τιμήστε,
Ο Θεός θα οργισθή
Κι εις τον Άρειον τον Πάγον
Ο καθένας θα κριθή.⁵⁶*

Στη στιχουργία του Τσοπανάκου, έως εκεί τουλάχιστον που μπορεί να παρακολουθήσει ο ίδιος ως αυτόπτης μάρτυρας τα γεγονότα (1825), το σχήμα της επανάστασης εντάσσεται στη γνω-

⁵⁵ Ό.π., σ. 64-65.

⁵⁶ Ό.π., σ. 60.

στή προνοιακή αντίληψη: ο Υψηλάντης και η Φιλική Εταιρεία κηρύσσουν την ιδέα της ανεξαρτησίας, οι Εθνοσυνελεύσεις και οι «κάλιστοι νομοδότες» παράγουν το «δίκαιο», οι στρατιωτικοί ηγέτες πολεμούν τον εχθρό στο πεδίο της μάχης, η «διχόνοια» και η «αναρχία» απειλούν τον Αγώνα, αλλά η Θεία Πρόνοια προστατεύει –και θα προστατεύει– πάντα την Ελλάδα. Το γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις: η «αφελής ποίηση» παράγει απλοϊκά σχήματα και τροφοδοτείται από αυτά. Η πολυπλοκότητα, ωστόσο, αφορά μια άλλη παράλληλη διαδικασία: την «αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά»⁵⁷ και την ώσμωση της λαϊκής με τη λόγια κουλτούρα, κυρίως ως προς τον τρόπο που συγκροτούνται και διαδίδονται τα νεωτερικά πολιτικά λεξιλόγια της επανάστασης. Αυτό είναι άλλωστε και το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της στιχουργίας του Τσοπανάκου ως «ζωντανής εφημερίδας» της εποχής του.

⁵⁷ Για την έννοια βλ. Ruggiero Romano, «Η αμφίδρομη πολιτισμική μεταφορά», *Τα Ιστορικά* 24-25 (1996), 3-12.

III.

Όπως έχει δείξει στην κλασική πλέον μελέτη του ο Eugen Weber, η μετατροπή των «χωρικών» της αγροτικής υπαίθρου σε πολίτες του έθνους-κράτους της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας ήταν ένας σύνθετος μετασχηματισμός, στον οποίο ο «βίαιος εκσυγχρονισμός» της παραδοσιακής κοινωνίας έβρισκε συχνά ως εμπόδιο την αδιαφορία των ανθρώπων απέναντι στις νεωτερικές έννοιες του έθνους, του πολιτικού φιλελευθερισμού, του συνταγματικού δικαίου ή και της οικονομικής διοίκησης. Για να εμπεδωθεί ο εκσυγχρονισμός, χρειάστηκε να συμβούν μια σειρά από αλλαγές στα προηγούμενα εργαλεία διαμόρφωσης των νοοτροπιών και καλλιέργειας των συνειδήσεων. Η λαϊκή κουλτούρα και η προφορική δημιουργία ήταν ένα από αυτά τα εργαλεία που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην κοινωνική αλλαγή. Σε μεγάλο βαθμό, υποστηρίζει ο Eugen Weber, ο καθημερινός λόγος, το τραγούδι και η «από στόμα σε στόμα» πληροφορία αντικατέστησε τις αφηρημένες «μεγάλες

ιδέες» και μετέτρεψε έμπρακτα ορισμένα ομιλιακά ενεργήματα σε «συμπυκνωμένες ιδεολογικές διακηρύξεις». ⁵⁸ Με το δικό της τρόπο, η λαϊκή κουλτούρα ενσωμάτωσε επιλεκτικά τις νέες ιδέες, εμπεριέχοντας αλλά και ταυτόχρονα υπερβαίνοντας τον προηγούμενο παραδοσιακό τρόπο ζωής και σκέψης.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως, τηρουμένων των αναλογιών, αντίστοιχες ήταν οι διαδικασίες και για την ιστορική περίπτωση που μελετάμε. Η μετάβαση από τους ραγιαδες χριστιανούς στους Έλληνες πολίτες έγινε αφενός μεν με την ένοπλη σύγκρουση, αφετέρου δε με την ανάδυση των νέων επαναστατικών ιδεών. Για να διαδοθούν ωστόσο αυτές οι ιδέες, και ειδικά, στην περίπτωση της Ελλάδας, χρειάστηκε ένα είδος εκλαΐκευσης του νέου «αυτοτελούς ιστορικού αυτοπροσδιορισμού». ⁵⁹ Αν στο ένα άκρο αυτής της αυτο-αναγνώρισης βρίσκεται ο Διαφωτισμός, στο άλλο μπορούμε να υποστηρίξουμε πως βρίσκεται το «λαϊκό κανάλι» με τα αφε-

⁵⁸ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 1976, σ. 419-420.

⁵⁹ Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, ό.π., σ. 20.

λή και απλοϊκά υλικά του: την επίκληση του ένδοξου παρελθόντος, τη θρησκευτική διαφοροποίηση από τον Οθωμανό κατακτητή, την εξύμνηση της «επιχειρησιακής» αποτελεσματικότητας των οπλαρχηγών στο στρατιωτικό πεδίο αλλά και τη συνεχή αναφορά στη συμμετοχή των ανώνυμων λαϊκών μαζών στον Αγώνα. Τα υλικά αυτά εξέφραζαν τη διπλή νομιμοποίηση του Αγώνα: τις πολιτικές επιδιώξεις αλλά και την ηθική θεμελίωση της επαναστατικής δράσης.⁶⁰ Ανεξάρτητα από τις θυσίες που χρειάζονταν, επομένως, οι Έλληνες είχαν επιλέξει το μέλλον τους:

*Βουνά και κάμποι και πουλιά,
Κηρύττουν την Ελευθεριά,
Βέβαια Ελευθερία,
Στων Ελλήνων τα παιδιά.*

*Σήμερον έλαμψ' ο Σταυρός,
Γιατ' αφανίζετ' ο εχθρός,
Έλαμψε και η πατρίς μας,
Χαίρονται κ' οι πρόγονοί μας.⁶¹*

⁶⁰ Ό.π., σ. 179.

⁶¹ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 51.

Όπως μας δείχνει το «λαϊκό κανάλι» και η αφελής στιχουργία του Τσοπανάκου, οι δρόμοι για την ελευθερία ήταν πολλοί. Κατ' αρχάς, ο πιο βασικός περνούσε μέσα από τον «αφανισμό» του εχθρού, το αίσθημα της εχθρότητας και την απόλαυση της εκδίκησης του κατακτημένου απέναντι στον κατακτητή. Η θρησκευτική διαφορά, ενισχυμένη πλέον από την επιθετικότητα που είχε δημιουργήσει η καταπίεση, έδινε το κατάλληλο άλλοθι για τον τιμωρητικό φόνο των Τούρκων ή για τον ηρωικό θάνατο των Ελλήνων. Ας μην ξεχνάμε πως ο Τσοπανάκος περιγράφει μάχες. Περιγράφει, δηλαδή, σπαθιά, ντουφέκια, αίματα και νεκρούς. Η ίδια σκηνή του πεδίου της μάχης στοιχειώνει με απόλυτα ρεαλιστικό τρόπο και τον ρομαντισμό του Σολωμού:

*Ακούω κούφια τα τουφέκια,
ακούω σμίξιμο σπαθιών,
ακούω ξύλα, ακούω πελέκια,
ακούω τρίξιμο δοντιών.*

Ο Διονύσης Καψάλης έχει αναλύσει με επάρκεια και ευαισθησία τους στίχους, με προσε-

κτικές αναγωγές από το σολωμικό κείμενο στα ιστορικά συμφραζόμενα αλλά και στο ηθικό πρόβλημα: πώς, δηλαδή, η αισθητική μετουσίωση της «τυφλής βίας» μπορεί να γίνει φορέας αλλά και συντελεστής της ιστορικής γνώσης, προκειμένου να κατανοήσουμε τη βούληση των ανθρώπων να ζήσουν ή να πεθάνουν, να σκοτώσουν και να σκοτωθούν.⁶² Ο «αφελής» Τσοπανάκος, βέβαια, είναι πολύ μακριά από τη «δαντική ένταση»⁶³ του Σολωμού. Αλλά δεν είναι μακριά από το πρόβλημα της βίας. Μέσα από αυτό το πρόβλημα, άλλωστε, γεννιέται μια νέα αντίληψη για τις σχέσεις των δύο πληθυσμών. Οι Τούρκοι όχι μόνο δεν είναι αήττητοι αλλά υποχωρούν ταπεινωμένοι, μπροστά στην ορμή των Ελλήνων: «*ποταμηδόν, ποταμηδόν/ χύνεις το αίμα των Τουρκών*» λέει ο Τσοπανάκος απευθυνόμενος στον Καπετάν Κεφάλα, κατά την άλωση της Τριπολιτσάς.⁶⁴ Και, με αφορμή τη δράση του Νικηταρά, συμπληρώνει: «*Έχυσες*

⁶² Διονύσης Καψάλης, *Η συνάφεια με τα πράγματα. Επιχειρήματα για την ποίηση*, Ύψιλον/ βιβλία, Αθήνα 2001, ιδίως σ. 51-61.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 59.

⁶⁴ *Άσματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 31.

Τουρκών το αίμα / ως καθώς τρέχει το ρεύμα.⁶⁵
Αν παρακάμψουμε τους ποταμούς αιμάτων, μπορούμε να διακρίνουμε το πρώτο στοιχείο μιας νέας πραγματικότητας: την ανατροπή της παγιωμένης μέσα στη μακρά διάρκεια και ιεραρχημένης σχέσης μεταξύ των κατακτημένων και των κατακτητών.

Μέσα από αυτή την «ελεύθερη έκφραση του μίσους»,⁶⁶ η υπεροχή στο στρατιωτικό πεδίο μετατρέπεται σταδιακά σε υπεροχή και στο ηθικό πεδίο. Έτσι, η έκβαση των μαχών και οι πολύ σημαντικές πολεμικές επιτυχίες των πρώτων χρόνων της επανάστασης επιταχύνουν τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών. Οι Έλληνες είναι αποτελεσματικοί στη μάχη, επειδή των «Γραικών τα νικητήρια» εντάσσονται σε έναν υψηλότερο και ηθικά κατοχυρωμένο σκοπό: την ελευθερία. Για αυτόν τον ανώτερο και τελικό σκοπό, φροντίζει, άλλωστε, και η Θεία Πρόνοια, που προδιαγράφει το μέλλον των ηρώων:

*Νεκροί θε να αναστηθούν
Μεσ' στην Αγιά Σοφιά να μουνν.*

⁶⁵ Ό.π., σ. 44.

⁶⁶ Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, ό.π., σ. 184.

*Χαίρε ω Άγια Σοφία
Με τα άγια τα θεία!*

*Άγγελοι θε να λειτουργούν
Τα άγια να 'πηρετούν,
'Εφθασεν η σωτηρία,
Χαίρε ω Αγιά Σοφία!*⁶⁷

Όλα μοιάζουν να εξηγούνται από τα γνώριμα μοτίβα της προνοιακής νοηματοδότησης της ιστορίας. Ας προσέξουμε, όμως, τις παραλλαγές που έχει ο θρησκευτικός κώδικας, στα χρόνια του Αγώνα. Όπως ξέρουμε, η θρησκεία ήταν το κυριότερο στοιχείο διαφοράς ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Έλληνες. Για αιώνες, άλλωστε, η θρησκευτική διαφορά ήταν το πιο κρίσιμο συγκροτητικό στοιχείο για την ταυτότητα του ορθόδοξου γένους. Αυτό που φαίνεται να αλλάζει στα χρόνια του Αγώνα είναι ότι η θρησκεία δεν εκφράζει πλέον το συναίσθημα μιας παραμυθητικής εγκαρτέρησης για την ολοκλήρωση ενός θεϊκού σχεδίου γύρω από την τάξη του κόσμου αλλά γίνεται φορέας της εκκοσμιευμένης συνείδησης για τη διασάλευση αυτής

⁶⁷ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 7.

της τάξης. Η λαϊκή επίκληση της Θείας Πρόνοιας εντάσσεται πλέον μέσα στην επιτάχυνση του ιστορικού χρόνου, έτσι όπως τον κατανοούν οι κατακτημένοι την ώρα της ρήξης τους με τον κατακτητή αλλά και την ώρα της ρήξης τους με τα παλαιότερα σχήματα θρησκευτικής νομιμοποίησης της εξουσίας. Αν, δηλαδή, κάποτε τα αγροτικά στρώματα πίστευαν πως εξαιτίας των αμαρτιών του, το γένος τιμωρήθηκε και έχασε την κυριαρχία του, τώρα πιστεύουν πως η Θεία Πρόνοια επιτάσσει την ανάσταση του Γένους.

Ο Φίλιππος Ηλιού έχει δείξει με αριστοτεχνικό τρόπο τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της «ιδεολογίας της ακινησίας» και τις θρησκευτικές παισιώσεις τους: «μὴ μέταιρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου».⁶⁸ Το ξέσπα-

⁶⁸ (Παροιμ. ΚΒ' 28). Για το ρόλο της εξ' αποκαλύψεως αλήθειας και τη δογματική αντίληψη που καλλιέργησαν τα ανατολικά πατριαρχεία σε ό,τι αφορά τις πνευματικές δραστηριότητες βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του 20ού αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2007, σ. 95-101. Βλ. επίσης Πόπη Πολέμη, «Ο ήχος της σιωπής: ο Φίλιππος Ηλιού και η Ελληνική Επανάσταση». Το άρθρο είναι προσβάσιμο ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: <https://aski1821.gr/iliou-polemi/>

σμα της επανάστασης, προσωρινά έστω, άλλαξε αυτή τη δογματική αντίληψη. Η νέα κινητικότητα, τόσο στα λόγια όσο και στα λαϊκά στρώματα, δεν μπορούσε πλέον να συμβιβαστεί με τα άκαμπτα συστήματα της παλαιότερης θεολογικής ερμηνείας της κοσμικής τάξης. Η πολυσημία, άλλωστε, του θρησκευτικού λόγου και οι επιλεκτικές ερμηνείες του επέτρεπαν την ένταξη της θρησκείας σε μια νέα σχέση διαμεσολάβησης ανάμεσα στο άτομο και την κοινότητα. Ο φόνος ή η θυσία στο όνομα του «κοινού καλού» επιτρέπει στο νέο συλλογικό υποκείμενο να παραβιάζει τα όρια του παραδοσιακού κόσμου· άρα, να παραβιάζει και τις παραδοχές της προνοιακής αντίληψης, που για αιώνες όριζαν την κοσμοαντίληψη του κατακτητικού εξουσιαστικού συστήματος. Αυτή η νέα αίσθηση που εντοπίζεται ήδη στο *Θούριο* του Ρήγα αλλά και σε άλλους θούριους προτάσσει σαφώς το δίπολο «ελευθερία ή θάνατος» και την αξία όχι της βιωσιμής αλλά της βιωτής ζωής. Η παράφραση του Τσοπανάκου είναι δηλωτική για τη διάχυση αυτής της ιδέας:

[τελευταία επίσκεψη 28/4/2022].

*Πατρίδα να τιμήσωμεν,
Κι' όλοι μιαν ώρ' ας ζήσωμεν.
Ήλθεν ο καιρός της δόξης,
Την εκδίκησιν να δώσης.⁶⁹*

Αν η θυσία σηματοδοτεί τον ευγενή δεσμό με την κοινότητα, η εκδίκηση εκφράζει το καθήκον της καταστροφής του «Κακού». Ο εσχατολογικός κώδικας είναι αρκετά εύπλαστος, έτσι ώστε να μπορεί να χωράει και τις δύο όψεις. Πίσω από την αιώνια θεϊκή επιταγή, αναγνωρίζουμε τον σύγχρονο «καιρό της δόξης»: τον θάνατο για την πατρίδα. Έτσι, μέσα από τους παραδοσιακούς κώδικες της θρησκείας, της ανδρειοσύνης και της τιμής, αρχίζουν να ξεπροβάλλουν, αποσπασματικά ίσως αλλά σταθερά, στη στιχουργία του Τσοπανάκου, τα νεωτερικά σύμβολα και νοήματα της επανάστασης: η ελεύθερη πατρίδα, η απόκτηση Συντάγματος, η αναγνώριση της δικαιοσύνης, η νέα οργάνωση της πολιτικής διοίκησης. Πόσο πειστικά ήταν όλα αυτά τα νεωτερικά στοιχεία για τη διαμόρφωση των συνειδήσεων στο χώρο της αγροτικής υπαίθρου; Θα ήταν λάθος να τα κρίνουμε από τη θεσμική

⁶⁹ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. 13.

αποτελεσματικότητά τους. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, επικρίνοντας κάποιες σύγχρονες ανιστορικές προσεγγίσεις, «η σημασία των Συνταγμάτων είναι ότι αναδύθηκαν, προτάθηκαν και ψηφίστηκαν. Εν τέλει, και εφαρμόστηκαν».⁷⁰

Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί σε μια πιο συνολική διαπίστωση για την πολιτισμική αυτοσυγκρότηση του έθνους, στον καιρό της επανάστασης. Η αφελής στιχουργία του Τσοπανάκου είναι μια καλή αφορμή για να σκεφτούμε ότι η «εθνικοποίηση» της επαναστατικής ιδεολογίας περνούσε μέσα από τις «πολιτισμικές σταθερές του παραδοσιακού κόσμου».⁷¹ Μέσα στον κόσμο αυτό, τα νέα εθνικά προτάγματα, χωρίς να ανατρέπουν τις θεμελιώδεις δομές της λαϊκής κουλτούρας, υπέβαλλαν τις νέες προτεραιότητες και τους νέους πολιτικούς σχεδια-

⁷⁰ Βλ. σχετικά τη συνέντευξη του Βασίλη Παναγιωτόπουλου στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tanea.gr/2021/11/29/interviews/to-1821-perasame-apo-tin-koinotita-stin-koinonia/> [τελευταία επίσκεψη: 29/4/22].

⁷¹ Νίκος Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος», στο συλλογικό τόμο: *Πώς προσεγγί-*

σμούς, αναδεικνύοντας παράλληλα και τους μη-χανισμούς προσαρμογής των νεωτερικών ιδεών στους ήδη υφιστάμενους αξιακούς κώδικες. Επιπλέον, «οι ασάφειες και ελαστικότητες που χαρακτηρίζαν τις παραδοσιακές νοητικές δομές απορρόφησαν όσες τριβές και εντάσεις γέννησε ο κλονισμός της μετάβασης»,⁷² από την οθωμανική κυριαρχία στη διεκδίκηση ενός ελεύθερου κράτους. Όπως και σε άλλες όψεις της επανάστασης του '21, ο συγκερασμός των παραδοσιακών κωδίκων με τις νεωτερικές ιδέες δηλώνει εντέλει περισσότερα για το υποκείμενο που καλείται να διαχειριστεί αυτό το άτακτο, σύμμεικτο και ασύμβατο υλικό,⁷³ παρά για το ίδιο το υλικό και τη δήθεν «αυθεντικότητά» του. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για ένα λαϊκό ποιητάρη που θέλει να συνδυάσει την ωμή πραγματικό-

ζουμε το Εικοσιένα; Πολιτική, κοινωνία, ιδεολογία στην Ελληνική Επανάσταση, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Ηλίας Κολοβός, Εφημερίδα των Συντακτών 2021, σ. 112. (Για μια πιο εκτεταμένη εκδοχή της μελέτης βλ. Νίκος Θεοτοκάς – Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας: παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 11-57).

⁷² Ό.π., σ. 113.

⁷³ Ό.π., σ. 137.

τητα της βίας με την επιθυμία για μια ελεύθερη πατρίδα.

Η χρονικότητα του τραγουδιού του (οι πρώτες μεγάλες μάχες του Αγώνα), ο «θεατρικός» τρόπος εκφοράς των στίχων του, οι απαγγελίες του μέσα στα στρατόπεδα και στους δρόμους, η σχεδόν «ισότιμη» θέση που κερδίζει, μέσω της σάτιρας, απέναντι στην «αριστοκρατία των όπλων» δείχνει επίσης τον αμφίσημο ρόλο αυτής της «περιστασιακής ποίησης»: οι στίχοι του Τσοπανάκου κινούνται ανάμεσα στην ευτράπελη ψυχαγωγία και την πολιτική διαπαίδαγωγήση.⁷⁴ Μένει όμως να διανύσουμε ακόμη πολύ δρόμο για να κατανοήσουμε τις εξισωτικές σχέσεις που γεννά η ευφρόσυνη διάθεση, το γελαστικό θέμα και ο «πλατεϊστικός» κόσμος των επεισοδίων της επανάστασης.⁷⁵ Ο εκδότης

⁷⁴ Για το φαινόμενο, βλ. Laura Mason, *Singing the French Revolution*, ό.π., σ. 30-31. Δεν διαθέτουμε ακόμη πολλά τεκμήρια για αυτή την «καρναβαλική» διάσταση της επανάστασης. Δυστυχώς, ακόμη και η περιβόητη βωμολοχία του Καραϊσκάκη δεν έχει καταφέρει να υπερβεί το φράγμα του ψευδεπίγραφου και του δήθεν «ελευθεριακού» λαογραφισμού.

⁷⁵ Για το θέμα, βλ. την κλασική μελέτη του Μιχαήλ

του Τσοπανάκου διασώζει, πάντως, το κύριο περιστατικό που κατέγραψε η συλλογική μνήμη – αλλά και ο Γιάννης Βλαχογιάννης.⁷⁶ Όταν, στα 1822, ο Νικηταράς χάρισε ένα άλογο χωρίς ουρά στον Τσοπανάκο για να μετακινείται, ο ποιητάρης απάντησε «ούτω πως λακωνικώς» στον οπλαρχηγό με ένα τετράστιχο:

*Το δώρον σου, Νικηταρά,
Άλογο χωρίς ουρά.
Ή μου στέλλεις και κριθάρι,
Ή σου στέλλω το τομάρι.⁷⁷*

Ο Τσοπανάκος δεν έζησε για να δει το ελεύθερο κράτος. Τη χρονιά που πέθανε (1825), μάλιστα, δεν θα μπορούσε καν να γνωρίζει την ίδια την έκβαση της επανάστασης. Από αυτή την άποψη, η στιχουργία του είναι ένα δείγμα

Μπαχτίν, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του. Για τη λαϊκή κουλτούρα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Ηράκλειο 2017.

⁷⁶ Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία. Ανέκδοτα – γνωμικά – περίεργα – αστεία εκ του βίου διάσημων Ελλήνων 1820-1864*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2002, σ. 447.

⁷⁷ *Ασματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. ε'.

της τυχαίας και ενδεχομενικής δυναμικής που αποκτούν ορισμένα δημιουργήματα της λαϊκής κουλτούρας, όταν δοκιμάζονται μέσα στην εμπόλεμη επαναστατική συγκυρία. Πολύ πριν ενταχθούν τα ποιήματά του, σποραδικά και τυχαία, σε κάποιες από τις μεταγενέστερες ανθολογίες πατριωτικής ποίησης, ο εκδότης του φρόντισε να εγγράψει την «αυτοσχέδια» και «αφελή» ποίηση του Τσοπανάκου στα νέα «εθνικά» συμφραζόμενα. Ο λόγος του ποιητάρη εξυπηρετούσε τώρα νέες ανάγκες:⁷⁸

Με υπεσχέθησαν οι συγγενείς του Τσοπανάκου, ότι θέλουν πασχίσει ν' ανακαλύψουν και άλλα τινά ποιήματα του ιδίου, και ελπίζω, ότι η υπόσχεσις αύτη θέλει πραγματοποιηθή. Όθεν άμα με τα στείλουν, είμαι πρόθυμος να προσφέρω και ταύτα εις το πανελλήνιον, προς δόξαν της Πατρίδος και των λαμπρών της απελευθερώσεώς της χρόνων.⁷⁹

⁷⁸ Για τις εθνικές «μεταποιήσεις» της επαναστατικής ποίησης βλ. Laura Mason, *Singing the French Revolution*, ό.π., σ. 118.

⁷⁹ *Άσματα Πολεμιστήρια*, ό.π., σ. γ'.

Προφανώς ο Τσοπανάκος δεν θα μπορούσε να διανοηθεί ούτε την «επίσημη» έκδοση των ποιημάτων του ούτε τη μεταγενέστερη ανθολόγησή τους. Όμως οι εποχές είχαν αλλάξει. Ο Αγώνας έπρεπε να μνημειωθεί με κάθε τρόπο, και, σε αυτή την κατεύθυνση, οι λαϊκοί τροβαδούροι της επανάστασης ήταν πολύτιμοι· άλλο ένα σημάδι της πυκνής συγκυρίας που ορίζει την εκδοτική δραστηριότητα μετά τη δημιουργία του έθνους-κράτους και τη συνακόλουθη «εθνικοποίηση» της ποίησης του Αγώνα. Ο Βλαχογιάννης, αντίθετα, περισσότερο υποψιασμένος, διαθέτοντας τη φαντασία του λογοτέχνη και την ερευνητική στόφα του ιστοριοδίφη, επιμένει, αν και με προφανείς μυθοπλαστικούς αναχρονισμούς, να συνδέει τη μορφή και το έργο με το ανεκδοτολογικό τέλος και τον γκροτέσκο θάνατο του Τσοπανάκου:

Καβαλικεύει ο Τσοπανάκος το καινούργιο χάρισμα [ενν. το άλογο που του δώρισε ο Νικηταράς] και κινάει για την πατρίδα του τη Δημητσάνα. Στο δρόμο πέτυχε μια κορομηλιά και πάει από κάτω με τ' άλογο κι αρχίζει να τρώη, να τρώη κορόμηλα, ώς που

έσκασε ο φτωχός. Ήτανε καμπούρης και μισερός.⁸⁰

Στη λαϊκή κουλτούρα, ο εύθυμος χρόνος της ατομικής απόλαυσης και της πάνδημης χαράς παραπέμπει συχνά σε ευωχικές εικόνες ή και σε παρακμιακές εικόνες βουλιμίας και λαιμαργίας.⁸¹ Οι εικόνες αυτές είναι ταυτόχρονα ατομικές αλλά και συλλογικές, καθώς συνδυάζουν την ικανοποίηση του ατόμου στην αναμέτρησή του με τον κοινωνικό κόσμο, με τη ζωή και τον θάνατο. Ο ιδιαίτερος δεσμός αυτών των παράξενων ηρώων της επανάστασης με τον «κάτω κόσμο», η σύνδεση του τοπογραφικού και σωματικού πεδίου (θάνατος στη φύση), το τραγούδι της ελευθερίας και ο «υλισμός του στομαχιού»,⁸² σίγουρα θα τράβηξαν την προσοχή του Βλαχογιάννη· ίσως επειδή, κατά κάποιο τρόπο, ο φημολογούμενος θάνατος του Τσοπανάκου απεικόνιζε με τον καλύτερο τρόπο την «γήινη» και, εντέλει, καθόλου ηρωική ενσάρκωση

⁸⁰ Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, ό.π., σ. 448.

⁸¹ Μιχάηλ Μπαχτίν, *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του*, ό.π., σ. 349-351.

⁸² Ό.π., σ. 348.

των υλικών αναγκών μιας εμπόλεμης κοινωνίας. Ο Βλαχογιάννης, ωστόσο, αναζητούσε μια άλλη όψη του Εικοσιένα, που δεν έχει βρει – ακόμη μάλλον– τη θέση της στις ιστορικές και φιλολογικές ζητήσεις του καιρού μας. Ας αρκεστούμε προσωρινά στα «ανάγλυφα μιας τέχνης ταπεινής» και ας αναλογιστούμε το κέρδος της γνωριμίας με τα πρόσωπα που την υπηρέτησαν εφήμερα στην εφήμερη ζωή τους.

ΣΟΛΩΜΙΚΑ – ΚΑΛΒΙΚΑ

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΩΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ.
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ «ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΤΟΝ
ΥΜΝΟ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ» ΤΟΥ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Δημήτρης Πολυχρονάκης

ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ τον Μάιο του 1823, ο *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* του Διονύσιου Σολωμού δεν είναι μόνον ένα ποίημα για την Ελληνική Επανάσταση αλλά και ένα ποίημα της Ελληνικής Επανάστασης με την έννοια ότι ανήκει σε αυτήν, ή, ότι αποτελεί οργανικό μέρος της ιστορίας της, όπως περίπου τα Δερβενάκια, η Τριπολιτσά, ή, το Μεσολόγγι. Έτσι τουλάχιστον το αντιλαμβανόταν ο Σολωμός, όταν έγραφε το 1824 στον *Διάλογο* ότι δεν είχε τίποτα άλλο

στο μυαλό του «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα»,¹ θέλοντας να δείξει ότι ο αγώνας για ελευθερία στα πεδία των μαχών και ο αγώνας για γλώσσα στα ποιητικά κείμενα δεν ήταν δύο διαφορετικά πράγματα αλλά όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς η κοινωνική και πολιτική αναγέννηση του ελληνικού έθνους δεν θα είχε καμία αξία, αν δεν συνοδευόταν από μίαν αντίστοιχη πολιτισμική και πνευματική αναγέννηση στα γράμματα και τις τέχνες. Το ίδιο φρονούσαν στενοί φίλοι και συνομιλητές του ποιητή, όπως ο Σπυρίδων Τρικούπης το 1825, ο Εμμανουήλ Στάης το 1853, ή, ο Ιάκωβος Πολυλάς το 1859, οι οποίοι τόνιζαν ότι, αν ο ένοπλος αγώνας του '21 συγκροτούσε το υλικό σκέλος της Επανάστασης, ο *Ύμνος* απάρτιζε το αντίστοιχο πνευματικό κομμάτι της.² Δεχόμενοι ότι μια επανάσταση δεν παράγει μόνο μάχες αλλά και κείμενα

¹ Διονύσιος Σολωμός, *Απαντα Β': Πεζά και Ιταλικά*, έκδ. Α. Πολίτη, Αθήνα 1955, σ. 12.

² Σπυρίδων Τρικούπης, «Σολωμός και εθνικός ύμνος», *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* 5 (21/10/1825), 20. Εμμανουήλ Στάης, *Κριτική. Ο Λάμπρος του Σολωμού*, Αθήνα 1853, σ. 5. Ιάκωβος Πολυλάς, *Απαντα*, έκδ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1959, σ. 110.

τα οποία προάγουν τις επαναστατικές ιδέες και αξίες, οι φίλοι του Σολωμού έβλεπαν τον Ύμνο σαν ένα ποίημα που «έβγαίνει» μέσα από τις φλόγες του Αγώνα, όπως περίπου η ελευθερία στο ποίημα παρουσιάζόταν να «βγαίνει» μέσα από τους «σιωπηλούς τάφους» και τα «ιερά κόκαλα» των αρχαίων Ελλήνων.³

Ως ένα ποίημα για την επανάσταση, επομένως, ο Ύμνος είναι την ίδια στιγμή ένα επαναστατημένο ποίημα, προϊόν μιας γλωσσικής και ποιητικής εξέγερσης ενάντια στο «βασίλειο» των Ελλήνων σοφολογιότατων, το οποίο ο Σολωμός παρομοίαζε με «το βασίλειο των Τούρκων»,⁴ θεωρώντας ότι η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού απαιτούσε μια αντίστοιχη απελευθέρωση από τον πνευματικό ζυγό του λόγιου κατεστημένου στην Ελλάδα και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Κι όταν μέσα στον Ύμνο ο ίδιος αποκαλεί το ποίημά του «φιλελεύθερο τραγούδι», ή, προϊόν «φιλελεύθερης

³ Βλ. Νίκος Καλταμπάνος, «Διονύσιος Σολωμός. Καθ' οδόν προς τον γερμανικό ρομαντισμό», στο Α.Κ. Μυλωνάς (επιμ.), *Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη - Πολυλά - Ζαμπελίου*, Αθήνα 2004, σ. 271.

⁴ Σολωμός, *ό.π.*, σ. 24.

λαλιάς», αυτό που πρωτίστως δείχνει είναι ότι ένα ποίημα για την ελευθερία δεν θα είχε καμία αξία, αν και το ίδιο δεν ήταν ελεύθερο στους εκφραστικούς τρόπους και συλλήψεις του, καθώς όπως θα πει στις «Σημειώσεις του Ύμνου», η ποίηση «δεν είναι πράγμα όλο μηχανικό, αλλά είναι ξεχείλισμα της ψυχής».⁵ Και παρότι η φράση του σε μεγάλο βαθμό παραπέμπει στον William Wordsworth, ο οποίος το 1800 όρισε την ποίηση ως «το αυθόρμητο ξεχείλισμα δυνατών συναισθημάτων»,⁶ από την άλλη πλευρά, δεν παύει να αποτυπώνει με έναν ευρύτερο τρόπο, πέρα και πάνω από τον Wordsworth, τον ποιητικό παλμό των επαναστατικών εποχών.

Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης το «ξεχείλισμα της ψυχής» αναπαράγει την παραδοσιακή εικόνα του ποιητή που, υπό το κράτος της έμπνευσης, στιχουργεί, χωρίς να ελέγχει πλήρως τον εαυτό του και τα λεγόμενά του, ευρισκόμενος σε μια κατάσταση διονυσιασμού, δαι-

⁵ Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα Α': Ποιήματα*, έκδ. Λ. Πολίτη, Αθήνα 1961, σ. 99.

⁶ Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα 1989, σ. 343-344, καθώς και Peter Mackridge, *Διονύσιος Σολωμός*, μτφρ. Κ. Αγγελάκη-Ρουκ, Αθήνα 1995, σ. 47.

μονισμού, «ένθεης μανίας», σύμφωνα με την πλατωνική αντίληψη, την οποία επικυρώνει ο Σολωμός με την αναφορά του στην ανάγκη του ποιητή να μην «συλλογίζεται τόσο» κατά τη στιγμή που «μορφώνει την ύλη του».⁷ Κι ωστόσο η σολωμική φράση ενέχει κάτι το ουσιωδώς μοντέρνο, καθώς χρησιμοποιεί μεν την παλαιά εικόνα του εκστασιασμένου ποιητή αλλά για να προωθήσει μέσω αυτής κάτι καινούριο, που είναι το δικαίωμα του ποιητή να εκφράζεται ελεύθερα έξω από τα ποιητικά στερεότυπα και συμβάσεις της εποχής του. Κι αυτό είναι ευνόητο, εφόσον μια επαναστατημένη εποχή που προασπιζόταν την ελευθερία της έκφρασης στην πολιτική, στην κοινωνία, στη θρησκεία ή στην ηθική, δεν θα άφηνε έξω την ποίηση, αλλά θα διεκδικούσε για αυτήν την ίδια ελευθερία, και μάλιστα, με έναν τρόπο άγνωστο στις παραδοσιακές ποιητικές, οι οποίες επικεντρωνόταν κατά κανόνα στις αξίες της αληθοφάνειας, της ευπρέπειας και της ευταξίας ως απαραίτητων συστατικών για να δημιουργηθούν τα ωραία και υψηλά αποτελέσματα της ποίησης.⁸

⁷ Σολωμός, *Άπαντα Α'*, ό.π., σ. 99.

⁸ Βλ. F.C. Beiser, *Diotima's Children*, Οξφόρδη 2009,

Όμως, στις μοντέρνες εποχές του ρομαντισμού, η λέξη κλειδί για την κατανόηση της ποίησης δεν ήταν ούτε το ωραίο ούτε το υψηλό, αλλά η ελευθερία. Το ωραίο και το υψηλό ήταν απλώς παράγωγά της, μορφές της ελευθερίας,⁹ που έδειχναν ότι τίποτα το ωραίο, το υψηλό ή το αρμονικό δεν θα προέκυπτε από ένα ποίημα το οποίο δεν θα ήταν πρωτίστως ελεύθερο στις εκφράσεις του· που δεν θα μετέφερε μέσα του, δηλαδή, το «ξεχείλισμα της ψυχής», το οποίο επικαλείται ο Σολωμός και συνοψίζει σαν εικόνα όλη την επαναστατικότητα των μοντέρνων εποχών, καθώς αποτυπώνει το ξέσπασμα ή την έκρηξη του ποιητή που ασφυκτιά από τις ποιητικές συμβάσεις του παρελθόντος και στρέφεται εναντίον τους, εξεγερμένος κατά των «κανόνων», σύμφωνα με μια χιλιοειπωμένη λέξη της εποχής, την οποία αναπαράγει επίσης ο Σολωμός στις «Σημειώσεις του Ύμνου». Όχι τυχαία, εφόσον πίσω από τους περιβόητους «κανόνες» βρισκόταν ο κλασικισμός του 17ου και 18ου αιώνα, ο οποίος χρησιμοποιούσε τις ποι-

σ. 9-12.

⁹ Βλ. F.C. Beiser, *The Romantic Imperative*, Κέιμπριτζ 2003, σ. 41-42.

ητικές θεωρίες του Αριστοτέλη και του Οράτιου σαν αυθεντίες για να διδάσκει στους νεότερους ποιητές πώς να συνθέτουν τα ποιήματά τους και να εκφράζονται ορθά.¹⁰

Όμως αυτόν τον ποιητικό ντετερμινισμό θα καυτηριάσει ο Σολωμός με τη σαρκαστική αναφορά του σε όλους εκείνους τους «Δάσκαλους» της ποίησης που, με την αυθεντία των αρχαίων ποιητών και τους κανόνες ανά χείρας, θα αρχίσουν σε λίγο να διδάσκουν ακόμη και το «αλφαβητάρι» στους νέους ποιητές.¹¹ Πρόκειται για όλους εκείνους που, όταν «επρωτοδιαβάσθηκε» ο Ύμνος, είπαν, «κρίμα! υψηλά νοήματα και στίχοι σφαλμένοι!», προκαλώντας το «σάστισμα» του ποιητή που, έχοντας υπόψη του την οργανική σχέση μορφής και περιεχομένου στην ποίηση, αδυνατεί να καταλάβει πώς από κάτι «εσφαλμένο» θα μπορούσε να προκύψει κάτι το «υψηλό»,¹² «ως να ήταν ποτέ δυνατόν

¹⁰ Βλ. T.B. Jones – B. Nicol, *Neo-Classical Dramatic Criticism*, Κέιμπριτζ 1976, σ. 1-17, καθώς και M.H. Abrams, *Ο Καθρέφτης και το Φως*, μτφρ. Α. Μπερλής, Αθήνα 2001, σ. 30-50.

¹¹ Σολωμός, *Άπαντα Α'*, ό.π., σ. 99.

¹² Ό.π.

να συνυπάρχουν εις ένα καλλιτέχνημα πτωχία και πλούτος». ¹³ Όμως οι κατήγοροι του ποιητή βρήκαν τους στίχους του Ύμνου «εσφαλμένους», επειδή δεν μετρούν τα μοντέρνα ποιήματα με τις «συλλαβές» των νεότερων γλωσσών αλλά τους «πόδες» των αρχαίων, θέλοντας, σαν τον Σοφολογιότατο του *Διαλόγου*, να υποτάξουν τους μοντέρνους στους κλασικούς. Αντί για το αντίστροφο που κάνει ο Σολωμός, όταν επικαλείται τους νόμους της νεότερης φωνητικής για να υπερασπιστεί μια σειρά μετρικών φαινομένων στο ποίημά του που από την αρχαιοπρεπή σκοπιά των αντιπάλων του φάνταζαν παράνομες. ¹⁴ Και παρότι από τη φύση τους οι κανόνες της μετρικής είναι αμετακίνητοι και δεν επιτρέπουν πολλές ελευθερίες στους ποιητές, ο Σολωμός δεν θα διστάσει να πει ότι ακόμη και στα ζητήματα της προσωδίας, «οι κανόνες έχουν πάντα κάποιες εξαιρέσεις», ¹⁵ επειδή αυτό που προέχει στην ποίηση δεν είναι οι κανόνες αλλά το «ξεχειλίσμα της ψυχής».

¹³ Γεώργιος Καλοσγούρος, *Κριτικά Κείμενα*, επιμ. Κ. Δαφνής, Κέρκυρα 1986, σ. 85.

¹⁴ Σολωμός, *ό.π.*, σ. 99.

¹⁵ *Ό.π.*

Βεβαίως, με αυτό ο Σολωμός δεν εννοούσε ότι δεν υπάρχουν κανόνες στην ποίηση, ή, ότι οι ποιητές έχουν το ελεύθερο να κάνουν ό,τι θέλουν μέσα στα ποιήματά τους, αλλά ότι οι κανόνες αξίζουν όταν προκύπτουν μέσα από τον αυθορμητισμό της ποιητικής έκφρασης, κι όχι όταν παραλαμβάνονται έτοιμοι από ποιητικά εγχειρίδια που, με τα λόγια του, κατανατούν την ποίηση «πράγμα όλο μηχανικό». Σαν μια συνέπεια της τυφλής υποταγής στους «κανόνες», η έννοια της «μηχανής» αποτελεί επίσης μια τυπική λέξη των μοντέρνων φιλελεύθερων εποχών που, ενάντια σε κάθε κοινωνικό, πολιτικό ή θρησκευτικό αυτοματισμό, καταδίκάζαν ως «μηχανικό» καθετί που κινείται από εξωτερικούς στο ίδιο νόμους, ώστε να στερείται αυτοτέλειας και αυτονομίας. Ως το άλλο όνομα του άψυχου και του ανελεύθερου, το μηχανοκίνητο στη μοντέρνα φιλοσοφία όριζε επίσης αυτό που στερείται εσωτερικής ενότητας και συνοχής, επειδή ακριβώς προκαθορίζεται από εξωτερικά αίτια. Κι είναι γνωστό ότι αυτήν ακριβώς τη μηχανοκρατία επιχείρησε να αντικαταστήσει ο ρομαντισμός με την έννοια του ζωντανού οργανισμού, ο οποίος ορίζεται από την αυτο-

τέλειά του που τον καθιστά αίτιο και αιτιατό του εαυτού του, καθώς ως όλον δεν διαχωρίζεται από τα μέρη που το απαρτίζουν.¹⁶ Για αυτό και μεταφερμένη στην ποίηση, η ιδέα του έμψυχου οργανισμού υποδήλωνε ότι το ποίημα αξίζει μόνον από τη στιγμή που οι κανόνες πάνω στους οποίους έχει συντεθεί είναι εγγενείς στο ίδιο και δεν διαχωρίζονται από αυτό.

Όταν επομένως ο Σολωμός εναντιώνεται στους κανόνες, επικαλούμενος το «απόκρυφο της τέχνης του»,¹⁷ αυτό που εννοεί είναι ότι δεν υπάρχουν προδιαγεγραμμένοι κανόνες ή συνταγές που θα δίδασκαν τον καθένα πώς να εκφράζεται ποιητικά, καθώς αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε τα ποιήματα δεν θα διέφεραν σε τίποτα από τα τυποποιημένα προϊόντα των άλλων κατασκευαστικών τεχνών που, επειδή ακριβώς βασίζονται σε θεωρητικούς κανόνες και οδηγίες, μπορούν να διδαχθούν και να εφαρμοστούν. Όμως στο βαθμό που η ποίηση εξαρτάται από

¹⁶ Για τη διάκριση «μηχανικού» και «οργανικού» στον ρομαντισμό, βλ. Abrams, *Ο Καθρέφτης και το Φως*, ό.π., σ. 295-335, καθώς και Beiser, *The Romantic Imperative*, ό.π., σ. 137-149.

¹⁷ Σολωμός, ό.π., σ. 99.

την ασυνειδησία της έμπνευσης, υπάρχει πάντα κάτι το «απόκρυφο» σε αυτήν που δεν μπορεί να αναλυθεί, πόσο μάλλον να μεθοδευτεί, στη βάση γενικών αξιωμάτων και κανονιστικών αρχών. Με αυτή την έννοια το ζητούμενο του ρομαντισμού δεν ήταν η κατάργηση των κανόνων, όπως συχνά κατηγορήθηκε, αλλά η υπόταξη των κανόνων στην έμπνευση του ποιητή, κι όχι της έμπνευσης στους κανόνες, όπως το έπραττε ο κλασικισμός. Κι αυτή ακριβώς η χειραφέτηση του ποιητή από εξωτερικούς καταναγκασμούς κατοχύρωνε στη ρομαντική αντίληψη την αυτονομία της τέχνης που δήλωνε ότι η ποίηση αξίζει όταν υπακούει σε νόμους τους οποίους διαμορφώνει ελεύθερα η ίδια κατά τη στιγμή της δημιουργίας της, κι όχι όταν τους παραλαμβάνει μηχανιστικά από την παράδοση και τις αυθεντίες του παρελθόντος.

Προερχόμενη από το φιλοσοφικό και πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής, η έννοια της αυτονομίας υπενθυμίζει ότι στόχος των μοντέρνων φιλελεύθερων επαναστάσεων ήταν η δημιουργία ενός καλύτερου και δικαιότερου κόσμου που θα χαρακτηρίζεται από την ευνομία του απέναντι στις ανομίες και τις αδικίες των «παλαιών κα-

θεστώτων». Μόνον που στη μοντέρνα πολιτική ηθική, προϋπόθεση κάθε ευνομίας ήταν η αυτονομία, η υπακοή των ανθρώπων σε νόμους που θεσπίζουν οι ίδιοι αυτόβουλα, χωρίς να τους επιβάλλονται καταναγκαστικά από εξωτερικούς παράγοντες.¹⁸ Κι αυτήν ακριβώς την ευνομία επικαλείται ο Σολωμός, όταν χρησιμοποιεί δύο φορές μέσα στο κείμενό του την έννοια της «αρμονίας» για να δείξει ότι δεν είναι η τυφλή υποταγή στους κανόνες αλλά το «ξεχείλισμα της ψυχής» που παράγει αρμονικά και εύρυθμα αποτελέσματα στην ποίηση. Κι αν, στην επαναστατική ρητορική της εποχής, τα παλαιά καθεστώτα βάσιζαν τις ανομίες τους στις αυθεντίες του παρελθόντος, τότε ο Σολωμός δεν θα διστάσει να μεταφέρει τη μάχη του κατά των διδασκάλων της ποίησης μέσα στο δικό τους πεδίο για να τους δείξει ότι δεν ξέρουν τίποτα από τους κλασικούς ποιητές, που κατά τα άλλα επικαλούνται, καθώς πολλές από τις ποιητικές ανομίες που του χρεώνουν, χαρακτηρίζουν επίσης τα ποιήματα των αρχαίων. Με αυτήν την έννοια θα προασπιστεί το τσάκισμα της λέξης «θερι-σμένα» στη στροφή 51 του *Ύμνου*,

¹⁸ Βλ. Beiser, *The Romantic Imperative*, ό.π., σ. 37-38.

επισημαίνοντας ότι αντίστοιχα κοψίματα λέξεων συναντά κανείς στην ποίηση του Πίνδαρου και του Οράτιου.¹⁹ Η στάση του σε αυτό το επίπεδο μπορεί να θεωρηθεί έξοχο δείγμα «αριστοκρατικού δημοκρατισμού»: δημοκρατισμού, στο βαθμό που ο ποιητής εδώ προασπίζεται τη δημώδη γλώσσα του λαού του, κι όχι κάποια λόγια αρχαιοπρεπή γλώσσα, αλλά και αριστοκρατισμού, εφόσον εκφράζεται με τον τρόπο ενός πεπαιδευμένου και μορφωμένου λόγιου που, ως φαίνεται, έχει μελετήσει και ξέρει τους κλασικούς καλύτερα από τους κλασικιστές αντιπάλους του.

Έτσι, στα χνάρια του ρομαντισμού, ο Σολωμός θα χρησιμοποιήσει τα όπλα των κλασικιστών για να τα στρέψει εναντίον τους και να τους δείξει ότι οι αρχαίοι ποιητές έμειναν στην ιστορία ως κλασικοί, επειδή πρωτίστως ήταν πρωτότυποι και δημιουργικοί, κι όχι επειδή αντέγραφαν προγενέστερα ποιητικά μοντέλα. Για αυτό και οι κλασικιστές που αντιγράφουν τους κλασικούς καταλήγουν να κάνουν το αντίστροφο από εκείνους, αναπαράγοντας τυπολατρικά το «γράμμα» τους, αλλά προδίδο-

¹⁹ Σολωμός, *ό.π.*, σ. 99.

ντας το «πνεύμα» και την «ουσία» τους που είναι η πρωτοτυπία. Αν, με τα λόγια του Edward Young το 1759, «όσο λιγότερο αντιγράφουμε τους αρχαίους τόσο περισσότερο τους μοιάζουμε»,²⁰ τότε στη ρομαντική αντίληψη μιμούμαστε τους αρχαίους όταν δεν τους μιμούμαστε, όταν δεν τους αντιγράφουμε, αλλά πρωτοτυπούμε όπως εκείνοι. Κάθε άλλο παρά μια άρνηση του κλασικού, επομένως, ο ρομαντισμός συνιστούσε την πιο ισχυρή κατάφασή του, καθώς αυτό που δίδασκαν οι κλασικοί με το παράδειγμά τους ήταν ότι δεν υπάρχουν εκ των προτέρων κανόνες για το πώς να εκφράζεται κανείς ποιητικά παρά μόνον εκ των υστέρων κανόνες που προκύπτουν από τις εμπνεύσεις των μεγάλων ποιητών και που, για αυτόν τον λόγο, γίνονται πρότυπο για τους άλλους. Με άλλα λόγια, στη ρομαντική αντίληψη, αυτό που ανέκαθεν νομοθετούσε την ποίηση και δημιουργούσε τους κανόνες της στα πάσης φύσεως ποιητικά εγχειρίδια ήταν το εμπνευσμένο «ξεχείλισμα της ψυχής των ποιητών», δείχνοντας ότι «η κανονικότητα στην ποίηση αρχίζει να υπάρχει

²⁰ Edward Young, *Conjectures on Original Composition*, Μάντσεστερ 1918, σ. 11.

πάντοτε εκ των υστέρων ως συνέπεια της νομοθετικής καλαισθησίας των χαρισματικών δημιουργών, που δεν μιμούνται παρά μόνον τον εαυτό τους, παράγοντας ποιητικά έργα που η πρωτοτυπία τους ενέχει ταυτόχρονα παραδειγματική ισχύ». ²¹ Αλλά όλα αυτά, θα πει ο Σολωμός με την αυθάδεια του νεαρού επαναστατημένου ποιητή, ισχύουν μόνον για όσους έχουν «καλά θρεμμένη με τους Κλασικούς την ψυχή τους» και ξέρουν να βρίσκουν την τέχνη μέσα στα ποιήματα, αντί να ψάχνουν «τες οξείες όπου δεν λείπουν». ²²

Επικαλούμενος επομένως το παράδειγμα των αρχαίων ποιητών, ο Σολωμός δεν θα προασπιστεί μόνον την εκφραστική ελευθερία του ως ποιητής αλλά και τη νομιμότητα ή κανονικότητα των στίχων του για να δείξει εκ νέου ότι η ευνομία στην ποίηση μπορεί να γεννηθεί μόνο μέσα σε συνθήκες ελευθερίας, κι όχι δουλείας, όπως στην περίπτωση των κλασικιστών, των οποίων ο ποιητικός αρχαιΐσμός δεν είχε καμία σχέση με την αρχαία ποίηση, αλλά συγκροτούσε μια ποιητική τυραννία που χρησιμοποιού-

²¹ Καλταμπάνος, «Διονύσιος Σολωμός», ό.π., σ. 280.

²² Σολωμός, *Άπαντα Α'*, ό.π., σ. 99-100.

σε τους αρχαίους ως μισητές και καταπιεστικές αυθεντίες για να δικαιωνίζει τις δικές της ανομίες και αδικίες. Κι αυτές ακριβώς τις ανομίες των σοφολογιότατων θα ξεσκεπάσει ο ποιητής με το καταλυτικό ερώτημά του «για ποιο δίκαιο»²³ ήθελαν να αλλάξουν τη γλώσσα ενός λαού, που έδειχνε ότι πίσω από την υποτιθέμενη νομιμοφροσύνη τους στην αρχαία παράδοση δεν υπήρχε καμία ευνομία παρά μόνον ένα τυραννικό «βασίλειο» που, σαν το «βασίλειο των Τούρκων», βασιζόταν στον αυταρχισμό και στην υποδούλωση των ανθρώπων σε άψυχους και μηχανικούς κανόνες. Κι αυτό ακριβώς κατοχύρωνε στην αντίληψη του Σολωμού ότι οι γλωσσικές και ποιητικές αυθαιρεσίες της εποχής του δεν προέρχονταν από την πλευρά των νεαρών επαναστατημένων ποιητών, αλλά των συντηρητικών και αντιδραστικών αντιπάλων τους.

Αυτός ωστόσο ο ποιητικός φιλελευθερισμός που διατρέχει τον *Ύμνο* και τις σημειώσεις του δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ιταλική εμπειρία του Σολωμού και κυρίως από τις επάφές του με τους λογοτεχνικούς κύκλους του Μιλάνου κατά τη διετία 1816-1818,²⁴ καθώς όπως

²³ Σολωμός, *Άπαντα Β'*, ό.π., σ. 16.

²⁴ Βλ. Louis Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του*

θα το έθεταν ο Γκαίτε το 1820 και ο Allesandro Manzoni το 1823, το Μιλάνο της δεκαετίας του 1810 υπήρξε η έδρα του ιταλικού ρομαντισμού,²⁵ ή, καλύτερα, η έδρα μιας φιλολογικής επανάστασης που ξυπνούσε τους Ιταλούς από τον πνευματικό τους λήθαργο και έθετε τις βάσεις μιας νέας λογοτεχνίας, συντονισμένης με τον ιταλικό πατριωτισμό που ενέπνευσε η αποτίναξη του αυστριακού ζυγού με την εισβολή του Ναπολέοντα στην Ιταλία το 1796 και την ανακήρυξη του Μιλάνου το 1802 σε πρωτεύουσα της λεγόμενης Ιταλικής Δημοκρατίας με πρόεδρο τον ίδιο τον Ναπολέοντα.²⁶ Κι αν αυτός ο δημοκρατισμός διαψεύστηκε πρώτα από τον αυταρχισμό του Βοναπάρτη, κι έπειτα από την ήττα του στο Βατερλό και το Συμβούλιο της Βιέννης το 1815, το βέβαιο είναι ότι το Μιλάνο της δεκαετίας του 1810 πρωτοστάτησε

Διονύσιον Σολωμού, μτφρ. Σ. Καψάσκης, Αθήνα 2009, σ. 108-139.

²⁵ Βλ. J.W. Goethe, Werke, τ.41, Στουτγκάρδη & Βερολίνο 1907, σ. 211, καθώς και Alessandro Manzoni, *Opere varie*, Μιλάνο 1881, σ. 583.

²⁶ Βλ. Fabio A. Camilletti, *Classicism and Romanticism in Italian Literature*, Λονδίνο 2013, σ. 1-19.

στην καλλιέργεια του ιταλικού εθνισμού,²⁷ στη δημιουργία μιας νέας εθνικής συνείδησης που, για την έκφρασή της, απαιτούσε επίσης μια νέα λογοτεχνία, η οποία ονομάστηκε «ρομαντική» στη δεδομένη χρονική στιγμή, επειδή εναντιωνόταν στο κλασικό παρελθόν της αρχαίας Ρώμης και τον κλασικισμό της Ιταλικής Αναγέννησης. Κοινωνός αυτού του νέου ποιητικού ήθους ήταν ο Σολωμός, αν λάβουμε υπόψη ότι οι δύο πιο στενοί φίλοι και συνομιλητές του στο Μιλάνο ήταν ο Giuseppe Montani και ο Giovanni Torti, δύο σημαίνουσες φιγούρες του μιλανέζικου ρομαντισμού που αντιμάχονταν το λόγιο κατεστημένο της κλασικίζουσας Ιταλίας.²⁸

Το πρώτο και κυριότερο γνώρισμα αυτής της νέας ποιητικής ήταν ο ιστορισμός της, η ανάγκη των μοντέρνων ποιητών να απαλλαχθούν από τα μυθολογικά στερεότυπα της αρχαίας ποίησης και να συντονιστούν με το ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής τους.²⁹ Σε αυτό το επίπεδο το ζητούμενο των φιλελεύθερων Ιτα-

²⁷ Για το θέμα βλ. επίσης Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, Αθήνα 2010, σ. 222-228.

²⁸ Βλ. Πολυλάς, *Απαντα*, ό.π., σ. 102-103.

²⁹ Βλ. Mario Puppo, *Poetica e critica del romanticismo italiano*, Ρώμη 1988, σ. 101-107.

λών διανοουμένων ήταν ο εκδημοκρατισμός και η κοινωνικοποίηση της ποίησης, εφόσον η χρήση της αρχαίας μυθολογίας αποτελούσε το πρόνομιο μιας αριστοκρατικής ελίτ λόγιων, που με την υψηλή μόρφωση και παιδεία τους διακρίνονταν πάντα από την υπόλοιπη κοινωνία για την αρχαιογνωσία τους, και που, για αυτόν ακριβώς τον λόγο, παρήγαγαν μια ακοινώνητη και αντικοινωνική ποίηση για τους λίγους, κι όχι για τους πολλούς, όπως απαιτούσε ο ιταλικός ρομαντισμός, που επικαλούνταν μεταξύ άλλων το θρησκευτικό αίσθημα για να δείξει ότι ο παγανισμός της αρχαίας μυθολογίας δεν είχε κανένα αντίκρισμα στον χριστιανισμό των μοντέρνων κοινωνιών.³⁰ Κι αυτό ακριβώς ωθούσε τον Manzoni να πει ότι η αντικατάσταση του παγανιστικού από το χριστιανικό κοσμοείδωλο αποτελούσε προϋπόθεση κάθε λογοτεχνίας που θα ήθελε να προάγει «το αληθινό, το χρήσιμο, το καλό και το έλλογο» στην κοινωνία.³¹

Ενάντια επομένως στον ποιητικό αριστοκρατισμό της αρχαίας μυθολογίας, ο ιταλικός ρομαντισμός επιχειρούσε να θέσει τις βάσεις μιας

³⁰ Βλ. Mario Santoro, *La polemica classico-romantica in Italia*, Νάπολη 1963, σ. 242-243.

³¹ Manzoni, *Opere varie*, ό.π., σ. 595.

σύγχρονης πατριωτικής ποίησης, που, με τα λόγια του Montani, θα κατεβάξει τους ποιητές από τα ύψη του Παρνασσού και του Ολύμπου και θα τους βάζει ξανά μέσα στην κοινωνία και την ιστορία,³² καθώς η κυριότερη συνέπεια του ρομαντικού ιστορισμού ήταν η πολιτικοποίηση της ποίησης, η απαίτηση από τους νεότερους ποιητές να στρατευθούν στους πατριωτικούς αγώνες των ευρωπαϊκών λαών και να επιτελέσουν τη δική τους επανάσταση στο χώρο της λογοτεχνίας. Κι αν ο ιστορικός και πολιτικός ρεαλισμός των Ιταλών ρομαντικών δεν συνάδει με το μυστικισμό και το μεταφυσικό ιδεαλισμό που συνήθως αποδίδονται στον ρομαντισμό, επόμενο ήταν ένα κομμάτι της νεότερης κριτικής να θεωρήσει είτε ότι δεν υπήρξε ρομαντισμός στην Ιταλία είτε ότι ο ιταλικός ρομαντισμός αποτέλεσε μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη.³³ Κι ωστόσο ο ιταλικός ρομαντισμός υπήρξε, και μάλιστα με μια σφοδρότητα άγνωστη στη Βόρεια Ευρώπη, κα-

³² Camilletti, *Classicism and Romanticism in Italian Literature*, ό.π., σ. 36.

³³ Βλ. Joseph Rossi, «The Distinctive Character of Italian Romanticism», *The Modern Language Journal*,

θώς όπως θα το έθετε ο Rene Wellek, «η Ιταλία ήταν η πρώτη λατινική χώρα που παρουσιαζόταν να διαθέτει ένα ρομαντικό κίνημα, το οποίο είχε συνείδηση του ρομαντισμού του».³⁴ Όχι άδικα, εφόσον η τεράστια πολιτισμική κληρονομιά της αρχαίας Ρώμης καθιστούσε τη σύγχρονη Ιταλία την έδρα του ευρωπαϊκού κλασικισμού, ώστε η εισαγωγή των ρομαντικών ιδεών να συναντήσει σοβαρές αντιστάσεις και να προκαλέσει σφοδρές συγκρούσεις στους κόλπους της ιταλικής λογοσύνης.³⁵ Η παρατήρηση του Montani ότι οι ρομαντικοί στην Ιταλία κατέληξαν να θεωρούνται «εχθροί της αρμόζουσας κοινωνικής τάξης» και «εγκληματίες» αποτε-

39/2 (1955), 59-63, καθώς και Joseph Luzzi, «Did Italian Romanticism exist?», *Comparative Literature*, 56/2 (2004), 168-191.

³⁴ Rene Wellek, *Concepts of Criticism*, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο 1963, σ. 141.

³⁵ Από αυτήν την άποψη είναι απολύτως χαρακτηριστική η μαρτυρία του Byron στον Γκαίτε το 1820 ότι η διαμάχη κλασικισμού και ρομαντισμού αποτελούσε ένα γερμανικό και ιταλικό φαινόμενο, καθώς στην Αγγλία δεν είχε παρατηρήσει τίποτα παρόμοιο. Βλ. Lord Byron, *Complete Poetical Works*, τ. 4, Οξφόρδη 1993, σ. 546.

λεί δείγμα μιας τέτοιας πολεμικής,³⁶ το αδιέξοδο της οποίας είχε επισημάνει ο Silvio Pellico το 1821, όταν έγραφε ότι η έννοια του ρομαντισμού στην Ιταλία είχε υποστεί τέτοιες παρερμηνείες, ώστε να μην έχει κανένα νόημα η χρήση της, καθώς εκλαμβάνόταν ως το αντίθετο αυτού που ήταν.³⁷

Σε αυτό το επίπεδο η κυριότερη παρανόηση που συνόδευε τον ρομαντισμό ήταν ότι συνιστούσε μια άρνηση της κλασικής τέχνης, παρότι οι Ιταλοί ρομαντικοί επεσήμαιναν σε όλους τους τόνους ότι δεν ήταν ενάντιοι στους «αρχαίους» αλλά «στη μίμηση των αρχαίων» που αναιρούσε την πρωτοτυπία της ποίησής τους. Με τα λόγια του Manzoni, «οι ρομαντικοί απορρίπτουν τη μυθολογία και τη μίμηση των αρχαίων, κι όχι τη μελέτη τους, όπως θέλει να τους εμφανίζει η αντίπαλη παράταξη».³⁸ Για αυτό, «επωφελούμενοι, όπως ήταν εύκολο για κάθε ζήτημα, από τις αντιφάσεις των αντιπάλων τους, οι ρομαντικοί αποφαίνονταν: δεν είστε εσείς [οι κλα-

³⁶ Βλ. Camilletti, *Classicism and Romanticism in Italian Literature*, ό.π., σ. 2.

³⁷ Ό.π., σ. 28.

³⁸ Manzoni, *Opere varie*, ό.π., σ. 587.

σικιστές] που επαινείτε τους κλασικούς για την πρωτοτυπία τους, τον ιδιαίτερο, μεγαλοπρεπή και επομένως μοναδικό χαρακτήρα τους; Κι αφού λοιπόν εκείνοι δεν είναι μιμητές, είναι άραγε λογικό, σύμφωνα με τις δικές σας δοξασίες, να τους μιμείστε;».³⁹ Προτάσσοντας τη μελέτη των αρχαίων έναντι της μίμησής τους, ο ιταλικός ρομαντισμός επαναλάμβανε το επιχείρημα ότι ο κυριότερος εχθρός των κλασικών ήταν η αντιγραφή τους από τον κλασικισμό, κι όχι οι νεωτερισμοί του ρομαντισμού. Πρωτότυποι και δημιουργικοί, οι κλασικοί ποιητές της αρχαιότητας «ήταν οι ρομαντικοί της εποχής τους», σύμφωνα με την προβοκατόρικη δήλωση του Giovanni Berchet το 1816,⁴⁰ που αποτύπωνε με έναν αντίστροφο τρόπο τη φιλοδοξία των νεαρών ρομαντικών ποιητών να γίνουν «οι κλασικοί» των μοντέρνων εποχών.

Κάτω από αυτούς τους όρους η εναντίωση στον κλασικισμό κατέληγε να παίρνει τη γνώριμη μορφή μιας πολεμικής κατά των κανόνων και των πάσης φύσεως σοφολογιότατων που εμπόδιζαν τους ποιητές να εκφράζονται ελεύθερα και δημιουργικά. Με τα λόγια του Ludovico

³⁹ Ό.π., σ. 588-589.

⁴⁰ Giovanni Berchet, *Opere*, τ. 2, Μπάρι 1912, σ. 20.

Di Breme το 1816, οι κανόνες ήταν το άλλο όνομα της «αδράνειας» που στερούσε από τους νεότερους Ιταλούς κάθε παρόν και μέλλον, καθώς τους καθήλωνε σε μια παθητική απομίμηση του ένδοξου κλασικού παρελθόντος τους που δεν τους άφηνε να εξελιχθούν και να προοδεύσουν.⁴¹ Στο βαθμό μάλιστα που η ακινησία ή η αμεταβλησία των κανόνων προσέκρουε στο δυναμισμό της ίδιας της ζωής, επόμενο ήταν η τυφλή προσκόλληση σε αυτούς να θεωρηθεί υπεύθυνη για την πνευματική και πολιτισμική απονέκρωση της σύγχρονης Ιταλίας. Η περιγραφή του ρομαντισμού ως «ποίησης των ζωντανών» και του κλασικισμού ως «ποίησης των νεκρών» από τον Berchet⁴² αποτελούσε μέρος μιας τέτοιας ρητορικής που καλούσε τους νεαρούς Ιταλούς ποιητές να μην βασίζονται στα επιτυχημένα ποιητικά μοντέλα του παρελθόντος, αλλά να γίνουν ξανά πρωτότυποι και δημιουργικοί, όπως οι ένδοξοι πρόγονοί τους. Αν, με τα λόγια του Manzoni, «εμείς οι Ιταλοί επαινούμε τους μεγάλους ποιητές μας, επειδή υπερέβησαν τις

⁴¹ Βλ. Santoro, *La polemica classico-romantica in Italia*, ό.π., σ. 71.

⁴² Berchet, ό.π., σ. 20.

ποιητικές νόρμες της εποχής τους και χάραξαν πρωτοπόρους δρόμους στην τέχνη», τότε δεν είναι παράλογο «να θεωρούμε την εφαρμογή των κανόνων τους κλειδί κάθε ποιητικής επιτυχίας», όταν το ίδιο το παράδειγμά τους μας δείχνει ότι «η υπέρβαση των κανόνων αποτελεί το κριτήριο κάθε ποιητικής βελτίωσης;».⁴³

Βεβαίως, όπως πάντα, η απελευθέρωση από τους κανόνες δεν είχε το νόημα της κατάλυσής τους παρά μόνον του περιορισμού και της υπόταξής τους στο δημιουργικό ταλέντο των ποιητών, καθώς η χρησιμότητά τους στα ζητήματα της τεχνικής δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να υποκαταστήσει την έμπνευση που ανέκαθεν εμπύχωνε τη μεγάλη ποίηση. Κάθε άλλο παρά υπέρμαχοι της ελευθεριότητας στην ποίηση που διαστρέβλωνε το νόημα της ελευθερίας όσο και η δουλεία, οι Ιταλοί ρομαντικοί επεσήμαιναν ότι άλλο πράγμα είναι οι κανόνες που συνάγονται εκ των υστέρων μέσα από τη θεωρητική ανάλυση των ποιητικών κειμένων, όπως στην περίπτωση της αριστοτελικής *Ποιητικής*, κι άλλο η κανονιστική χρήση των εξαγόμενων κανόνων ως γενικών οδηγιών για τη σύνθεση

⁴³ Manzoni, ό.π., σ. 590.

ποιημάτων, όπως ίσχυε στην περίπτωση των κλασικιστών, που νόμιζαν ότι ακολουθούσαν τον Αριστοτέλη, χωρίς να εννοούν ότι εκείνος δεν προδιαγράφει εκ των προτέρων κανόνες στο πώς να εκφράζονται οι ποιητές. Γεννημένοι από τη δημιουργική ελευθερία των ποιητών, οι κανόνες είχαν στα μάτια των ρομαντικών σχετική κι όχι απόλυτη αξία, μερική κι όχι καθολική ισχύ, καθώς το γεγονός ότι ορισμένοι κανόνες άρμοζαν στην ιδιοσυγκρασία κάποιων ποιητών δεν σήμαινε ότι άρμοζαν σε κάποιους άλλους, και το κυριότερο, ότι θα έπρεπε να επιβάλλονται σε όλους τους ποιητές ανεξαιρέτως, στερώντας τους εκείνη ακριβώς τη δημιουργική ελευθερία που γεννάει τους κανόνες.⁴⁴ Δυνάμει ενός τέτοιου σχετικισμού, ο ρομαντισμός μπορούσε επίσης να χρησιμοποιεί τον Αριστοτέλη σαν ένα όπλο ενάντια στον αριστοτελισμό των κλασικιστών, δείχνοντας ότι οι κανόνες που διαμόρφωνε ο Αριστοτέλης μέσα από τη μελέτη της αρχαιοελληνικής ποίησης είχαν ισχύ και αξία μόνον για αυτήν την τελευταία, κι όχι για τη μοντέρνα ποίηση, που είχε τη δική της αυτο-

⁴⁴ Βλ. Puppo, *Poetica e critica del romanticismo italiano*, ό.π., σ. 91.

τέλεια και δυναμική, ώστε να χρήζει νέων κανόνων και νέων κλασικών.⁴⁵

Το γεγονός ωστόσο ότι η απελευθέρωση από τους κανόνες κατέληξε να θεωρείται προϋπόθεση κάθε γνήσιας ποίησης καταδεικνύει ότι το ζήτημα με αυτούς δεν ήταν απλώς φιλολογικό ή ακαδημαϊκό, αλλά εξόχως πολιτικό, εφόσον στα μάτια των Ιταλών ρομαντικών οι κανόνες ήταν ταυτισμένοι με τους αντιδραστικούς και απαρχαιωμένους θεσμούς των παλαιών καθεστώτων.⁴⁶ Η εξίσωση του ρομαντισμού με τον «φιλελευθερισμό» και του κλασικισμού με τον «συντηρητισμό» από τον Pellico⁴⁷ ήταν μέρος μιας τέτοιας ρητορικής που θεωρούσε τους κανόνες προϊόν ενός ποιητικού απολυταρχισμού, αντίστοιχου με τον πολιτικό ολοκληρωτισμό των τυραννιών. Για αυτό και στη ρομαντική αντίληψη η ανυπακοή στους κανόνες αποτελού-

⁴⁵ Βλ. Ernst Behler, *Unendliche Perfektibilität. Europäische Romantik und Französische Revolution*, Μόναχο 1989, σ. 82-83.

⁴⁶ Βλ. Grazia Avitabile, *The Controversy on Romanticism in Italy*, Νέα Υόρκη 1953, σ. 43.

⁴⁷ Βλ. Kenneth McKenzie, «Romanticism in Italy», *PMLA*, 55/1 (1940), 32.

σε μια επαναστατική πράξη, μέρος του ίδιου πάθους για ελευθερία που εμψύχωνε τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες της εποχής τους. Κι ασφαλώς στο στόχαστρο της κριτικής κατά των κανόνων βρίσκονταν πάντα οι σοφολογιότατοι του κλασικισμού, οι «δάσκαλοι» («maestri») της ποίησης που, με τα λόγια του Berchet, «προκαλούν το γέλιο, καθώς με τα ματογυάλια στη μύτη συνεχίζουν να ψαχουλεύουν τον παλαιό και σκουληκοφαγωμένο κώδικα, διαβάζοντας εκεί ακόμη κι αυτά που δεν γράφονται εκεί».⁴⁸

Όπως σε όλη την Ευρώπη επομένως έτσι και στην Ιταλία η ελευθερία θα γινόταν η νέα Μούσα των μοντέρνων ποιητών,⁴⁹ ο κρίσιμος όρος και η απαράβατη συνθήκη κάθε γνήσιας ποίησης που, όπως το έθετε ο Berchet, «όφειλε να είναι ζωντανή σαν το θέμα που εκφράζει, ελεύθερη σαν τη σκέψη που την κινεί, και τολμηρή σαν τους στόχους που εξυπηρετεί».⁵⁰ Κι όσο κι αν η πολιτική φυσιογνωμία του ιταλι-

⁴⁸ Berchet, *ό.π.*, σ. 21.

⁴⁹ Βλ. Avitabile, *ό.π.*, σ. 53, καθώς και Puppo, *ό.π.*, σ. 162-170.

⁵⁰ Berchet, *ό.π.*, σ. 27.

κού ρομαντισμού θεωρείται μια ιδιαιτερότητα, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι μια αντίστοιχη πολιτικοποίηση χαρακτήριζε την πρώιμη φάση του ρομαντισμού στην Αγγλία και στη Γερμανία, όπου το ζητούμενο ήταν η στράτευση των ποιητών στους φιλελεύθερους αγώνες της εποχής τους.⁵¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Montani θα υπογράμμιζε στον Σολωμό το 1818 την αξία του πατριωτισμού ως πηγής κάθε ποιητικής έμπνευσης, επειδή ο ποιητής αξίζει ως «ποιητής» («poeta») μόνον από τη στιγμή που ενεργεί ως υπεύθυνος και συνειδητοποιημένος «πολίτης» («cittadino») της εποχής και της κοινωνίας του.⁵² Κι αυτό μεταξύ άλλων εξηγεί γιατί οι Ιταλοί ρομαντικοί εμπνέονταν πάντα από το παράδειγμα του νεοκλασικιστή Vittorio Alfieri, ο οποίος πρώτος είχε θέσει σαν αξίωμα ότι ο ποιητής και ο τύραννος οφείλουν να είναι δύο ορκισμένοι εχθροί, κι ότι η ποιητική πένα είναι ένα εξίσου αποτελεσματικό όπλο με το ξίφος για την καταπολέμηση των τυραν-

⁵¹ Βλ. Behler, *Unendliche Perfektibilität*, ό.π., σ. 184-187, 238-242.

⁵² Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα Γ': Αλληλογραφία*, επιμ. Λ. Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 455.

νιών.⁵³ Αλλά επειδή η ποίηση του Alfieri ήταν περισσότερο αριστοκρατική παρά δημώδης, τα μεγάλα ποιητικά πρότυπα του ιταλικού ρομαντισμού ήταν πάντα κατά σειρά ο Δάντης, ο Πετράρχης, ο Ariosto και ο Tasso,⁵⁴ τους οποίους διόλου τυχαία ο Σολωμός επικαλείται στις «Σημειώσεις του Ύμνου» για τα ζητήματα της μοντέρνας στιχουργίας,⁵⁵ δείχνοντας ξεκάθαρα ότι αυτό που κάνει στο κείμενό του είναι να μεταφέρει την ιταλική εμπειρία του στα ελληνικά πράγματα, όπως το πράττει εξάλλου και μέσα στον Ύμνο του, όταν στις στροφές 27-28 εξυμνεί την πατριωτική και ηρωικά μαχόμενη Ιταλία της εποχής του, θέτοντάς την παράλληλα με τον ελληνικό αγώνα.

Μέρος της ιταλικής εμπειρίας του Σολωμού μπορεί να θεωρηθεί ακόμη και το διακριτικό «άδειασμα» που κάνει στον Byron στις στροφές 83-85, όταν βλέπει τις νέες Ελληνίδες να κυοφορούν ελεύθερους ανθρώπους, κι όχι σκλά-

⁵³ Βλ. Christopher Cairns, *Italian Literature*, Λονδίνο 1977, σ. 55-58.

⁵⁴ Βλ. Avitabile, *ό.π.*, σ. 61, καθώς και Camilletti, *ό.π.*, σ. 42.

⁵⁵ Σολωμός, *Άπαντα Α'*, *ό.π.*, σ. 99-100.

βους, όπως το έβλεπε ο Άγγλος ποιητής στα «Νησιά της Ελλάδας» το 1818.⁵⁶ Κι αυτός ο πεσιμισμός του Byron για το μέλλον της ελευθερίας στην Ελλάδα ήταν ευνόητος, όχι μόνον γιατί τα «Νησιά της Ελλάδας» είχαν γραφτεί πριν την Επανάσταση, αλλά και γιατί, όπως κάθε βορειοευρωπαίος φιλέλληνας, θρηνούσε για την κατάντια των νεότερων Ελλήνων, βασιζόμενος στη χαμένη αίγλη της αρχαίας Ελλάδας. Μόνον που το ίδιο ακριβώς έκανε και στην Ιταλία, επικαλούμενος τη δόξα και το μεγαλείο της αρχαίας Ρώμης, με αποτέλεσμα να προκαλέσει την αντίδραση των Ιταλών ρομαντικών που ήθελαν να δείξουν ότι και η νεότερη Ιταλία είχε τη δική της εθνική και ποιητική υπόσταση.⁵⁷ Κι αυτό μεταξύ άλλων υπενθυμίζει ότι ήταν οι νεότεροι Έλληνες και Ιταλοί ποιητές που καλούνταν να σηκώσουν το δυσβάστακτο φορτίο της αρχαίας Ελλάδας και της αρχαίας Ρώμης, να αναμετρηθούν με το μεγαλείο του κλασικού πολιτισμού τους, και να αποδείξουν αφενός ότι ήταν άξιοι συνεχιστές των ένδοξων προγόνων τους, κι

⁵⁶ Ό.π., σ. 98.

⁵⁷ Βλ. Joseph Luzzi, *European Romanticism and the Ghost of Italy*, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο 2008, σ. 56-57.

αφετέρου ότι είχαν το δικό τους αυτόνομο πολιτισμό.

Κάτω από αυτούς τους όρους θα ξαναβρεί κανείς στις «Σημειώσεις του *Ύμνου*» τις ίδιες ποιητικές αξίες που εμπνέουν τα καταστατικά κείμενα του ιταλικού ρομαντισμού: την πολεμική κατά των κανόνων και της ποιητικής μηχανοκρατίας που αυτοί γεννούν, την απόρριψη της τυπολατρικής μίμησης των αρχαίων από τους σοφολογιότατους του κλασικισμού, το εγκώμιο των κλασικών και της πρωτοτυπίας τους που τους συνδέει οργανικά με τον ρομαντισμό, και το κυριότερο, την αντίληψη ότι η ελευθερία είναι ο απαραίβαντος όρος κάθε γνήσιας ποίησης, αρχαίας ή μοντέρνας. Κι ασφαλώς δεν είναι δύσκολο να δει κανείς ότι ο *Ύμνος* ως ποίημα έχει συντεθεί από τον ίδιο ιστορισμό, χριστιανισμό και πατριωτισμό που χαρακτήριζαν όχι μόνον τον ιταλικό αλλά και τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό, καθώς είναι λάθος η ιταλική εμπειρία του Σολωμού να περιορίζεται μόνον στην ιταλική λογοτεχνία σε μια εποχή που η Ιταλία βρισκόταν κάτω από τον αστερισμό των μεγάλων σύγχρονων ποιητών της Αγγλίας και της Γερμανίας, και μάλιστα, όπως θα το έθετε ο πάντα

ενήμερος Πολυλάς, ενάντια στο γαλλικό κλασικισμό.⁵⁸ Κι όλα αυτά λάμβαναν χώρα στο όνομα της αυτοδιάθεσης των ποιητών, του δικαιώματός τους να νομοθετούν ελεύθερα την ποίησή τους και να μην προκαθορίζονται από παλαιότερα ποιητικά καθεστώτα και αυθεντίες. Κι αν, όπως μας θύμισε πρόσφατα ο Αλέξης Πολίτης, το '21 γέννησε μαζί με την ελευθερία μια καινούρια λογοτεχνία,⁵⁹ τότε όπως η ελευθερία έτσι και η λογοτεχνία της θα γεννιόταν μέσα από μια επανάσταση, εξηγώντας γιατί η λογοτεχνία της επανάστασης έμελλε επίσης να είναι μια επανάσταση στη λογοτεχνία.

⁵⁸ Βλ. Πολυλάς, *Άπαντα*, ό.π., σ. 100.

⁵⁹ Βλ. Αλέξης Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία*, Ηράκλειο 2021.

ΤΡΕΙΣ ΑΝΑΒΑΘΜΟΙ ΘΕΪΚΩΝ
ΟΡΑΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

Αγγέλα Γιώτη

ΑΠΟ ΤΟ 1811, όπου τοποθετείται η πρώτη ποιητική δοκιμή του Κάλβου,¹ έως το 1826, όταν καταθέτει τις τελευταίες του ωδές, σχεδόν καμιά πρωτότυπη ποιητική του προσπάθεια δεν είναι κάτι άλλο από πολιτική ποίηση.² Ασφαλώς, και στην περίπτωσή του, όπως και σε εκείνη του Σολωμού, ο κρίσιμος συντελεστής στάθηκε το 1821. Διαφορετικά όμως από ό,τι συνέβη με τον Σολωμό, το 1821 για τον

¹ Είναι το έτος στο οποίο τοποθετείται η, χαμένη για μας σήμερα, «Canzone a Napoleone».

² Εξαιρέσεις σε μια τέτοια περιγραφή του έργου του Κάλβου αποτελούν: η μετάφραση των ποιημάτων του Μέλι και η ωδή «Anacreontica» (1813).

Κάλβο λειτούργησε μεν καταλυτικά, όμως σε μια ποιητική πορεία που ολοκληρώθηκε μόλις πέντε χρόνια μετά. Στο ευσύνοπτο διάστημα της δεκαπενταετίας στην οποία ο Κάλβος υπήρξε ποιητής η καταλυτική τομή του 1821 κάνει το προπαρασκευαστικό διάστημα που προηγήθηκε εκτενέστερο χρονικά, διπλάσιο, από εκείνο της ποιητικής ωριμότητας.

Και ήδη τότε, σε αυτό το διάστημα: από το 1811 έως το 1821, ο Κάλβος αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για να παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνονται οι ποιητές στον «αιώνα των επαναστάσεων», απηχώντας ο ίδιος κυρίως τις σχετικές εξελίξεις στην ιταλική ποίηση και κυρίως εκείνη του Vittorio Alfieri και του Ugo Foscolo. Ακριβώς το 1819 «ευλαβώς, τρέμων» όπως δηλώνει ποιητικά ο ίδιος, «ρίχν[ει]/ πρώτην βολάν τα δάκτυλα/ επί την αργυρόχορδον/ πάτριον κιθάραν» (*Ελπής πατρίδος*). Μετά, στα 1824, εντελώς ξαφνικά: γιατί όλο το στάδιο της ποιητικής του προπαρασκευής δεν αφήνει παρά ελάχιστα ίχνη στη δημόσια σφαίρα, εκδίδει δέκα ωδές για την ελληνική επανάσταση. Αναμφίβολα, όπως το διατυπώνει πρόσφατα και ο Αλέξης Πολίτης, «ώριμος πια ποιη-

τής».³ Κατά τι, σχεδόν «ανεπαισθήτως», πιο ώριμος, το 1826 δημοσιεύει την επόμενη δεκάδα επαναστατικών ωδών. Και μετά, κατά μια έννοια πάλι ξαφνικά και σίγουρα «ανεπαισθήτως», αυτός ο κομήτης που ήταν ποιητής της επανάστασης μόνο, παύει να είναι ποιητής, ενώ και η επανάσταση δύει σιγά σιγά για να ανατείλει το στάδιο ανόρθωσης του κράτους από το 1828 και επίσημα από το 1830 με το πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας, που βρίσκει τον Κάλβο οριστικά εκτός ποίησης.

Ο Πολίτης, συμπυκνώνοντας τα χαρακτηριστικά της καλβικής ποιητικής, αφού πρωτίστως αναφερθεί στον κλασικισμό και τον ρομαντισμό, γράφει: «ιδέες μαχητικά φιλελεύθερες συνυφασμένες με θεϊσμό και Διαφωτισμό».⁴ Εκείνο που επιχειρώ ακολούθως είναι μια μελέτη αυτής της σύμπραξης, κυρίως στο πρώτο σκέλος της: του μαχητικού φιλελευθερισμού με τον θεϊσμό. Για την ανάδειξη της κλιμάκωσης που υποδηλώνει ο προσδιορισμός του τίτλου σε τρεις αναβαθμούς, θα μου χρειαστούν και

³ Α. Πολίτης, 1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία, Ηράκλειο 2021, σ. 52.

⁴ Ό.π., σ. 56.

τρία χρονολογικά στάδια. Είναι τα εξής: 1814, 1819, 1824-26.

Το πρώτο στάδιο, το 1814, αντιστοιχεί στη συγγραφή της ιταλικής «Ωδής εις Ιονίους», που γράφεται με αφορμή τη διάδοση της φήμης ότι τα Ιόνια νησιά θα παραχωρηθούν στον βασιλιά της Σικελίας. Ο τόνος και το περιεχόμενο είναι υπερασπιστικό προς την πατρίδα και καταγγελτικό προς τη δράση των Ευρωπαίων. Ας προσέξουμε δύο στοιχεία πατριωτικού προσδιορισμού. (1) Στην έμμεση αναφορά στην πατρίδα που εντοπίζεται ήδη στον τίτλο, ως πατρίδα προσδιορίζεται ο ιόνιος χώρος. Και αν προσέξει κανείς περισσότερο στο εσωτερικό του ποιήματος, διαπιστώνει ότι οι συνδηλώσεις του ιόνιου χώρου αφορούν στην πραγματικότητα τη Ζάκυνθο, η οποία «κυριεύει» τον ποιητή, «ωραία και μόνη», όπως και δέκα χρόνια μετά, στον «Φιλόπατρι». (2) Μια τέτοια τοποθέτηση ωστόσο, δεν περιορίζει καθόλου τον Κάλβο στο να απευθύνει την προτροπή του ποιήματος στο σύνολο των συμπατριωτών του, δηλαδή τους Έλληνες (συμβαίνει αυτό ήδη στην ένατη στροφή), και τελικά να προσδιορίζει τον ρόλο του σε σχέση

με τους ίδιους αυτούς, τους Έλληνες. Ας προσέξουμε πώς το θέτει στους τελευταίους στίχους: «Πόση ευτυχία! αν γύρω απ' τον τάφο μου / ακούγονταν αυτά τα λόγια: / “Η ζωή και τα τραγούδια σου ήταν δώρα / που ωφέλησαν τους Έλληνες”».⁵

Η λειτουργία του θρησκευτικού στοιχείου κορυφώνεται με την εμφάνιση ενός θεού που χτυπάει τους εχθρούς με κεραυνούς και εκσφενδονίζει εναντίον τους τεράστιους βράχους. Και παρότι ετούτη η εξέλιξη συντελείται κάπως αργά στο ποίημα: μόλις στην ενδέκατη από τις δεκαπέντε στροφές, γενικά ωστόσο, το θρησκευτικό στοιχείο είναι έντονο από την αρχή.⁶

⁵ Η μετάφραση είναι του Μ. Πασχάλη από το Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Α': *Ποιητικά. Μέρος δεύτερο: δημοσίευτα*, επιστ. επιμ. Δ. Αρβανιτάκης, εισαγωγικές μελέτες Δ. Αρβανιτάκης – Ν. Βαγενάς – Μ. Vitti – Ν. Κουρκουμέλης – Μ. Πασχάλης, Αθήνα 2021, σ. 394.

⁶ Στις τέσσερις πρώτες στροφές διαβάζουμε την προτροπή προς τον ήλιο να μη λάμψει για τους δειλούς, άδικους και ασεβείς Ευρωπαίους και την προσδοκία ότι απέναντι στους ίδιους η θεά Άρτεμη θα κρίνει αν πρέπει να δείξει «την εύνοια ή τη δυσμένειά της»· δεν λείπει και η πικρία του εξής ερωτήματος: «Γιατί δεν το ακούω κι εγώ [το τόξο της Άρτεμης]/ να χτυπά, όχι τον δύστυχο λαό/ αν παραπλανημένος ξεσηκώνεται/ αλλά όποιον την

Η ιδέα πίσω από την επίκλησή του είναι κοινή σε ολόκληρο το ποίημα και έχει περίπου ως εξής: το σωστό και το δίκαιο είναι η θεϊκή παντοκρατορία να εγγυάται την κοσμική τάξη, να πλήττει τα «όπλα των αδίκων» και να συνδράμει τους δίκαιους πατριωτικούς αγώνες.

Σε αυτό το πνεύμα, ο ποιητής καταφεύγει, σε ένα παράδειγμα που αντλεί από τα *Αιτικά* του Παυσανία και σε χωρίο που περιγράφει την επίθεση των Γαλατών στο μαντείο των Δελφών. Η εικόνα ολοκληρώνεται στην επόμενη, την ενδέκατη στροφή του καλβικού ποιήματος, με τη θεϊκή εμφάνιση:

*Σαν τότε που ήρθε ο Κέλτης
και πότιζε θρασύς
στην Κασταλία πηγή
τα πολεμικά του άτια·
και με τη σκέψη στους ιερούς θησαυρούς
γέμιζε λυσσώντας τ' άντρα
με τ' αυθάδη ουρλιαχτά του.*

εύνοιά σου / στρέφει ενάντια στις πατρογονικές αρετές;» (Ο.π., σ. 389-390). Ασφαλώς, οι στρεφόμενοι εναντίον των πατρογονικών αρετών είναι και πάλι οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες.

*Αλλά, να, που ο ουρανός σκοτεΐνιασε,
τυλίχτηκε στα μαύρα σύννεφα.
Να και η μεγάλη θεότητα της Δήλου:
χίλια αστροπελέκια κραδαίνοντας,
βρόντησε το χέρι του
απ' τις κορφές των βουνών·
τεράστιους ογκόλιθους
εκτοξεύοντας και ορμητικό σίφοννα
που μαΐνονταν γύρω
γύρω απ' τα όπλα των αδίκων
εννόησε τα πλήγματα
που υποκίνησε η αγάπη για την πατρίδα.⁷*

⁷ 'Ο.π., 392. Για τη δεύτερη στροφική ενότητα, βλ. και την παλαιότερη μετάφραση του Κ. Πορφύρη:

*Ότε από μαύρα σύννεφα
σκοτεινός ο ουρανός
καλύπτεται, ιδού ο Δήλιος
Θεός. Μυρίους κεραυνούς
των ορέων από τα ύψη
η δεξιά του βροντάει
και βράχους παμμεγίστους
συντρίβων και απολύων
την καταιγίδα βρέμουνσαν,
επί τ' άδικα όπλα,
βοηθά δικαίους αγώνας
που κινεί πάτριος έρωσ.*

Η αφήγηση του Παυσανία για την απόκρουση της επίθεσης των Κελτών κατά των Δελφών η οποία στόχευε στην αρπαγή των θησαυρών και την καταστροφή του μαντείου, σε ένα σημείο διαφέρει σημαντικά από την ποιητική μετάπλαση του Κάλβου: ενώ υπάρχει η αναφορά, που προφανώς εμπνέει ιδιαίτερα τον Κάλβο, στους κεραυνούς που έπληξαν τους Γαλάτες και στους πελώριους βράχους που αποσπάστηκαν από τον Παρνασσό πανικοβάλλοντας τους βέβηλους, στον Παυσανία η ενέργεια δεν αποδίδεται στον Απόλλωνα. Σε κανένα σημείο της αφήγησης του Παυσανία δεν υπάρχει ευθεία παρέμβαση του θεού. Είναι προσθήκη του Κάλβου η ιδέα την τιμωρία εκείνων που πήραν τα όπλα άδικα να την αναλαμβάνει ο θεός, στην κυριολεξία αυτοπροσώπως. Γιατί η εμφάνισή του οργανώνεται βάσει της πλέον αξιόπιστης εμπειρικής προσέγγισης του κόσμου: διά της μαρτυρίας της οράσεως. Ο ποιητής βλέπει ο ίδιος τον θεό και μας τον δείχνει. Η σημαντικό-

Κ. Πορφύρης, «Στοχασμοί πάνω στον Κάλβο» [1959], *Κείμενα για τον πολιτισμό την ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα 2008, σ. 402. Για ολόκληρη τη μετάφραση, βλ. τις σ. 400-402.

τερη αρχή της νεοκλασικής ποιητικής, η αληθοφάνεια, υπηρετείται έτσι πλήρως.

Η «μεγάλη θεότητα της Δήλου», δηλαδή ο Απόλλωνας, καθώς παρουσιάζεται να κατέχει τον κεραυνό, μοιραία μοιάζει και λίγο του Δία.⁸ Το φαινόμενο είναι μάλλον συμπτωματικό,⁹ ωστόσο, σύγχρονοι μελετητές του ευρωπαϊκού πινδαρισμού από την Αναγέννηση και μετά, όπως η Stella Revard, είναι σε θέση να βεβαιώσουν ότι ανάλογοι συμφυρμοί του προσώπου του Δία και του Απόλλωνα εντοπίζονται στην παράδοση του ευρωπαϊκού πινδαρισμού.¹⁰ Για έναν ποιητή που έχει θητεύσει στον ευρωπαϊκό πινδαρισμό, όπως ο Κάλβος, και ο οποίος ήδη

⁸ Αν γυρίσουμε στην ζ' στροφή θα διαπιστώσουμε ότι εκεί το ποιητικό υποκείμενο επικαλείται όντως τον Δία.

⁹ Παρότι Δίας και Απόλλωνας εμφανίζονται να συμπράττουν και στην αρχή του πρώτου πινδαρικού *Πυθιονίκου*: «οι τόνοι της φόρμιγγας [του μουσικού οργάνου του Απόλλωνα] εξηρεμούν την ατμόσφαιρα: σβήνει η φλόγα των κεραυνών του Δία». Θ. Γ. Μαυρόπουλος, «Ανάλυση του Πρώτου Πυθιονίκου», στο *Πίνδαρος, Επίνικοι, Πυθιονικοί, Νεμεόνικοι, II*, προλεγόμενα Δ. Ιακώβ, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 87.

¹⁰ Stella P. Revard, *Politics, Poetics, and the Pindaric Ode: 1450-1700*, Τέμπη Αριζόνας 2009, σ. 113-114.

σε αυτό το ποίημα του 1814 κάνει μια αναφορά στον Πίνδαρο, θα άξιζε να σκεφτούμε αν η μυθολογική θρησκευτικότητα που αποπνέει η θεϊκή εμφάνιση του ποιήματος συνδέεται με μια τέτοια παράδοση. Άλλωστε, η θρησκευτικότητα θεωρήθηκε από την Αναγέννηση το πλέον εμβληματικό χαρακτηριστικό της ποίησης του Πίνδαρου¹¹ και οι Ευρωπαίοι ποιητές έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τους θεούς του αρχαίου ομοτέχνου τους που υπήρξαν παντογνώστες, αθάνατοι, αγέραστοι και οι θνητοί τους όφειλαν κάθε τους επιτυχία.

Έχω αλλού διερευνήσει την υπόθεση μιας πιθανής απήχησης των αντιλήψεων του Vico σε εκείνο το ιταλικό σχέδιο μαθημάτων που συντάσσει ο Κάλβος, μάλλον κοντά σε αυτήν την εποχή.¹² Αν ισχύει η υπόθεση που πρώτος κα-

¹¹ Th. Schmitz, *Pindar in der französischen Renaissance. Studien zu seiner Rezeption in Philologie, Dichtungstheorie und Dichtung*, Γκαίτιγκεν 1993, σ. 107.

¹² Αγγέλα Γιώτη, *Ο Κάλβος στα ίχνη του «Λογγίνου». Ένας άνθρωπος των γραμμάτων στην Ευρώπη του 19ου αι.*, Αθήνα 2019, σ. 216-245. Πρόκειται για το «Progetto di nuovi principj di Belle Lettere applicabili alle Belle Arti» [«Σχέδιο νέων αρχών των Γραμμάτων που μπορούν να εφαρμοστούν στις Καλές Τέχνες»].

ταθέτει ο Σολδάτος στα 1960¹³ και την υποστηρίζει ο Luizi Trenti το 2016¹⁴ (με την πεποίθηση που μόνο ένας Ιταλός θα μπορούσε να επιδείξει): ότι ο Κάλβος γνώριζε τη *Scienza Nuova*, τότε θα είχε εντοπίσει κι εκεί την εικόνα του θεού που κρατά τον κεραυνό και είναι αυτός που δημιουργήσε τη φύση και γι' αυτό ο μόνος που τη γνωρίζει *ex verum*. Για τον Vico ο κεραυνοφόρος θεός είναι ο αγαπημένος του, γιατί είναι ο ήρωας του πρώτου ποιητικού μύθου: «ο μεγαλοπρεπέστερος όλων όσοι επινοήθηκαν κατόπιν: ο μύθος του Διός, βασιλέως και πατρός των θεών και των ανθρώπων, που μάλιστα εξαπολύει κεραυνούς».¹⁵ Ο θεός αυτός, υποστηρίζει ο

¹³ Κ. Σολδάτος, «Ανδρέας Κάλβος. Από τη Γενεύη στην Κέρκυρα – Διδάκτωρ της φιλοσοφίας. Η πρώτη καθηγεσία του στην Ιόνιο Ακαδημία (1826 – 1827)», *Επτανησιακή Πρωτοχρονιά*, 1 (1960) 20.

¹⁴ Στην εισαγωγική του μελέτη για το «Σχέδιο», η οποία συμπεριλαμβάνεται στο Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Β': *Πεζά κείμενα*, επιστ. επιμ. Δ. Αρβανιτάκης, εισαγωγικά κείμενα Π. Αλιπράντης – Δ. Αρβανιτάκης – Ν. Βαγενάς – Ν. Κουρκουμέλης – Θ. Πυλαρινός – L. Trenti, Αθήνα 2018, σ. 199-211.

¹⁵ G. Vico, *Η νέα επιστημονική γνώση*, εισαγωγή - μτφρ. - πίνακες Γ. Κεντρωτής, Αθήνα 2015, σ. 288-289.

Vico, είναι τρομερός για τη δύναμή του, σωτήρας των ανθρώπων γιατί δεν τη χρησιμοποιεί για να τους καταστρέψει, και ένα είδος κοινωνικού ρυθμιστή γιατί αναχαίτισε τους γίγαντες από την κτηνώδη τους περιπλάνηση και ρύθμισε τα όρια των εθνών.

Βρισκόμαστε λοιπόν, μπροστά σε μια εικόνα αρχετυπικής θρησκευτικότητας. Αλλά έως εδώ θα έφτανε η διαπίστωση που καταθέτει από το 1960 ο Κ. Πορφύρης και, λίγο πολύ, επαναλαμβάνει ο Δ. Μορτόγιας το 1977 και ο Ν. Βαγενάς το 1992. Παραθέτω τη χαρακτηριστικότερη περιγραφή του Πορφύρη:

Ο Κάλβος δεν είναι άθεος. Μα κι ο αθεϊσμός της Γαλλικής Επανάστασης ήταν χαρακτηριστικό των αστών. Οι Γιακωβίνοι πιστεύουν κι αυτοί στον Θεό. [...] Ο αθεϊσμός είναι αριστοκρατική υπόθεση. Η αντίληψη για την ύπαρξη ενός μεγάλου Όντος, που σπλαχνίζεται την καταπιεσμένη οντότητα και τιμωρεί το έγκλημα είναι εντελώς λαϊκή. Αυτός ο Θεός του Ροβεσπιέρου, ο Θεός που ευλογεί την Επανάσταση και που τιμωρεί σ' αυτή τη γη και όχι στον άλλο κόσμο, τους κακούς είναι και ο Θεός του

Κάλβου. Κι ο Θεός του Κάλβου, όπως το υπέρτατο Ον του Ροβεσπιέρου, είναι πολύ μακριά από τον Θεό με τη χριστιανική αντίληψη.¹⁶

Έτσι τοποθετούμενος ο Πορφύρης θα στόχευε, μεταξύ άλλων, και σε μια ανασκευή των απόψεων του Γεωργίου Θ. Ζώρα, όπως εκείνες είχαν αποτυπωθεί το 1948-1949 στο περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, σε άρθρο με τον τίτλο «Το θρησκευτικόν αίσθημα του Κάλβου». Εκεί λοιπόν, ο Ζώρας υποστήριζε ότι «Ο ποιητής πιστεύει εις τον θεόν της χριστιανικής θρησκείας». Φυσικά, από τον Ζώρα έως τον Πορφύρη και από την *Ελληνική Δημιουργία* έως την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η μεταπολεμική διαφωνία για τη λειτουργία του θρησκευτικού στοιχείου στον Κάλβο δεν στερείται πολιτικοϊδεολογικού φορτίου. Η προκείμενη μελέτη βέβαια δεν θα μπορούσε να αναλάβει μια τέτοια ανάλυση. Ας σημειώσω απλώς ότι η τοποθέτηση του Πορφύρη ανασκευάζει πολλά από όσα θέτει ο Ζώρας και είναι αναμφίβολα σε πολλά σημεία της ορθότερη.

¹⁶ Κ. Πορφύρης, «Γύρω στον Κάλβο», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. ΙΑ', 63-64 (1960) 198.

Χρειάζεται όμως πλέον και η ίδια να ελεγχθεί σε δύο βασικά σημεία. Γιατί βέβαια το γεγονός ότι ο Κάλβος υιοθετεί αυτού του τύπου τον διαφωτιστικό θεισμό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι είναι «πολύ μακριά από τον χριστιανικό θεό». Πιστεύω επίσης ότι είναι ώρα να ξανασκεφτούμε αυτόν τον διαφωτιστικό θεισμό ως προς το εξής: είναι διαφωτιστικός ως προς τη νοηματοδότηση – με τον τρόπο που το αναλύει ο Πορφύρης –, αλλά ως προς τα πρότυπα που ακολουθεί θα έπρεπε ίσως να ψάξουμε εναλλακτικές πηγές σε σχέση με το υπέρτατο Ον του Ροβεσπιέρου.

Πριν εγκαταλείψω αυτό το πρώτο στάδιο του έτους 1814, συνοψίζω σε δύο τα στοιχεία που θα ήθελα να κρατήσω: (1) τη σχηματικό-τατη πολιτική αλληγορία την οποία ο Κάλβος συνδέει με τη θεϊκή εμφάνιση και (2) την εναργέστατη θέαση του θεού. Τα δύο ζητήματα είναι αλληλένδετα: Στην πρόταξη ενός θεού που είναι τόσο στέρεος ώστε να οπτικοποιείται επαρκώς, ο Κάλβος στηρίζει την ενίσχυση μιας αισιόδοξης προοπτικής για το ποίημα και εργάζεται για την πρόληψη της απογοήτευσης που μπορεί να προκαλέσει η πολιτική αδικία. Το κάνει μάλιστα με τρόπο απολύτως συμβατό στις εμπει-

ριστικές του θέσεις.¹⁷

Κάποια στιγμή από το φθινόπωρο του 1818 και έως το καλοκαίρι του 1820, ίσως και για ολόκληρο αυτό το διάστημα, ο Κάλβος εργάστηκε στο φιλόδοξο εκδοτικό πρόγραμμα του Samuel Bagster μεταφράζοντας στα νέα ελληνικά το Βιβλίο των Δημοσίων Προσευχών της αγγλικής εκκλησίας.¹⁸ Η ενασχόληση ήταν προφανέστατα βιοποριστική, αλλά αυτό δεν μείωσε την ανάπτυξη πλήθους ερωτημάτων γύρω από το πόσο ουσιαστική ήταν η σχέση του με τον χριστιανισμό, ποια ήταν η ειδικότερη επαφή του με τον

¹⁷ Βλ. Αγ. Γιώτη, *ό.π.*, σ. 377-378.

¹⁸ Πρόσφατα ο Γιάννης Ξούριας διερευνά το πλαίσιο της σχετικής εργασίας του Κάλβου, συγκεντρώνει όσα γνωρίζουμε σχετικά, αξιοποιεί όσα προσφέρει η έκρηξη των καλβικών μελετών τα τελευταία χρόνια (κυρίως η ενιαία και σχολιασμένη έκδοση της καλβικής αλληλογραφίας) και φωτίζει αρκετά το αγγλικό περιβάλλον και τις σχέσεις του Κάλβου με σημαντικούς εκδοτικούς παράγοντες της εποχής όπως ο Bagster και ο Nollan. Βλ. την εισαγωγική του μελέτη στο Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Γ': *Ποικίλα*, επιστ. επιμ. Δ. Αρβανιτάκης, εισαγωγικές μελέτες Δ. Αρβανιτάκης – Γιαννούλα Γιαννοπούλου – Ν. Κουρκουμέλης – Γ. Ξούριας, Αθήνα 2020, σ. 67-147.

αγγλικανισμό και ποια με την Ορθοδοξία, τι είδους θεολογία υπηρετούσε και τελικά ποια ήταν η θεολογική του σκευή. Ερωτήματα που θα μείνουν, πιθανότατα, αναπάντητα. Όμως ακόμη και έχοντας αποδεχτεί πλέον αυτή την πλημμελώς τεκμηριωμένη σχέση του Κάλβου με τον χριστιανικό θεό και εν πολλοίς έχοντας διαπιστώσει τα γλωσσικά βιβλικά δάνεια που παρεισφρεύουν στο ποιητικό του έργο, κάποτε μοιάζει δύσκολο να αποδεχτούμε την παρουσία του χριστιανικού θεού στην ποίησή του.

Ένα παράδειγμα, το οποίο μάλιστα μας φέρνει στο δεύτερο στάδιο της προκείμενης παρουσίασης, δηλαδή στο έτος 1819, αποδεικνύεται χαρακτηριστικό. Στη χρονιά 1819 τοποθετεί τελικά προσφάτως (2021) και ο Mario Vitti τη συγγραφή εκείνου του ελληνικού «Αποσπάσματος άτιτλου ποιήματος»,¹⁹ που το είχε ανακαλύψει ο ίδιος από το 1960 και έκτοτε οι υποθέσεις που είχαν διατυπωθεί για τη χρονολογία συγγραφής του, εκτός από την πρώτη που κατέθεσε ο ίδιος ο Vitti, είχαν πληθύνει. Συνδεδεμένος με το πρόβλημα χρονολόγησης υπήρξε εξαρχής και ο προβληματισμός για την ταυτοποίηση ενός αι-

¹⁹ Βλ. την εισαγωγική του μελέτη στο Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Α': *Ποιητικά*, ό.π., σ. 180-187.

νιγματικού «Μεγαλόψυχου» που εμφανίζεται από τους πρώτους στίχους που διαθέτουμε:

*Των προπατόρων μακαρία ημέρα
ως αστραπή διέβη· το «μη δούλοι
αλλά τέκνα μου», εβόα ο Μεγαλόψυχος
και η των λαών χαρά, και η ανδρεία
και η χρυσουργός φιλοπονία, συμπλέξασα
τα άφθονα χαρίσματα της φύσεως
μετά πλουσίων εστόλιζον στεφάνων
τα δενδρώδη βοννά*

Για την τρύπηση του «Μεγαλόψυχου», είχαν προταθεί από το 1960 έως το 1997 ο Ναπολέωντας,²⁰ ο τυραννοκτόνος Αριστογείτων,²¹ ο μυθικός Ερεχθέας,²² ακόμη και ο Ύψηλάντης.²³ Μόλις το 2018 ο Σπύρος Παππάς αποφασίζει να ψάξει με βάση τα εισαγωγικά στα οποία εγκλεί-

²⁰ Βλ. Μ. Vitti, *Ο Κάλβος και η εποχή του*, Αθήνα 1995, σ. 13-16.

²¹ Β. Lavagnini, «La prima poesia in Greco de Andrea Calvo», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 47, Αθήνα 1972, σ. 199-217.

²² Γ. Δάλλας, «Εισαγωγή», στο Α. Κάλβος, *Ωδαί*, φιλ. επιμ. Γ. Δάλλας, Αθήνα 1997, σ. 35.

²³ Ν. Βαγενάς, «Για μια νέα χρονολόγηση του “Αποσπά-

εται η φράση «μη δούλοι αλλά τέκνα μου» θεωρώντας ότι ο Κάλβος θα ανακαλεί «κάτι πολύ συγκεκριμένο, από κάποια δεδομένη (σε αυτόν) κειμενική πηγή».²⁴ Και βέβαια οδηγείται σε βιβλικά συμφραζόμενα: συγκεκριμένα στο 4ο κεφάλαιο της επιστολής προς Γαλάτας του Αποστόλου Παύλου, και μάλιστα σε χωρίο που έχει μεταφράσει ο Κάλβος εργαζόμενος για τον Bagster. Απορρίπτει, ωστόσο, ο Παππάς την ιδέα ο «Μεγαλόψυχος» να ταυτίζεται με τον Θεό και προτείνει την ταύτιση με τον Απόστολο Παύλο. Προσωπικά, νομίζω πως χρειάζεται οπωσδήποτε να μείνουμε στο συμφραστικό περιβάλλον των Επιστολών του Αποστόλου Παύλου, αλλά να ξανασκεφτούμε την πιθανότητα να πρόκειται για τον Θεό. Το «μη δούλοι αλλά τέκνα μου» αποδεικνύεται ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στις επιστολές, το εντοπίζω μάλιστα και στο 8ο κεφάλαιο της Προς Ρωμαίους, και πάλι σε χωρίο μεταφρασμένο από τον Κάλβο

σματος”», στο Σ. Σκαρτσής (επιμ.), *Πρακτικά Δωδέκατου Συμποσίου Ποίησης*, Πάτρα 1994, σ. 339-343.

²⁴ Σ. Παππάς, «Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο “Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος” του Ανδρέα Κάλβου», *Φιλολογική*, 142 (Ιανουάριος-Απρίλιος 2018) σ. 31.

(8.15-8.17).²⁵ Θεωρώ λοιπόν ότι ο Κάλβος κρατάει το πνεύμα της αναφοράς και όχι αυτούσια τη σκηνοθεσία των επιστολών.

Με ενδιαφέρει όμως να σταθώ και στη δυσκολία που έχουμε επιδείξει διαχρονικά ακόμῃ και να συζητήσουμε την πιθανότητα να πρόκειται για τον θεό. Πέρα από τα αντικειμενικά εμπόδια, κυρίως βέβαια τον αποσπασματικό χαρακτήρα του κειμένου, υποψιάζομαι ότι τη δυσκολία εδώ αυξάνει ανεπαίσθητα και η απρόσωπη εμφάνιση του προς ταύτιση υποκειμένου. Ο «*Μεγαλόψυχος*» του Κάλβου δεν έχει πρόσωπο, έχει μόνο φωνή. Εμφανίζεται μέσω μιας υψηλής, θα υποστήριζα, προσωποποίησης, εννοώ την ιδιότητα που του αποδίδεται, η οποία από μόνη της παραπέμπει σε θεϊκό χαρακτηριστικό. Ωστόσο, οι αναγνώστες δεν καλούμαστε να δούμε τον θεό, μόνο να τον ακούσουμε. Υποστηρίζω ότι αυτό το στοιχείο θα πρέπει να το θεωρήσουμε ένα νέο χαρακτηριστικό του καλβικού θεού, εννοώ που προσιδιάζει σε αυτό το δεύτερο στάδιο, του 1819.

Ενισχύει την πεποίθησή μου το γεγονός ότι ακριβώς τότε, το 1819, το ίδιο πρόσωπος εί-

²⁵ Για τη μετάφραση του Κάλβου, βλ. Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Γ': *Ποικίλα*, ό.π., σ. 306.

ναι και ο θεός στην πρώτη εκδομένη ελληνική
ωδή του Κάλβου, την *Ελπίδα πατρίδος*:

[ζ']

*Μεγάλας η καρδιά μου
ελπίδας έχει· ο άνεμος
πριν τας διασκορπίση,
πάτερ του κόσμου·*

[η']

*Σβύσον το φως μου, σύγχυσον
τον νουν μου, ποιήσόν με
παίγνιον του πλήθους, βρέξον
πυρ να με καύση.*

[θ']

*Γλυκεία ελπίς, εάν χάσω σε,
και τι μοι μέλει ο βίος;
Διά σε πνέω, και χαίρομαι,
και εάν μη ίδω·*

[ι']

*Προ της Ελλάδος του ιερού,
χορώ συμπεπλεγμένας,*

*Ελευθερίαν και Μούσας,
θάνατον θέλω.*

Το σχήμα μιας τέτοιας έμμεσης προσωποποίησης συνδέεται τόσο στενά με τη νεωτερική αντίληψη για την υψηλή ποίηση, ώστε χρησιμοποιείται κατά κόρον από τον 18ο αι., όπως μας πληροφορεί αρμοδίως ο Steven Knapp.²⁶ Πρόκειται βέβαια για τον χριστιανικό θεό που είναι μη αναπαραστάσιμος, ανεικονικός. Στην *Ελπίδα πατρίδος* επομένως δεν είναι πλέον δυνατό ο ποιητής να μας δείξει τον θεό αναφωνώντας: «ιδού», όπως έκανε στην «Ωδή εις Ιονίους». Η επίκληση λοιπόν, αλλά και η ποιητική σκηνοθεσία που θέτει το ποιητικό υποκείμενο ενώπιον

²⁶ S. Knapp, *Personification and the Sublime: Milton to Coleridge*, Κέιμπριτζ 1985, σ. 2 & 66-67. Την άποψη του Τζιόβα ότι το στοιχείο αυτό λειτουργεί ενισχυτικά προς την κατάδειξη του νεοκλασικισμού του Κάλβου (Δ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική*, Αθήνα 1987, σ. 160) αντιμετωπίζει η Αθηνά Γεωργαντά αντιπαραβάλλοντας τη θέση ότι οι ρομαντικοί, παρότι αρχικά εξοβελίζουν την προσωποποιία, επαναφέρουν τη χρήση της (Αθηνά Γεωργαντά, «Ανδρέα Κάλβου "Η Βρεττανική Μούσα"», στο *Μνήμη Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας – Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*, Αθήνα 2001, σ. 89).

του θεού σε θέση συνομιλητή, είναι η μοναδική ένδειξη της θεϊκής παρουσίας και ένας εύσχημος τρόπος να καλυφθεί η ανάγκη αναπαράστασης του θεού.

Ασφαλώς μια τέτοια ελλειμματική παρουσία του θεού είναι φαινόμενο που κατακλύζει τα βιβλικά κείμενα. Παραθέτω εδώ μόνο ένα σύντομο παράδειγμα από τους *Ψαλμούς* του Δαβίδ, αντλημένο και πάλι από τη σχετική μετάφραση του Κάλβου: «*Έκραξε η φωνή μου τον Κύριον, και ήκουσέ μου από του αγίου όρους αυτού. / Εγώ δε επλάγιασα και εκοιμήθην, εξύπνησα ότι ο Κύριος με βοηθεί*».²⁷

Ο θεός εδώ ακόμα και σε συνθήκες παρουσίας παραμένει σκοτεινός ή ακαθόριστος. Και είναι πολύ ενδιαφέρουσα η συγκριτική παρατήρηση του Auerbach²⁸ ότι αντίθετα από τον Δία, που είναι εύκολο να παρουσιαστεί στην ολόκλητά του, ο βιβλικός θεός παρουσιάζεται συνήθως αντιπροσωπευτικά. Είναι μόνο «κάτι» απ' αυτόν που δηλώνει την παρουσία του. Πάντως,

²⁷ Αντλώ τους στίχους των *Ψαλμών* από τη μετάφραση του Κάλβου. Βλ. Α. Κάλβος, *Έργα*, τ. Γ': *Ποικίλα*, ό.π., 457.

²⁸ E. Auerbach, *Μίμησης*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα 2005, σ. 19-20.

ο μετασχηματισμός του καλβικού θεού σε χριστιανικό δεν γίνεται αιτία να απεμποληθούν τα χαρακτηριστικά του μυθολογικού κεραυνοφόρου θεού που δικαιώνει και τιμωρεί, εφόσον και ο βιβλικός, είναι απολύτως συμβατός με αυτές τις ιδιότητες. Παραθέτω ένα παράδειγμα από τους *Ψαλμούς* πάλι, και πάλι από μετάφραση του Κάλβου:

Και εβρόντησεν εξ ουρανού ο Κύριος, και ο Ύψιστος έδωκε φωνήν·

Έστειλε αστροπελέκια και τους εσκόρπισε, και αστραπάς πολλές και τους ετάραξε.²⁹

Πάντως, αν περνούσαμε τώρα στο τρίτο στάδιο, στη φάση δηλαδή των είκοσι ωδών, θα διαπιστώναμε εύκολα ότι ο χριστιανικός δεν ήρθε για να αντικαταστήσει τους μυθολογικούς θεούς. Εμπλουτίζει απλώς και διευρύνει τον θεϊκό πλουραλισμό της καλβικής ποίησης. Είναι χαρακτηριστική η βικιανή θέση που θα μπορούσε να εμπνεύσει έναν τέτοιο πλουραλισμό, για να μείνω σε πηγές και πρότυπα που έχω ήδη αναφέρει. Η χριστιανική θεολογία του Vico απο-

²⁹ Α. Κάλβος, *ό.π.*, σ. 467.

τελεί ένα κράμα, που προκύπτει από τη σύνθεση των συστατικών της ποιητικής και φυσικής θεολογίας που προϋπάρχουν.

Το στοιχείο που αλλάζει δραστικά στο ποίημα *Ελπίς πατρίδος* είναι το γεγονός ότι η επίκληση του θεού δεν γίνεται προς απόδοση δικαιοσύνης, αλλά καθώς ο ποιητής αποφασίζει πλέον να συζητήσει και την πιθανότητα οι μεγάλες του ελπίδες να μην ευοδωθούν. Στην ουσία πρόκειται για μια *de facto* αναγνώριση του ενδεχομένου η θεϊκή παρέμβαση να μην οδηγήσει στη δικαιοσύνη. Άλλωστε, στο νέο ποιητικό πρότυπο του Κάλβου, στη Βίβλο, η δυσμενής πολιτική κατάσταση είναι κάποτε μια σκληρή πραγματικότητα ακόμα και για τον περιούσιο λαό. Σε ετούτο ακριβώς το σημείο του ποιήματος, το ποιητικό υποκείμενο μετατρέπει ενσυνείδητα την επιθυμία του για απελευθέρωση της πατρίδας σε καθοριστικό παράγοντα της μοίρας του. Στη σχέση που αναπτύσσει το ποιητικό υποκείμενο με το θείο, η ριζική αυτονομία της ηθικής ύπαρξης αποτελεί πλέον προϋπόθεση απαραίτητη για τη θεμελίωση της πιο ριζοσπαστικής ελευθερίας, που δεν εξαργυρώνεται πια στην απλή προσδοκία της δίκαιης θεϊκής επέμβασης, αλλά συνιστά μια επιθυμία απόλυ-

τη: ο επαναστατημένος άνθρωπος εξαιρεί τον εαυτό του από μια ανελεύθερη ζωή. Η δήλωση «θάνατον θέλω» του τελευταίου στίχου ισοδυναμεί με προσωπική ανάληψη ευθύνης, κίνηση ακούοντως ηρωική για έναν ποιητή που αρχίζει να δεσμεύεται στην υπόθεση της ελπίδας για το μέλλον της Ελλάδας. Τέλος, σχετίζεται με την απεύθυνση στον χριστιανικό θεό το γεγονός ότι το αίτημα που του απευθύνει ο ποιητής είναι πιο εξατομικευμένο, πιο προσωπικό από εκείνο που διατυπώνει στην «Ωδή εις Ιονίους».

Συγκριτικά προς το πρώτο στάδιο και την αλληλοσύνδεση που υποστήριξα ότι εμφανίζεται εκεί ανάμεσα στην πολιτική αλληγορία με την οποία ο Κάλβος συνδέει τη θεϊκή εμφάνιση και στην εναργέστατη θέαση του θεού, εδώ τα ζητήματα εξελίσσονται ως εξής: πιο κοντά στο καταλυτικό όριο 1821 και άρα πιο ουσιαστικά προβληματισμένος γύρω από την ελπίδα της πατρίδας, ο Κάλβος αρχίζει να συνδέει τη θεϊκή παρουσία με πολυπλοκότερα αιτήματα. Αντιστρόφως ανάλογα, μειώνεται η αρχική του ευχέρεια να διακρίνει τον θεό και να μας τον δείξει, αλλά η σχετική ικανότητα παραμένει αποτελεσματική.

Περνώντας στο τρίτο στάδιο της καλβικής ποιήσης, αυτό δηλαδή που αναφέρεται στα έτη 1824-1826, έχω πρωτίστως να παρατηρήσω ότι τίποτα από όσα παρακολούθησαμε προηγούμενα δεν εξαλείφεται. Μπορούμε δηλαδή να εντοπίσουμε τη στερεοτυπική ιδέα πως ο θεός θα τιμωρήσει με καταστροφή όσα δεν εγκρίνει ήδη από το πινδαρικό μόττο της πρώτης συλλογής,³⁰ ενώ η ίδια ιδέα αντηχεί σε στίχους όπως εκείνοι της ωδής «Αι ευχαί»: «βλέπει ο θεός και αστράπτει / διά τους πανούργους» (XVI, 64-65) κ.α. Άρα το μοντέλο δεν είναι συνολικά εξελικτικό. Είναι όμως τέτοιο ως προς το εξής στοιχείο: από τη στιγμή που ο Κάλβος εισάγει την ιδέα της αυτενέργειας ως λύση στα ποιήματά του, δεν θα αναζητήσει άλλες και θα επιμείνει να υιοθετήσει την ηρωι-

³⁰ Υπάρχει εδώ κάποια αναλογία με τη θέση που εκφράζουν οι στίχοι 13-14 του Πίνδαρου από τον πρώτο *Πυθιονικό*, αυτοί που ο Κάλβος επιλέγει ως μόττο στη *Λύρα*: «ὅσσα δὲ μὴ πεφίληκε Ζεὺς, ἀτύζονται βοῶν / Πιερίδων ἄιοντα, γᾶν τε καὶ πόντον κατ' ἀμαιμάκετον» [Ὅμως όσα ο Δίας δεν αγάπησε τα χάνουν ακούγοντας τη φωνή των Πιερίδων στη στεριά και στην ακαταμάχητη θάλασσα]. Επιβιώνει μόνο ό,τι είναι αγαπητό στον παντοκράτορα θεό. Οι εχθροί των θεών, όπως ο εκατο-

κή πράξη ή ένα είδος ηρωικής πράξης σχεδόν ως μόνιμη επωδό στις ωδές.

Βάσει αυτής της αρκετά κοινής διαπίστωσης επανέρχομαι στη σύμπραξη φιλελεύθερου προτάγματος και θεϊσμού, για να επισημάνω μια εξαιρετικά αφαιρετική θεϊκή παρουσία, αυτήν της ωδής «Αι Ευχαί». Στο ποίημα, το δέκατο έκτο της εικοσάδας των ωδών, παρακολουθούμε την έκφραση μιας ισχυρής δυσθυμίας από την πλευρά του ποιητικού υποκειμένου απέναντι στην κοινωνική αποστολή που εξυπηρετεί η προστάσια των μεγάλων δυνάμεων.

Ακόμη όμως και σε τέτοιες συνθήκες ριζικής αμφιβολίας, ο θεός εξακολουθεί να υπάρχει και ο Κάλβος παροτρύνει τους αγωνιστές να τον δουν, στη δέκατη πέμπτη στροφή:

ιε΄

*Το ξίφος σφίγξαιτ' Ἕλληνες –
τα ομμάτια σας σηκώσατε –
ιδού – εις τους ουρανούς
προστάτης ο θεός
μόνος σας είναι.*

κέφαλος Τυφώνας, που αναφέρεται παρακάτω από τον Πίνδαρο ως παράδειγμα, καταποντίζονται.

Η εικόνα ωστόσο δεν συνεχίζεται με κάποια θεϊκή εμφάνιση. Κι εδώ που τα λέμε αν η συνθήκη ήταν κυριολεκτική και όχι ποιητική, όσο θερμή και αν είναι η παρότρυνση, η περίπτωση οι αγωνιστές να σηκώσουν τα μάτια τους στον ουρανό και να μην αντικρύσουν τον θεό είναι μάλλον η πιθανότερη. Ο Κάλβος μοιάζει να την προβλέπει αυτήν την περίπτωση, καθώς στην επόμενη στροφή γράφει:

ις'

*Και αν ο θεός και τ' άρματα
μας λείψωσι, καλύτερα
πάλιν να χρεμετήσωσι
ς τον Κυθαιρώνα Τούρκων
άγριαι φοράδες,*

ιζ'

Παρά ...

Καλά τα άρματα, αλλά ο θεός γιατί να λείψει, εφόσον υπάρχει; Είναι μια πικρή παραδοχή αυτή που προκύπτει από την πρόβλεψη της πιθανότητας η αντιληπτική ικανότητα των αγω-

νιστών να συναντήσει δυσκολίες στην πρόσληψη του θεού. Και εντοπίζω την πικρία σε ένα φορτίο σκεπτικισμού: το καταδεικνύει η δεύτερη πρόταση που συμπληρώνει τη στροφή και εκφράζει ως προτίμηση απελπισίας την επάνοδο των Τούρκων στον Κυθαιρώνα. Δεν είναι τυχαίο που προτιμά τα αποσιωπητικά εδώ ο Κάλβος μετά το «Παρά» και όχι να επαναλάβει το «παρά προστάτες να 'χωμεν». Δηλώνει έτσι τη βιασύνη του να δικαιολογήσει ή να καλύψει την απελπισία της προηγούμενως εκφρασθείσας προτίμησης και μετά να περάσει γρήγορα στην τελευταία στροφή όπου διατυμπανίζει ως μόνη δικαίωση την ηρωική πράξη με τη μορφή της αυτοχειρίας:

*Παρά... Ε, όσον είναι
τυφλή και σκληροτέρα
η τυραννίς, τοσούτον
ταχύτεως ανοίγονται
σωτήριοι θύραι.*

ιη΄

*Δεν με θαμβώνει πάθος
κανένα· εγώ την λύραν*

*κτυπάω, και ολόρθος στέκομαι
σιμά εις του μνήματός μου
τ' ανοικτόν στόμα.*

Το ζήτημα της υπερβατικότητας που μπορεί να θέτει η πειραματική διάνοιξη της πύλης του παράδεισου, λύνεται με την πλήρη ανάπτυξη της αντανakλαστικότητας της εμπειρίας (και πάλι): ο ποιητής μπροστά στον τάφο του. Καμιά άλλη σωτηρία, μόνο αυτός ο τάφος που είχε ζητήσει από τον θεό στα 1819 εφόσον η ελπίδα για την πατρίδα θα εξέπιπτε. Αυτή τη φορά, προβλέποντας ακόμη και το ενδεχόμενο αδυναμίας αποκατάστασης του θεϊκού οράματος, ο ποιητής στέκεται μπροστά σ' αυτόν τον τάφο ολόρθος και μόνος, και δεν του χρειάζεται ούτε θεός για να τον ζητήσει.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΙΝΙΑΝΟΣ

Χριστίνα Κώστογλου – Τάκης Καγιαλής

Ο λαός της Ελλάδος επαναστάς κατά του τυράννου του υπεστήριξε τον αγώνα διά των όπλων του, διά των τροφών του, διά της περιθάλψεως των πολεμιστών κατά τας πληγώσεις και ασθενείας των, απώλεσε γονείς, τέκνα, αδελφούς, συγγενείς, φίλους κατά τας αιματηράς της επαναστάσεως μάχας, είδε καιομένην την οικίαν του, καταστρεφομένην την φυτείαν του, διαρπαζομένην ή φθειρομένην πολλάκις την σποράν του, επείνασεν, εγυμνήτευσεν, εμακρόνθη πολλάκις του τόπου της γεννήσεώς του κατά τον αγώνα. Αλλ' όταν η Θεία Δικαιοσύνη εστεφάνωσε τους κόπους του με την επιτυχίαν του αγώνος, ποία υπήρξαν τα

ωφελήματα αυτού; [...] Έδωκαν αμοιβήν
τινα εις αυτόν δι' όσον καιρόν ως στρατιώ-
της υπεστήριξε τον αγώνα; Ελήφθη εθνική
πρόνοια διά να απαλλαχθώσι της δουλείας
οι κατά τον αγώνα αιχμαλωτισθέντες συγ-
γενείς του; [...] Νέφος πικρίας και θλίψεως
επικαλύπτει την καρδίαν παντός ευαισθη-
του, όταν αναλογισθή την τρομεράν τούτην
αδικίαν, την ελεεινήν τούτην κατάστασιν! ¹

ΜΕ ΑΥΤΑ τα λόγια προλόγιζε ο Δημήτρι-
ος Αινιάν τη δεύτερη σειρά του περιοδι-
κού του, της *Βιβλιοθήκης του Λαού*, το 1855,
απευθυνόμενος στα λαϊκά στρώματα της ελλη-
νικής υπαίθρου, δηλαδή κατά κύριο λόγο στους
ίδιους τους παλιούς αγωνιστές και τους απογόν-
ους τους. Ακολουθώντας τα βήματα του πατέ-
ρα του, παπα-Ζαχαρία, διευθυντή της Σχολής
του Γένους στην Ξηροκρήνη του Βοσπόρου, και
του μεγαλύτερου αδερφού του Γεωργίου, ο οποί-
ος αργότερα θα καταλάμβανε σημαντικές θέσεις
στη διοίκηση του κράτους, ο Αινιάν έγινε μέλος

¹ Δημήτριος Αινιάν, «Πρόλογος», *Βιβλιοθήκη του Λαού*,
τ. Β', φ. Α' (1855), σ. 2-3. Εφεξής στις παραπομπές όπου
Βιβλιοθήκη του Λαού ακολουθεί η συντομογραφία *ΒτΛ*.

της Φιλικής Εταιρείας από τα δεκαοχτώ του χρόνια.² Ο ίδιος μεγάλωσε σε ένα σπίτι που αποτελούσε κέντρο συνάντησης λόγιων Φαναριωτών και «κοινό καταφύγιο των Φιλικών»³ και ανατράφηκε με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Διαφωτισμού. Ύστερα από τη σύλληψη του πατέρα και του αδελφού του, το 1821, διέφυγε στην Οδησό και έφτασε στα ελληνικά εδάφη ένα χρόνο αργότερα. Αρχικά στρατιώτης, έπειτα γραμματέας στην επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης,⁴ όταν γνωρίστηκε με τον Καραϊσκάκη τον ακολούθησε ως εθελοντής⁵ για να γίνει ο γραμματικός⁶ και αργότερα ο βιογράφος του. Η βιογραφία του Καραϊσκάκη, την οποία εξέδωσε

² Δημ. Αινιάνος *Άπαντα: Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*, επιμ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1962, σ. 16.

³ Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, «Εισαγωγή» στο Δημ. Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης*, Αθήνα 1974, σ. ιη'.

⁴ Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών υπό Αναστασίου Ν. Γούδα διδάκτορος της ιατρικής, ιππότην του Αγίου Στατισλάου, μέλους διαφόρων επιστημονικών εταιριών κτλ. Τόμος Ζ': Πολιτικοί Άνδρες*, Αθήνα 1875, σ. 371.

⁵ Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, *ό.π.*, σ. κ'.

⁶ Γιώργος Βαλέτας, «Εισαγωγή» στο Δημ. Αινιάνος *Άπαντα*, *ό.π.*, σ. 3.

το 1834, αποτελεί το πιο γνωστό έργο του Αινιάνος, έως και τις μέρες μας.⁷ Ύστερα από την ίδρυση του ελλαδικού κράτους, ο Αινιάν διετέλεσε γραμματέας του εκτάκτου Επιτρόπου Αχαΐας, μέλος του Εφετείου των Νήσων (επί Καποδίστρια) και πρόεδρος πρωτοδικών στη Λαμία και στην Αθήνα, παραμένοντας σε όλη του τη ζωή «άμισθος γενικός συνήγορος των αδικουμένων», σύμφωνα με την έκφραση του Αναστάσιου Γούδα.⁸ Αντιμετωπίζοντας τη δυσμένεια του Όθωνα, το 1835 αποσύρθηκε στο κτήμα του στην Υπάτη όπου ασχολήθηκε με τη γεωργία και ανέπτυξε πολιτική δράση. Το 1848, ύστερα από τον θάνατο του αδελφού του και έχοντας απωλέσει την προστασία που εκείνος του παρείχε, ο Αινιάν κατηγορήθηκε για συμμετοχή στην εξέγερση εναντίον του Όθωνα, με αποτέλεσμα την πυρπόληση του σπιτιού του και τη δέσμευση της περιουσίας του.

Ύστερα από πολλές περιπέτειες ο Αινιάν επιχείρησε να βιοποριστεί στην Αθήνα, μεταξύ άλλων ως εκδότης και μοναδικός συντάκτης του

⁷ Γιώργος Βαλέτας, *Το ελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα ²1983, σ. 98.

⁸ Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, σ. 372.

περιοδικού *Βιβλιοθήκη του Λαού*, που εξέδωσε δώδεκα τεύχη το 1852 και άλλα τόσα το 1855. Παράλληλα, ανέπτυξε και δημοσιογραφική δραστηριότητα καθώς, όπως αναφέρει και στην αυτοβιογραφία του,⁹ αρθρογραφούσε κατά καιρούς σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά, όπως η *Αθηνά*, *Το Πανελλήνιον*, η *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, το *Αθήναιο*, κ.ά. Εκτός από τα μυθοπλαστικά του αφηγήματα, στα οποία θα εστιάσουμε παρακάτω, χρειάζεται να λάβουμε υπόψη εδώ και τη μοναδική, όσο γνωρίζουμε, συμβολή του Αινιάνος στην ποιητική επεξεργασία της Επανάστασης, μια πρακτική που είχε αρχίσει να δίνει καρπούς από τις αρχές του 1821.¹⁰

Η επαναστατική ωδή του Αινιάνος

Σύμφωνα με τον Γ. Βαλέτα, «ο Αινιάν πρωτόκανε το φανέρωμά του στα γράμματα»¹¹ με το

⁹ Δημητρίου Αινιάνος *Άπαντα*, ό.π., σ. 125, 128 και 135. Πληροφορίες για την εκδοτική και συγγραφική δραστηριότητα του Αινιάνος αντλούμε και από το χρονολόγιο του Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάνος, βλ. Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάν, ό.π., σ. η', ι' και ιβ'.

¹⁰ Αλέξης Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούργια λογοτεχνία*, Ηράκλειο 2021, σ. 20.

¹¹ Γιώργος Βαλέτας, εισαγωγή στο Δημητρίου Αινιάνος

επικαιρικό ποίημά του «Ωδή εις το Μεσολόγγι», το οποίο δημοσιεύθηκε στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* στις 10 Απριλίου του 1826 (συμπτωματικά, την ημέρα της Εξόδου) και ενώ ο ίδιος βρισκόταν στο Ναύπλιο.¹² Γραμμένο σε ομιλούμενη λόγια γλώσσα, το μοναδικό, όσο γνωρίζουμε, δημοσιευμένο ποίημα του Αινιάνος εντάσσεται στις «επαναστατικές ωδές», που είναι εμπνευσμένες από τα τραγικά γεγονότα της Επανάστασης.¹³ Το ποίημα εκκινεί, όπως είναι αναμενόμενο, με υμνητικές αναφορές και μια δοξαστική απεύθυνση στο Μεσολόγγι:

*Αίματα, μάχαι, σφαγή και φόνος,
Ανδρία, τόλμη και καρτερία,
Οία δεν είδε ποτέ ο χρόνος,
είναι τον ύμνον μου η αιτία.*

*Μεσολογγίου ένδοξε πόλι,
Τας αμμήτους λαμπράς σου πράξεις*

Άπαντα, ό.π., σ. 6.

¹² Δημήτριος Αινιάν, «Ωδή εις το Μεσολόγγι», *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 53 (10-04-1826), σ. 211-212.

¹³ Θάλεια Ιερωνυμάκη, *Η νεοελληνική ωδή έως το 1880. Ιστορική διαμόρφωση και θεωρία του είδους*, Αθήνα 2017, σ. 90.

*Θέλουν προφέρει με σέβας όλοι,
Και θα θαυμάζουν ανθρώπων τάξεις.¹⁴*

Με ενθαρρυντικές παροτρύνσεις προς τους «καρτερόψυχους Ρουμελιώτας», αντιπροσωπευτικές του είδους της ωδής στη διάρκεια του Αγώνα,¹⁵ ο ποιητής εστιάζει στον ηρωισμό των Ελλήνων αγωνιστών και όχι στην τραγική έκβαση της πολιορκίας:

*Σεις δε ω Ήρωες, με ανδρίαν
Πηδάτε έξω από τας θύρας,
Στους Τούρκους πίπτετε με μανίαν
Με τα σπαθιά σας όλοι 'ς τας χείρας.*

*Οι Τούρκοι ζώντες 'ς την γην θαμμένοι
Ματαίως πάσχουν να τιναχθώσι,
Σπαθί Ελλήνων τους περιμένει
Κανείς εκείθεν να μη γλυτώση.¹⁶*

Χαρακτηριστική είναι η εξύμνηση της ανδρείας των Μεσολογγιτών, ενώ η παρουσία των «Τούρκων» στο ποίημα εξυπηρετεί μόνο την

¹⁴ Δημ. Αινιάν, «Ωδή εις το Μεσολόγγι», ό.π., σ. 211.

¹⁵ Θάλεια Ιερωνυμάκη, ό.π., σ. 81.

¹⁶ Δημήτριος Αινιάν, ό.π., σ. 212.

ανάδειξη της πολεμικής υπεροχής των Ελλήνων αγωνιστών: «Σωροί τα πτώματα των εχθρών σας / Όσους εθέρισαν τα σπαθιά σας, / Κείνονται έμπροσθεν των τειχών σας / Για να δοξάζουν το όνομά σας».¹⁷ Όπως σημειώνει η Θάλεια Ιερωνυμάκη, από την ωδή του Αινιάνος απουσιάζει «η τετριμμένη, παρούσα σε άλλες ωδές, άμεση έκκληση για αγωνιστικότητα ή ομόνοια και στη θέση της τοποθετείται, στον επίλογο, η επίκληση στην προσωποποιημένη Ομόνοια: «Και καθώς είναι συνδεδεμένοι / Με τας τερπνάς σου χρυσάς αλύσεις / Ούτω, θεά μου δεδοξασμένη, / Και εις το μέλλον να τους κρατήσης».¹⁸

Το ποίημα προωθεί τη «διαμεσολαβητική» λειτουργία της ποίησης, συνδέοντας τη «λογοτεχνία με την εθνική ιδεολογία»,¹⁹ καθώς η ηρωική αντίσταση των Μεσολογγιτών παρουσιάζεται ως σύμβολο του αγωνιστικού πνεύματος και της εθνικής συγκρότησης. Πρόκειται για μία από τις εκφράσεις της «παράλληλης

¹⁷ *Ο.π.*

¹⁸ Θάλεια Ιερωνυμάκη, *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (από την αρχή του 19ου αιώνα έως το 1880)*, διδ. διατριβή, Κύπρος, Πανεπιστήμιο Κύπρου 2006, σ. 110.

¹⁹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά Πεπρωμένα. Ο*

ποιητικής επανάστασης», όπως την ονομάζει ο Αλέξης Πολίτης,²⁰ και ήταν ευρέως διαδεδομένο τον 19ο αιώνα, καθώς ανατυπώθηκε σε πολλές ανθολογίες, όπως π.χ. στην *Επιτομή* του Φραντζή (1839), στην *Ανθολογία* του Αγγελίδη (1847) και στον *Τυρταίο* του Εμμανουήλ Γεωργίου (1862).²¹ Αξίζει, ακόμα, να αναφερθεί ότι το «αιματοφόρτον και ηρωϊκόν»²² Μεσολόγγι επανέρχεται συχνά ως αντικείμενο ιστορικής μνημείωσης στην αρθρογραφία του Αινιάνος, όπου εξυμνείται «η γενναία αντίστασις της

Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής», Αθήνα 2009, σ. 77.

²⁰ Αλέξης Πολίτης, *ό.π.*, σ. 91.

²¹ Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1835*, τ. 2., Αθήνα 1839, σ. 426-429· *Ανθολογία, ήτοι Διάφορα άσματα, ηρωϊκά, κλεπτικά και ερωτικά, εις α προστίθενται τα Λυρικά και Βακχικά του Αθ. Χριστοπούλου*, Αθήνα 1847, σ. 58-61· *Η φωνή του Τυρταίου, ήτοι συλλογή διαφόρων ηρωικών και ιστορικοηρωϊκών ασμάτων, εν η και τινε επεισόδια ιστορικά περί της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Συλλεχθέντα και εκδοθέντα χάριν του Ελληνικού Στρατού υπό Εμμανουήλ Γεωργίου Σαμίου*, Αθήνα 1862, σ. 65-69.

²² Δημήτριος Αινιάν, «Απελευθερώσις του Μεσολογγί-

ηρωϊκής αυτού φρουράς, η υπέρ άνθρωπον καρτερία εις όλας τας ελλείψεις, εις όλας τας ανάγκας, εις τους δεινότερους κινδύνους και τέλος η ηρωϊκή απόφασις της εξόδου».²³

Η Βιβλιοθήκη του Λαού και η διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού της υπαίθρου

Έχοντας τη βαθιά πεποίθηση ότι «ο λαός της Ελλάδος έχει ανάγκην να προμηθευθή τινας γνώσεις απαραιτήτως αναγκαίας εις αυτόν»,²⁴ το 1852 ο Αινιάν προχώρησε στην έκδοση της *Βιβλιοθήκης του Λαού*, περιοδικού που απευθυνόταν προγραμματικά στα λαϊκά στρώματα της αγροτικής υπαίθρου. Εκτός από τα μυθολογικά του διηγήματα, τα οποία δημοσιεύτηκαν σχεδόν όλα στη *Βιβλιοθήκη του Λαού*, η ύλη του περιοδικού περιλάμβανε ιστορικά άρθρα και δοκίμια, βιογραφίες των αγωνιστών της Επανάστασης, διάφορα αγροτικά και γεωπονικά κείμενα, κοινωνικοπολιτικά και γλωσ-

ου κατά Δεκέμβριον 1822», στο *Χρονολόγιον του έτους 1857*, Αθήνα 1856, σ. 53.

²³ Δημήτριος Αινιάν, «Η πτώσις του Μεσολογγίου», *ΒτΛ*, τ. Α', φ. Ι' (1852), σ. 729-730.

²⁴ Δημητρίου Αινιάνος *Άπαντα*, ό.π., σ. 115.

σολογικά δοκίμια. Ο Αινιάν ευελπιστούσε ότι με τα κείμενα αυτά, που ήταν γραμμένα στην ομιλούμενη γλώσσα, θα προωθούσε την εξάλειψη του αναλφαβητισμού και την αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας μέσω της εκπαίδευσης των λαϊκών στρωμάτων.

Πριν εξετάσουμε το ιδεολογικό πρόγραμμα της *Βιβλιοθήκης του Λαού*, θα πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στην εκδοτική και συγγραφική δραστηριότητα του αδελφού του Αινιάνος, Γεωργίου, ο οποίος συμμετείχε στη σύνταξη πολλών από τα πρώτα περιοδικά της μετα-απελευθερωτικής Ελλάδας: πρώτα στη βραχύβια *Αθηνά*, *Ήτοι Ανάλεκτα γεωγραφικά, φιλολογικά, ιστορικά, οικονομικά και περί εφευρέσεων* (1831),²⁵ μετέπειτα στην *Ανθολογία των Κοινωφελών Γνώσεων* (1836-1838), στην *Ιω-*

²⁵ Η *Αθηνά*, *Ήτοι Ανάλεκτα γεωγραφικά, φιλολογικά, ιστορικά, οικονομικά και περί εφευρέσεων* εκδίδεται το 1831 στο Ναύπλιο από τον Γεώργιο Αινιάν και τον Γεώργιο Χρυσίδη, με γενικό διευθυντή τον Γρηγόριο Παλαιολόγο. Ο Γεώργιος Αινιάν φαίνεται να συντάσσει το σύνολο των περιεχομένων του περιοδικού, που αποτελούνται κυρίως από φιλολογικές, γλωσσικές, ιστορικές και γεωγραφικές μελέτες. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση βλ. Ελένη Δ. Μπελιά, «Η *Ηώς* και η *Αθηνά*

νία (1846) και στην *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* (1847-1849).²⁶ Σύμφωνα με τη Μάρθα Καρπόζηλου, τα περιοδικά αυτά

του Ναυπλίου», ανάτυπο από *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1979, σ. 219-244 και Αικατερίνη Κουμαριανού, «Αθηνά», στο: Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Α', Αθήνα 2008, σ. 123-124.

²⁶ Η *Ανθολογία των Κοινοφελών Γνώσεων* κυκλοφόρησε το 1836 με εκδότη τον Δ. Άνσελμο, όπως μαρτυρείται στην προμετωπίδα του περιοδικού, ενώ η συντακτική ομάδα παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανώνυμη, καθώς τα περισσότερα άρθρα παραμένουν ανυπόγραφα. Μοναδικός συνεργάτης του περιοδικού που υπογράφει με το όνομά του είναι ο Γεώργιος Αιινιάν, ο οποίος δημοσιεύει μια σειρά γεωγραφικών μελετών, έργο που, όπως σημειώνει ο ίδιος, είχε ξεκινήσει από την Αθηνά (1831), αλλά σταμάτησε με τη διακοπή κυκλοφορίας του περιοδικού. Η *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* εκδίδεται το 1847, με γενικό διευθυντή και εκδότη τον Ιάκωβο Πιτζιπιό· η συντακτική ομάδα του περιοδικού δηλώνεται στην αρχή του δεύτερου έτους, με πρώτο όνομα αυτό του Γεωργίου Αιινιάνος και απαρτίζεται από γνωστά ονόματα της εποχής, παρότι τα περισσότερα άρθρα δημοσιεύονται ανυπόγραφα. Για μια γενικότερη επισκόπηση των παραπάνω περιοδικών βλ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαί-*

κατατάσσονται στα πρώτα σημαντικά δείγματα μετεπαναστατικών εντύπων με χαρακτήρα «γενικό-εγκυκλοπαιδικό-ποικίλης ύλης».²⁷ Τον προσανατολισμό των εν λόγω περιοδικών φανερώνουν εξάλλου ευκρινώς οι τίτλοι τους. Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελεί η προσφορά ποικίλων εκλαϊκευμένων επιστημονικών γνώσεων και χρηστικών πληροφοριών με κύριο μέλημα την ηθική και τεχνική διαπαιδαγώγηση του ελληνικού λαού. Είναι σαφές ότι ο Γεώργιος Αινιάν συμμετέχει ενεργά στο εγχείρημα του εγγραμματισμού του καταδυναστευμένου λαού στα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Εξάλλου, σύμφωνα με μαρτυρία του Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάνος, το 1836 ο Δ. Αινιάν

δεια του ελληνικού τύπου, τ. Α', Αθήνα 2008 και Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά - φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα 1991. Το 1846 ο Γεώργιος Αινιάν επιχείρησε την έκδοση του περιοδικού *Ιωνία*, το οποίο άντεξε λιγότερο από δύο μήνες και περιείχε «ενδιαφέρουσες απόψεις υπέρ της λαϊκής γλώσσας και των δημοτικών τραγουδιών», βλ. σχετικά Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο έθνος κράτος 1830-1880. Ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματική κίνηση, αναγνώστες*, Ηράκλειο 2019, σ. 125.

²⁷ Μάρθα Καρπόζηλου, *ό.π.*, σ. 53.

συνεργάζεται με το περιοδικό *Ανθολογία των Κοινοφελών Γνώσεων*,²⁸ σκοπός του οποίου είναι «η διάδοσις των κοινοφελών και αναγκαίων γνώσεων εις όλας τας τάξεις της κοινωνίας, και μάλιστα μεταξύ εκείνων, όσοι δεν έχουσι την ευκαιρίαν να ασχοληθώσιν ιδιαιτέρως εις την σπουδήν».²⁹ Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, αρκετά χρόνια ύστερα από τα συναφή εγχειρήματα του Γεωργίου, ο Δημήτριος Αιινιάν σχεδιάζει τη *Βιβλιοθήκη του Λαού*, φιλοδοξώντας να συνεχίσει το διαφωτιστικό πρόγραμμα της εθνικής αναμόρφωσης που ακολουθούσε και ο αδερφός του, με απώτερο στόχο τη «διάδοση των γνώσεων και τη διάχυση των φώτων».³⁰

Ο εγκυκλοπαιδικός χαρακτήρας των παραπάνω περιοδικών ανάγεται στα διαφωτιστικά πρότυπα των ευρωπαϊκών εντύπων, τα οποία κοινοποιούνται στα προεπαναστατικά περιοδικά της Ελλάδας μέσω μεταφράσεων ή ερανισμάτων.³¹ Αν ανατρέξουμε για παράδειγμα στο

²⁸ Βλ. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αιινιάν, *ό.π.*, σ. η'.

²⁹ «Σκοπός και αντικείμενον της παρούσης εφημερίδος», *Ανθολογία των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 1 (Αύγουστος 1836), σ. 2.

³⁰ Μάρθα Καρπόζηλου, *ό.π.*, σ. 54.

³¹ Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής*

χώρο της γερμανόφωνης βιβλιοπαραγωγής του Λαϊκού Διαφωτισμού («Volksaufklärung», από τα μέσα του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώ-
να), θα εντοπίσουμε διάφορα «λαϊκά χρηστι-
κά αναγνώσματα», τα οποία «καταλαμβάνουν
μιαν ενδιαμέση θέση ανάμεσα στην αφηγημα-
τική ψυχαγωγική λογοτεχνία και τη χρηστι-
κή γραμματεία» και γράφτηκαν με σκοπό να
εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των αγροτών και
να διαδώσουν διάφορες χρήσιμες πληροφορί-
ες που θα βοηθούσαν τα λαϊκά στρώματα να
βγουν από την αμάθεια.³² Χαρακτηριστικό πα-
ράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης είναι το
βιβλίο του Γερμανού λογίου Rudolf Zacharias
*Becker Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute
oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte*

πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές
και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη, Αθήνα
2010, σ. 312.

³² Gabriele Wolf, «Λαϊκά χρηστικά βιβλία ως μέσο για
τη διαφώτιση, τον εκσυγχρονισμό και τη διαπαιδαγώ-
γηση του λαού», στο: Ευαγγελία Άντζακα-Βέη – Λία
Παπαδάκη (επιμ.), *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατο-
λική Ευρώπη (19ος και αρχές του 20ού αι.)*. Συνάντηση
εργασίας, Τετράδια εργασίας 15, Αθήνα 1995, σ. 46-47.

des Dorfes Mildheim,³³ το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1788, γνωρίζοντας τεράστια επιτυχία και υπήρξε ένα από τα πιο διαδεδομένα βιβλία του γερμανικού Διαφωτισμού στα τέλη του 18ου αιώνα.³⁴ Σύμφωνα με τοποθέτηση του Becker στο *Deutsche Zeitung*, περιοδικό που εξέδιδε ο ίδιος και διέδιδε τις ηθικές αξίες του Διαφωτισμού, επιθυμία του ήταν το συγκεκριμένο βιβλίο να παρέχει στους αγρότες ένα σύστημα γνώσεων και συμπεριφορών, το οποίο

³³ Rudolf Zacharias Becker, *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden- und Trauer-Geschichte des Dorfes Mildheim*, Σούλτσμπαχ 1788. Ο τίτλος του βιβλίου στα ελληνικά, όπως παρατίθεται από τον Gabriele Wolf: *Βιβλίο για κάθε ανάγκη και βοήθεια για αγρότες ή Διδακτική ιστορία για τις χαρές και τις λύπες του χωριού Mildheim*, βλ. Gabriele Wolf, *ό.π.*, σ. 47.

³⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ευρεία διάδοση του *Noth- und Hilfsbüchlein*, βλ. Reinhart Siegert, «The Greatest German Book Success of the Eighteenth Century. Rudolph Zacharias Becker's "Noth- Und Hülfsbüchlein" (1788/1798) as the Prototype of Printed Volksaufklärung and its Dissemination in Europe» στο Massimo Rospocher – Jeroen Salman – Hannu Salmi (επιμ.), *Crossing Borders, Crossing Cultures: Popular Print in Europe (1450–1900)*, Όλντενμπουργκ 2019, σ. 245-264.

θα λειτουργούσε ως παράδειγμα προς μίμηση.³⁵ Το εγχείρημα του Becker αντανακλά τις αρχές του Λαϊκού Διαφωτισμού, σύμφωνα με τις οποίες δεν αρκεί μόνο ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας για την ανάπτυξη της κοινωνίας, αλλά χρειάζεται και η ηθική διαπαιδαγώγηση των αγροτών μέσα από διδακτικές και εμπειρικές πρακτικές.³⁶ Σε αυτό το ιδεολογικό περιβάλλον τοποθετούνται τα εκδοτικά εγχειρήματα του Γεωργίου Αινιάνος, όπως και η μεταγενέστερη *Βιβλιοθήκη του Λαού* του αδελφού του.

Για να επιστρέψουμε στον Δημήτριο Αινιάν, η σημαντικότερη συμβολή του στη λογοτεχνία εντοπίζεται στα είκοσι δύο πρωτότυπα διηγήματα, τα οποία δημοσιεύθηκαν κυρίως στο περιοδικό του και συγκαταλέγονται στα πρώτα δείγματα κοινωνικής πεζογραφίας, με εστίαση στη σύγχρονη ελληνική αγροτική πραγματικότητα.³⁷ Τα διηγήματά του ανήκουν στη μα-

³⁵ Reinhart Siegert, *ό.π.*, σ. 254.

³⁶ Pauls Daija, *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Κέιμπριτζ 2017, σ. 9.

³⁷ Τάκης Καγιαλής, «Δημήτριος Αινιάν. Παρουσίαση - Ανθολόγηση», στο: Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Δ', Αθήνα 1996, σ. 124.

κρά παράδοση του διαφωτιστικού αιτήματος που σχολιάσαμε παραπάνω. Ο συγγραφέας καταφεύγει στη λογοτεχνία ως μέσο για την επίτευξη της ηθικής και πνευματικής διαπαιδαγώγησης του ελληνικού λαού και για τη διάδοση της πρόσφατης εθνικής ιστορίας. Όπως ο ίδιος δηλώνει στο τέταρτο τεύχος του περιοδικού του:

Εάν δε ποτέ έλθωμεν και εις περίστασιν να χορηγήσωμεν και τοιούτον μέσον διασκεδάσεως εις τους αναγνώστας ημών, θέλομεν δώσει ηθικά τινά διηγήματα ή ιστορικά τεμάχια, πεποικιλμένα με περιπετείας τινάς, και με λόγους, συντείνοντας εις το να διαμένωσιν ευκολώτερον εις την μνήμην των αναγνωστών, ή εις το να βελτιώνωσιν την ηθικήν διά πράξεων και λόγων, στηριζομένων εις την αρετήν.³⁸

Η έκδοση της *Βιβλιοθήκης του Λαού* εδραζόταν σε μια διπλή αντίφαση: το περιοδικό απευθυνόταν σε ανθρώπους που δεν ήταν σε θέση να το αγοράσουν και οι οποίοι, επιπροσθέτως, δεν μπορούσαν καν να το διαβάσουν, αφού ήταν

³⁸ Δημήτριος Αινιάν, «Παρατηρήσεις επί της Βιβλιοθήκης του Λαού», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. Ε' (1852), σ. 325.

κατά κύριο λόγο αναλφάβητοι. Σύμφωνα με την ουτοπική του εισαγωγή στο πρώτο τεύχος, ο Αινιάν ήλπιζε πως το περιοδικό θα υποστηριζόταν οικονομικά από τους εύπορους αστούς, επειδή εκείνοι κινδύνευαν να χάσουν τα προνόμιά τους, αν ο λαός παρέμενε σε κατάσταση αμάθειας και εξαθλίωσης:³⁹

Η Βιβλιοθήκη του Λαού δεν θέλει βεβαίως θεωρηθή αναγκαία εις την τάξιν των πεπαιδευμένων και λογίων, ούτε εις την σημαντικωτέραν τάξιν της κοινωνίας, καθ' όσον μετέσχεν αύτη ανωτέρας εκπαιδεύσεως, αλλ' εις αυτούς κυριωτέρως ανήκει να συνδράμωσι, και να υποστηρίξωσι την εξακολούθησιν της εκδόσεως αυτής, και την δυνατήν τελειοποίησιν της· διότι η βελτίωσις της καταστάσεως του λαού είναι βελτίωσις της κοινωνίας· αι δε εκ της βελτιώσεως ταύτης ωφέλειαι θέλουν συντελέσει εις την ιδίαν αυτών ευημερίαν· και τουναντίον αυτοί θέλουν πλειότερον υποφέρει από τας

³⁹ Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της λειτουργίας της *Βιβλιοθήκης του Λαού* και των διηγημάτων του Αινιάνος, βλ. Τάκης Καγιαλής, «Δημήτριος Αινιάν. Παρουσίαση-Ανθολόγηση», ό.π., σ. 116-133.

συνεπείας της εξαχρειώσεως του λαού.⁴⁰

Όπως ήλπιζε ο Αινιάν, το περιεχόμενο του περιοδικού του θα γινόταν προσιτό στο αγράμματο κοινό μέσω δημόσιας ανάγνωσης: ο παπάς του χωριού ή κάποιος άλλος εγγράμματος θα διάβαζε στους χωρικούς επιλογές από το τεύχος, την Κυριακή μετά την εκκλησία ή σε άλλες ανάλογες περιστάσεις. Με τους όρους αυτούς, το αφηγηματικό έργο του Αινιάνος παρουσιάζει σήμερα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τρεις κυρίως λόγους.

Κατ' αρχάς, επειδή τα διηγήματά του δεν γράφτηκαν με φιλοδοξία ή βούληση αισθητικής πλήρωσης. Ο Αινιάν στράφηκε αναγκαστικά προς την πεζογραφία όταν συνειδητοποίησε ότι ο αγράμματος ή ο στοιχειωδώς γραμματισμένος χωρικός μπορούσε να παρακολουθήσει καλύτερα ένα επιχείρημα ή μία πρόταση όταν του παρουσιαζόταν με τη μορφή «πραγματικής ιστορίας». Επιστράτευσε έτσι «την αληθοφάνεια της λογοτεχνικής αφήγησης ως εργαλείο για να επιβεβαιώσει την ισχύ των καταγγελιών του» και για να δείξει την ωφέλεια που θα προ-

⁴⁰ Δημήτριος Αινιάν, «Αγγελία», ΒτΑ, τ. Α', φ. Α' (1852), σ. 4.

έκυπτε από την εφαρμογή των μεταρρυθμιστικών του προτάσεων,⁴¹ τις οποίες εξάλλου, όπως θα δούμε και παρακάτω, συχνά κατέθετε και με τη μορφή άρθρων, παράλληλα με τη μυθοπλαστική τους επεξεργασία, στο ίδιο τεύχος του περιοδικού. Για τον λόγο αυτό, τα διηγήματά του ακολουθούν εκείνες ακριβώς τις αφηγηματικές συμβάσεις που είναι οικείες στο λαϊκό κοινό: ένας ομιλητής καταγράφει ή εξομολογείται σε φιλική συντροφιά την προσωπική του εμπειρία ή αφηγείται μια πραγματική ιστορία που γνωρίζει από πρώτο χέρι, παρότι συνέβη σε κάποιους άλλους.⁴²

Δεύτερον, στον βαθμό που επεδίωκε να απευθυνθεί στον απλό λαό, ο Αινιάν ήταν υποχρεωμένος να γράφει σε σχετικά απλή γλώσσα. Έτσι, την εποχή που στην ελληνική πεζογραφία κυριαρχούσε η καθαρεύουσα ή ακόμα και η αρχαίζουσα, εκείνος γράφει διηγήματα σε ομιλούμενη γλώσσα, όπως ο ίδιος την αποκαλεί, η οποία κάποτε τείνει προς τη δημοτική και διανθίζεται από λαϊκές ή και ιδιωματικές λέξεις και φράσεις.

⁴¹ Τάκης Καγιαλής, *ό.π.*, σ. 130.

⁴² *Ό.π.*

Τρίτον, το κυριότερο. Γράφοντας γύρω από τη ζωή και τις εμπειρίες των ανθρώπων στους οποίους απευθύνεται, ο Αινιάν δεν έχει περιθώρια αλλοίωσης ή εξωραϊσμού των καταστάσεων που περιγράφει. Από την άποψη αυτή, το πεζογραφικό του έργο είναι πολύτιμο ως εσωτερικό τεκμήριο μιας κοινωνικής πραγματικότητας η οποία σπάνια καθρεφτίζεται στην πεζογραφία της εποχής, δεδομένου ότι ο πληθυσμός της υπαίθρου παραμένει αθέατος και άφωνος στη μεγαλύτερη διάρκεια του ελληνικού 19ου αιώνα.

Η Ελληνική Επανάσταση στα ηθικά διηγήματα του Αινιάνος

Στο τέταρτο φύλλο του περιοδικού, ο Αινιάν εξέφραζε την επιθυμία του να δημοσιεύσει βιογραφίες αγωνιστών και ιστορικά αφηγήματα γύρω από την Επανάσταση και ζητούσε τη συνδρομή των αναγνωστών με εμπειρικά δεδομένα. Όπως ο ίδιος σημείωνε, η πρωτοβουλία του δεν επεδίωκε την αναδρομική εξύμνηση του ηρωισμού ή τη μυθοποιημένη αναπαράσταση, αλλά φιλοδοξούσε να ανταποκριθεί στην ανάγκη ιστορικής τεκμηρίωσης του Αγώνα με αλη-

θινές και ακριβείς μαρτυρίες, τις οποίες ο ίδιος θα προσπαθούσε να διασταυρώσει:

‘Όλοι όσοι ειργάσθησαν διά την επιτυχίαν της επανάστασεως, είναι άξιοι ευγνωμοσύνης, [...] διά να μην απολεσθή δε η μνήμη διαφόρων πράξεων και περιπετειών, αίτινες έλαβον χώραν κατά την ζωήν αυτών, εστοχάσθημεν να εκθέσωμεν εις την Βιβλιοθήκην του λαού τους βίους όλων των κυριωτέρων προσώπων της επανάστασεως. Αλλ’ επειδή δεν έχομεν πόθεν να πορισθώμεν πληροφορίας διά να συγκρίνωμεν ταύτας με όσας ήδη έχομεν, και να εξελέγξωμεν τρόπον τινά την αλήθειαν, προσκαλούμεν όλους τους συγγενείς, φίλους, ή και άλλους ανθρώπους, όσοι γνωρίζουσι περιστατικά τινά της ζωής όλων των κατά την επανάστασιν διαπρεψάντων στρατιωτικών και πολιτικών, και μάλιστα εκείνων, των οποίων η σημαντικότης δεν ήτον της πρώτης τάξεως, να μας διευθύνωσι σημειώσεις περί αυτών. Επιθυμούμεν όμως ώστε αι σημειώσεις των να ήναι ακριβείς και αληθείς· διότι άλλως δεν εκπληρούται ο ιερός της ιστορίας σκοπός.⁴³

⁴³ Δημήτριος Αινιάν, «Γνωστοποιήσεις», ΒτΑ, τ. Α’,

Ανάλογα θέματα συναντάμε και στα μυθοπλαστικά αφηγήματα του Αινιάνος. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως εκείνη του διηγήματος «Η Διδασκάλισσα» (1852),⁴⁴ η κατάσταση των αγωνιστών και των οικογενειών τους στη μετεπαναστατική Ελλάδα παρουσιάζεται ως αφορμή της αφήγησης. Στην ιστορία αυτή πρωταγωνιστεί ένα φτωχό κορίτσι της επαρχίας, την οποία ο πατέρας της κατάφερε, ύστερα από εξάμηνη προσπάθεια, να κάνει δεκτή ως υπότροφο στο οικοτροφείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα. Όπως η ίδια αναφέρει, στην αρχή του διηγήματος:

Ο πατήρ μου ήτο Ταγματάρχης, όστις είχε μεν στρατιωτικές υπηρεσίας αρκετάς, αλλά δεν είχε την ικανότητα να κάμη επίδειξιν αυτών, ουδέ τρόπον αρμόδιον εις το να πλησιάση την αυλήν διά να απολαύση και τα εκ της ευνοίας αυτής αγαθά· ελάμβανε λοιπόν μόνον τον μισθόν του πρεσβύτου. Πε-

φ. Δ' (1852), σ. 320.

⁴⁴ Δημήτριος Αινιάν, «Η Διδασκάλισσα», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. ΙΑ', (1852), σ. 858-867.

ριουσίαν πατρικήν δεν εκληρονόμησε· διότι οι γονείς του ήσαν πτωχοί χωρικοί, ουδέ κατά το διάστημα της επαναστάσεως απέκτησε· διότι οι δοθέντες παρά της Κυβερνήσεως μισθοί ήσαν ασήμαντοι· δεν έτυχε δε να παρευρεθής εις άλωσιν τινός Φρουρίου, ή καταστροφήν πόλεως διά ν' απολαύσῃ ως άλλοι.⁴⁵

Αφού ζήσει έξι χρόνια μαζί με κορίτσια από τα ανώτερα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας, τα οποία κατέβαλλαν υψηλά δίδακτρα για να φοιτήσουν στο συγκεκριμένο σχολείο, η διδασκάλισσα επιστρέφει στην επαρχία, όπου βέβαια δεν υπάρχει σχολείο στο οποίο θα μπορούσε να απασχοληθεί, και αντικρίζει με αποτροπιασμό τους τρόπους και τις συνήθειες του κόσμου από τον οποίο προέρχεται: «Ο πατήρ μου εκάθησεν ακόμη αρκετήν ώραν πίνων, και τραγούδησε και δύο τρία κλέφτικα τραγούδια, τα οποία τόσο παράξενά μου εφάνηκαν, ώστε δεν ημπορούσα να τα υποφέρω· μου ήρχετο ως να μου εξέσχιζαν τα αυτιά».⁴⁶ Στο

⁴⁵ 'Ο.π., σ. 858.

⁴⁶ 'Ο.π., σ. 861.

ίδιο τεύχος του περιοδικού ο Αινιάν δημοσιεύει επιστολή προς την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, στην οποία επισημαίνει την «ανάγκη να κανονισθή ποία πρέπει να ήναι η σπουδή των κορασίων των χωρικών αναλόγως της τάξεως, την οποίαν θέλουσι κατέξει εις την κοινωνίαν»,⁴⁷ ενώ στον πρόλογο του επόμενου τεύχους ξεκινά καμπάνια για τη δημιουργία σχολείων για τα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου, τονίζοντας ότι «πρέπει η παιδεία να εξαπλωθή αναλόγως εις όλας τας τάξεις, πρέπει έκαστος να γνωρίση και τα δικαιώματα και τας υποχρεώσεις του».⁴⁸

Στο διήγημα «Ναυτικάί Απαιτήσεις»,⁴⁹ που δημοσιεύθηκε το 1855, ο αφηγητής συναντά κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του έναν ηλικιωμένο επιβάτη, ο οποίος ήταν πλοίαρχος στα χρόνια της Επανάστασης. Με αφορμή τη θέα

⁴⁷ Δημ. Αινιάν, «Προς το συμβούλιον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. ΙΑ' (1852), σ. 871.

⁴⁸ Δημήτριος Αινιάν, «Προς τους Έλληνες», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. ΙΒ' (1852), σ. 891.

⁴⁹ Δημήτριος Αινιάν, «Ναυτικάί απαιτήσεις», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. Γ' (1855), σ. 182-192. Ο Βαλέτας μάς πληροφορεί ότι ο συγγραφέας αργότερα άλλαξε τον τίτλο του διηγήματος σε «Οι Καραβοκυραίοι». Βλ. Δημ. Αινιάνος *Άπαντα*, ό.π., σ. 525.

της Ύδρας από το κατάστρωμα του ατμόπλοιου, οι δύο άνδρες συζητούν γύρω από τις πενιχρές αποζημιώσεις που έλαβαν οι πλοιοκτήτες και οι ναυτικοί, οι οποίοι καταστράφηκαν οικονομικά από τη συμμετοχή τους στον Αγώνα. Σε αυτό το διήγημα προτάσσεται το δικαίωμα των αγωνιστών –και συγκεκριμένα των άπορων ναυτικών πολεμιστών των νήσων– για δίκαιες οικονομικές απολαβές από το κράτος, οι οποίες σχετίζονται με τη συμμετοχή τους στον Αγώνα και τις θυσίες τους για την ανεξαρτησία. Μέσα από την εγκιβωτισμένη αφήγηση του Υδραίου συνεπιβάτη διατυπώνονται αναλυτικές προτάσεις για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων κεφαλαίων, αλλά και για τη βελτίωση της κατάστασης των Υδραίων. Η επιλογή του νησιού της Ύδρας δεν είναι καθόλου τυχαία, καθώς παραπέμπει στις μετεπαναστατικές κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις σχετικά με την άνιση κατανομή αποζημιώσεων, και ειδικότερα για την άδικη μεταχείριση των άπορων πλοιάρχων της Ύδρας, οι οποίοι δεν αποζημιώθηκαν για όσα επένδυσαν και έχασαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα.⁵⁰ Η θετική στάση

⁵⁰ Ελισσάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821. Μετά την*

του Αιινιάνος απέναντι στην υδραϊκή κοινότητα διατυπώνεται και αλλού· στο άρθρο «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την Επανάστασιν» ο Αιινιάν, αφού δικαιολογήσει τον αρχικό δισταγμό των Υδραίων να πολεμήσουν τους Οθωμανούς, αναδεικνύει τη σημασία της συνεισφοράς τους, επαινώντας την πολεμική ανδρεία του ελληνικού ναυτικού.⁵¹

Ανάλογες τοποθετήσεις με εκείνες του διηγήματος διατυπώνονται αναλυτικότερα στο αμέσως επόμενο κείμενο που δημοσιεύεται στο περιοδικό, με τίτλο «Περί των εθνικών γαιών»,⁵² στο οποίο ο συγγραφέας κάνει λόγο για την άδικη φορολογική επιβάρυνση. Προτείνει τρόπους ορθής καταμέτρησης και κατανομής των εθνικών γαιών, ενώ στον πρόλογο του ίδιου τεύχους υποστηρίζει ότι «κατά την τελευταίαν επανάστασιν, η Ελλάς εις το ναυτικόν της οφείλει κατά μέγα μέρος την σωτηρίαν της»⁵³ και

επανάσταση, Αθήνα 2019, σ. 148-149.

⁵¹ Δημήτριος Αιινιάν, «Περί του ελληνικού ναυτικού κατά την Επανάστασιν», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. Β' (1852), σ. 135.

⁵² Δημήτριος Αιινιάν, «Περί των εθνικών γαιών», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. Γ' (1855), σ. 192-208.

⁵³ Δημ. Αιινιάν, «Πρόλογος», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. Γ' (1855), σ. 161.

καταθέτει μεταρρυθμιστικές προτάσεις για την ενίσχυση της ελληνικής ναυτικής δύναμης. Δύο μήνες νωρίτερα, ο Αινιάν κατηγορούσε ρητά την Κυβέρνηση για την εξαθλίωση και την πενία του λαού, καταγγέλλοντας το γεγονός ότι δεν «εδόθη καν ως αμοιβή των εκδουλεύσεων του [λαού] μέρος εθνικής γης, την οποίαν αυτός διά της χύσεως του ιδίου του αίματος απέσπασεν από τας χείρας των τυράννων του».⁵⁴ Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι όπως στην περίπτωση της «Διδασκάλισσας», έτσι και στις «Ναυτικές Απαιτήσεις», η πεζογραφία λειτουργεί πρωτίστως «ως μέσο πολιτικής παρέμβασης»⁵⁵ και κριτικής της μετεπαναστατικής κοινωνίας.

Σε αντίθεση με τα δύο παραπάνω διηγήματα, τα οποία αναπαριστούν τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι παλιοί αγωνιστές και οι οικογένειές τους στα μέσα του 19ου αιώνα, το τρίπτυχο αφήγημα με τίτλο «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατά την Επανάστασιν»,⁵⁶

⁵⁴ Δημ. Αινιάν, «Πρόλογος», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. Α' (1855), σ. 3.

⁵⁵ Τάκης Καγιαλής, «Δημήτριος Αινιάν. Παρουσίαση - Ανθολόγηση», *ό.π.*, σ. 130.

⁵⁶ Δημήτριος Αινιάν, «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατά την Επανάστασιν. Η Αράχοβα», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. Ε'-Θ' (1855), σ. 345-354, 432-438, 576-

δημοσιευμένο σε συνέχειες το 1855, μεταφέρει αυτοβιογραφικές μαρτυρίες του Αινιάνος με άφθονες περιγραφές εικόνων από την καθημερινή ζωή και τις μάχες των πολεμιστών. Οι εικόνες αυτές, σύμφωνα με τον Λάμπρο Βαρελά, «μπορούν να θεωρηθούν με ασφάλεια ηθογραφίες».⁵⁷ Οι αναμνήσεις του Εικοσιένα μετατρέπονται σε λογοτεχνικές αφηγήσεις - φορείς των παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων των αγωνιστών:

Πλησίον του τοίχου της οικίας ήσαν εξαπλωμένοι επί των χόρτων [...] δέκα έως δώδεκα στρατιώται Έλληνες, οίτινες αν και εξαπλωμένοι κατὰ γης, έφερον εις την

581 και 672-682· «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατὰ την Επανάστασιν. Η ανέλπιστος υποδοχή», *ΒτΛ*, τ. Β', φ. Ι'-ΙΑ' (1855), σ. 768-777, 847-859 (αναδημοσιεύεται με τον τίτλο «Οι Γκραβαρίται» στο Δημήτριος Αινιάν, *Άπαντα*, ό.π., σ. 425-437)· «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατὰ την Επανάστασιν. Η εξομολόγησις», *ΒτΛ*, τ. Β', φ. ΙΒ' (1855), σ. 897-916.
⁵⁷ Λάμπρος Βαρελάς, «Ανιχνεύοντας την προϊστορία της “ηθογραφίας” πριν από το 1883», στο: Παντελής Βουτουρής – Γεώργιος Γεωργής (επιμ.), *Ο ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Αθήνα 2006, σ. 259.

ζώνην των τα πιστόλια και το γιαταγάνι των και τας παλάσκας των [...]. Νέος δε τις ωραίος [...] έπαιζε το λιογκάριον, τραγουδών συγχρόνως και διάφορα ηρωϊκά και ερωτικά επιτόπια άσματα. Η σκηνή αύτη διήρκει εις αυτήν την κατάστασιν έως ου εψήθησαν τα σφακτά, και τα έστησαν όρθια επί του τοίχου της οικίας, το δε κουκουρέτσιον ως και το σπληνάντερον [...] εκόπησαν εις τόσα ίσα κομμάτια, όσα ήσαν και τα άτομα, εμοιράσθησαν εις τους παρευρισκομένους [...]. Όλοι έτρωγον συγχρόνως, εις δε των ψυχουιών περιέφερε κατά σειράν έν παγούριον με ρακήν, από το οποίον ετράβα έκαστος με σφυριγμόν δυνατόν το ρακίον, αφού προηγουμένως ηύχετο την υγείαν εις τους συνεταίρους του.⁵⁸

Το δεύτερο μέρος του διηγήματος ξεκινά με αναφορές σε γνωστούς οπλαρχηγούς της Επανάστασης, όπως ο Γεώργιος Καραϊσκάκης και ο Γαρδικιώτης Γρίβας, ενώ περιγράφονται και οι ζοφερές κακουχίες και στερήσεις που αντιμετώπιζαν οι αγωνιστές κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων. Ωστόσο, στο συγκεκριμέ-

⁵⁸ Δημ. Αινιάν, «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατά την Επανάστασιν. Η Αράχοβα», ό.π., σ. 348-349.

νο επεισόδιο δεν πρωταγωνιστεί η περιγραφή των ιστορικών γεγονότων. Μέσα από εγχιβωτισμένες αφηγήσεις, ο Αινιάν μεταφέρει ζητήματα της προεπαναστατικής κοινωνικής πραγματικότητας που καταδεικνύουν την εξαθλίωση του ελληνικού λαού, όπως το πρόβλημα της επαιτείας, η οποία, σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός ιερέα αυτόπτη μάρτυρα, μάστιζε τις ελληνικές επαρχιακές πόλεις: «Ημπορώ με θάρρος να σου ειπώ», αναφέρει ο ιερέας (που φιλοξένησε τους στρατιώτες εν όψει μιας καταιγίδας), «ότι εκτός ολιγωτάτων εξαιρέσεων, όλοι οι κάτοικοι των Κραββάρων μετήλθον το έργον του επαίτου, οι μεν επροσποιήθησαν τον τυφλόν, οι δε τον βωβόν, έχοντες έν άκρον γλώσσης κρεμασμένον εις τον μικρόν αυτών δάκτυλον, οι δε τον κουλόν, έχοντες την χείρα κρεμασμένην ως νεκράν, ενώ όλοι ούτοι πραγματικώς ήσαν υγιέστατοι».⁵⁹ Η αιτία του φαινομένου εντοπίζεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στο τυραννικό καθεστώς του Αλή Πασά και στην εξάπλωση της ληστείας στο προεπαναστατικό παρελθόν, ενώ μετεπαναστατικά, όπως ο ίδιος σημειώνει, «η

⁵⁹ Δημήτριος Αινιάν, «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατά την Επανάστασιν. Η ανέλπιστος υποδοχή», ό.π., σ. 854-855.

ωφέλεια των επαιτών δεν προέρχεται από την Ελλάδα», αλλά «μετέρχονται το έργο εις την Τουρκίαν, και μάλιστα εις την μικράν Ασίαν, όπου ευρίσκουν πλειοτέραν υποδοχήν τα ψεύδη και αι προσποιήσεις των».⁶⁰

Ακολουθώντας ανάλογη προσέγγιση, το τρίτο και τελευταίο μέρος του διηγήματος μεταφέρει, μέσα από εγκιβωτισμένες διηγήσεις, τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου, καθώς και περιστατικά ληστείας που καταδεικνύουν την εξαχρέωση του ελληνικού λαού:

Η πατρίς μας δεν αντέσχεν επί πολύ εις την ορμήν των Οθωμανών· πολλά χωρία αιχμαλωτίσθησαν και τα λοιπά εσκορπίσθησαν προς τα όρη διά να αποφύγωσι τον θάνατον και την αιχμαλωσίαν. Αύτη και μόνη επαρουσιάζετο σωτηρίας ελπίς, και αυτήν ενηγκαλίσθημεν και ημείς. [...] Ούτως επορευόμην με βίαν προς το όρος μετά του συζύγου μου, μη δυνάμενοι από τον φόβον ουδέ να κλαύσωμεν διά την ελεεινήν θέσιν μας· διότι ερχόμενοι άλλοι κατόπιν ημών ανήγγελλον ότι επλησίαζον οι Οθωμανοί καταδιώκοντες ημάς· και πραγματικώς

⁶⁰ Ό.π., σ. 773 και 856.

μετά ἓν τέταρτον τῆς ὥρας εἶδομεν το πῦρ
ν' αναλάμψη εἰς τὰς οἰκίας τοῦ χωρίου μας
πυρπολουμένας παρά των Ὀθωμανῶν. [...] Ἀλλά
πρὶν ἐτι φθάσωμεν εἰς το πρῶτον χω-
ρίον, παρουσιάζονται καθ' οδὸν πέντε ἑνο-
πλοι, οἵτινες ζητοῦντες δῆθεν τροφήν ἀπὸ
τον σύζυγόν μου, τοῦ ἀρπάζουν τὴν πῆραν
ἀπὸ τον ὤμον, καὶ ἀφοῦ ἤρπασαν τὴν μόνην
ἐλπίδα τῆς σωτηρίας μας, τὰ ολίγα ἀσημι-
κά, τὰ ὁποία διεσώσαμεν, ἐξετίναξαν καὶ
το ἐδικόν μου φορτίον, καὶ λαβόντες καὶ
ἀπὸ αὐτό ὅ,τι τοὺς ἤρεσεν, ἀνεχώρησαν εἰς
τὰ πλάγια τῆς οδοῦ. Ἡ λήστευσις αὕτη μας
ἐρρίψεν εἰς ἀπελπισίαν.⁶¹

Το παραπάνω παράθεμα σκιαγραφεῖ τον φόβο
καὶ τὴν ἀγωνία των ἀβοήθητων φτωχῶν χωρι-
κῶν, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ
σπίτια τοὺς μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ των Ὀθω-
μανῶν. Ἡ περιγραφή τοῦ περιστατικοῦ ληστεί-
ας ἀπὸ ἐνόπλους ὁμοεθνεῖς ἀποτελεῖ μιὰ σπά-
νια περίπτωση λογοτεχνικῆς ἀναπαράστασης,
ἡ ὁποία φαίνεται νὰ υποδεικνύει τὴ ρεαλιστικὴ

⁶¹ Δημήτριος Αἰνιάν, «Ἡθὴ καὶ ἔθιμα των Ἑλλήνων καὶ
πράξεις κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν. Ἡ ἐξομολόγησις», ὁ.π.,
σ. 904-905.

πραγματικότητα της επαναστατικής κοινωνίας.

Μέσω της λογοτεχνικής αποτύπωσης της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, ο Αινιάν στοχεύει να διαπαιδαγωγήσει τους αναγνώστες του, ενώ η επιλογή των εγκιβωτισμένων αφηγήσεων, τέχνασμα που χρησιμοποιεί στα περισσότερα διηγήματά του, αποσκοπεί στην «υποστήριξη της ιστορικής πιστότητας ή της αληθοφάνειας της αφήγησης».⁶² Η λογοτεχνική αναπαράσταση της Επανάστασης παρουσιάζεται, όπως επισημαίνει και η Αγγελική Λούδη,⁶³ άμεσα συνδεδεμένη με τις ιδεολογικές ανάγκες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ιδίως, καθώς παρατηρεί ο Αινιάν στην εισαγωγή του, σε

⁶² Παναγιώτης Στάθης, «Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη: Το Εικοσιένα στην πεζογραφία, 1830-1880», στο: Στέφανος Κακλαμάνης – Αλέξης Καλοκαιρινός – Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Ηράκλειο 2015, σ. 627.

⁶³ Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην Ευτέρπη και την Πανδώρα. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880*, διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 255.

ό,τι αφορά την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης απέναντι στην απειλή του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας: «Επειδή ως εκ των μετά του ευρωπαϊκού κόσμου σχέσεων, τας οποίας ελάβομεν μετά την επανάστασιν, και μάλιστα μετά την σύστασιν της Βασιλείας, ηρχίσαμεν να μεταβάλλωμεν τα ήθη και τα έθιμα ημών επί το ευρωπαϊκώτερον (αν και μη εκλέγοντες πάντοτε το καλόν) είναι ενδεχόμενον, μετά τινα έτη, οι μεταγενέστεροι να κατασταθώσιν όλως διάφοροι των προγενεστέρων».⁶⁴

Το κείμενο «Ο Έμπορος Μάρκος. Αληθές Διήγημα» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* λίγο μετά τον θάνατο του συγγραφέα, το 1881, αλλά πιθανότατα είχε γραφτεί δύο ή και τρεις δεκαετίες νωρίτερα.⁶⁵ Το διήγημα εστιάζει στις οδυνηρές συνέπειες που επέφερε το ξέσπασμα της Επανάστασης στον Μάρκο, έναν ιδιαίτερα εργατικό έμπορο, ο οποίος ζούσε με την οικογένειά

⁶⁴ Δημ. Αινιάν, «Ήθη και έθιμα των Ελλήνων και πράξεις κατά την Επανάστασιν. Η Αράχοβα», ό.π., σ. 345.

⁶⁵ Δημήτριος Αινιάν, «Ο Έμπορος Μάρκος. Αληθές Διήγημα», *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική*, τ. Β', 1881, σ. 396-400 και 411-412.

του σε μια κωμόπολη της ελληνικής επαρχίας. «Επήλθεν όμως η επανάστασις», γράφει ο Αινιάν, «και ο Μάρκος, μ' όλον ότι ηγάπα την ελευθερίαν, (διότι κανείς δεν υπήρχε να μη την αγαπά) την εφοβείτο όμως πολύ, προβλέπων τας ακαταστασίας, εις τας οποίας ήθελε φέρει τον τόπον».⁶⁶ Μεταφέροντας τα παθήματα ενός εμπόρου μέσα στη γενική συμφορά του πολέμου, ο Αινιάν φέρνει για ακόμα μία φορά στο προσκήνιο τον αθέατο, τις περισσότερες φορές, στη μετεπαναστατική πεζογραφία πληθυσμό, ο οποίος δεν υπήρξε ενεργός στις πολεμικές επιχειρήσεις του Αγώνα.

Η θεματική εστίαση του κειμένου στον άμαχο πληθυσμό και στα προβλήματα των εμπόρων φανερώνει κοινά θεματικά γνωρίσματα με τον *Λουκή Λάρα* του Δημητρίου Βικέλα (1879). Η παραδειγματική λειτουργία της αφήγησης του φιλήσυχου οικογενειάρχη Μάρκου, που προσπαθεί να βιοποριστεί από την εμπορική του δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της πολεμικής αναταραχής, ανακαλεί εκείνη του νεαρού και καλοκάγαθου έμπορου Λουκή, ο οποίος όμως υπερπηδά όλα τα εμπόδια και προβάλλεται ως

⁶⁶ Ό.π., σ. 396-397.

πρότυπο ενάρκτης συμπεριφοράς. Εντούτοις, ο έμπορος Μάρκος παρουσιάζεται λιγότερο εξιδανικευμένος από τον ήρωα του Βικέλα. Όπως σημειώνεται, για παράδειγμα, στην αρχή του διηγήματος, «μ' όλον ότι [...] επώλει προς τους Οθωμανούς πλειότερα ψεύδη παρ' όσων είχεν χρεία να κάμνη εν ευκολία τον κύκλον του εμπορίου του, έχαιρεν ικανήν υπόληψιν τιμίου εμπόρου».⁶⁷ Παρατηρεί κανείς πάντως ότι η θετική άποψη του Αινιάνος για τους πλούσιους ομογενείς δηλώνεται στο πρώτο κιόλας τεύχος της *Βιβλιοθήκης του Λαού*, ενώ ο ίδιος σε κάθε ευκαιρία ζητά τη συνδρομή τους, υποστηρίζοντας ότι η εθνική ανάπτυξη θα έλθει μέσα από τη συμβολή των εμπορικών κύκλων της ομογένειας: «Ελπίζομεν ότι αι παρατηρήσεις αύται θέλουν εισακουσθή από τους εις άλλα κράτη διαμένοντας ομογενείς μας, και ότι θέλουν σπεύσει ούτοι να συνδράμωσι διά παν ό,τι δύναται να συντελέση εις τον μέγαν σκοπόν της βελτιώσεως και προόδου του έθνους ημών».⁶⁸

⁶⁷ Ό.π., σ. 396.

⁶⁸ Δημήτριος Αινιάν, «Περί συστάσεως γεωργικής εταιρίας», *ΒτΛ*, τ. Α', φ. Α' (1852), σ. 68. Για διάσπαρτες αναφορές στην ανάγκη συνδρομής των ομογενών για την επίτευξη της εθνικής ανάπτυξης βλ. Δημήτριος Αινιάν,

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στο επεισόδιο από τα χρόνια της Επανάστασης με το οποίο ξεκινά το διήγημα. Λίγο πριν από την εισβολή των Οθωμανών στην κωμόπολη στην οποία κατοικούσε, και ενώ ετοιμαζόταν να φύγει με ό,τι μπορούσε να μεταφέρει, ο Μάρκος αντιμετωπίζει μια ομάδα στρατιωτών, οι οποίοι κατηγορώντας τον ως «Τουρκολάτρη» επιδιώκουν να του αρπάξουν την περιουσία. Αναφερόμενος στον Μάρκο ένας στρατιώτης λέει χαρακτηριστικά:

Ούτοι επήραν την φτώχεια εις τον λαϊμόν των· και τις ηξεύρει πόσοι μέλλουν να χαθώσι και να σκλαβωθώσι. Ψωμί δεν είχαν να στείλουν του στρατιώτη εις το ταμπούρι, ν' αποθάνη εκεί και να μην αφήση τον Τούρκον να διαβή· τώρα κύτταξε πόσα πράγματα έχουν εδώ, και τα φυλάττουν να έλθουν οι Τούρκοι να τα πάρουν. Κάθεται οπίσω τούτος, λέγει έτερος των στρατιωτών δεικνύ-

«Περί συστάσεως εταιρείας προς φωτισμόν του λαού», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. Ζ' (1852), σ. 550-552· του ίδιου, «Προς τους Έλληνες», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. ΙΒ' (1852), σ. 889-896 και του ίδιου, «Περί συστάσεως βιβλιοθηκών», *ΒτΑ*, τ. Β', φ. ΙΒ' (1855), σ. 881-887.

ων τον Μάρκον, και τα φυλάττει, διά να τα δώση εις τους Τούρκους και να προσκυνήση. Δεν τον βλέπετε ότι είναι Τουρκολάτρης, τσασίτης; Τι τον κυττάζετε; είπε τρίτος τις, έτι ζωηρότερος των άλλων.⁶⁹

Ο Μάρκος σώζεται την τελευταία στιγμή από «αποσπασματάρχη» φίλο του, με τον οποίο είχε βέβαια προσυνεννοηθεί, παραχωρώντας του σημαντικό μέρος του εμπορεύματός του προκειμένου να εξασφαλίσει την προστασία του. Η περιγραφή του επεισοδίου λεηλασίας, όπου Έλληνες στρατιώτες απειλούν και εκμεταλλεύονται ομόθρησκούς τους, αποκαλύπτει μια ενδιαφέρουσα και οπωσδήποτε ασυνήθιστη προσέγγιση της Επανάστασης και της εθνικής ιδεολογίας από τη σκοπιά της λογοτεχνίας.⁷⁰ Εστιάζοντας σε ένα περιστατικό που αναδεικνύει τις ταξικές αντιθέσεις, τη διαφθορά και την άναρχη εμφύλια αγριότητα που επικρατούσαν στα μετόπισθεν στη διάρκεια του Αγώνα,

⁶⁹ Δημ. Αινιάν, «Ο Έμπορος Μάρκος», ό.π., σ. 397.

⁷⁰ Παναγιώτης Στάθης, «Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη: Το Εικοσιένα στην πεζογραφία, 1830-1880», ό.π., σ. 633.

ο Αινιάν προσφέρει εδώ μια όψη της εμπειρίας των επαναστατικών χρόνων, την οποία σπάνια συναντάμε στην παλαιότερη πεζογραφία: μια εκδοχή από την οποία απουσιάζει ο Τούρκος, ο ηρωισμός, ο αλτρουισμός, το δίκιο, αλλά και κάθε ίχνος εθνικής ιδεολογίας.

Βάσει όσων ήδη αναφέρθηκαν, τα διηγήματα του Αινιάνος με θεματική γύρω από την Επανάσταση μοιράζονται σε δύο κατηγορίες: σε εκείνα που τοποθετούνται στα χρόνια του Αγώνα και σε εκείνα των οποίων η πλοκή εκτυλίσσεται στις μετεπαναστατικές δεκαετίες και επικεντρώνεται στις συνέπειες του Αγώνα στη ζωή των παλαιών αγωνιστών. Ανάλογα θέματα συναντάμε βέβαια και σε πολλά άλλα πεζογραφικά έργα της εποχής, όπως *Ο Θέρσανδρος* του Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη (1847), *Ο Φλώρος* του Λ. Σ. Καλογερόπουλου (1847), η *Σκλάβα Ψαρριανή* του Θ. (1848), *Η Ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως* του Στέφανου Ξένου (1861), *Η σπάθη της εκδίκησεως* του Νικόλαου Β. Βωτυρά (1861), ή το ανώνυμο «Πατρίς και Έρως»

(1863).⁷¹ Σε αντίθεση όμως με τα παραπάνω κείμενα, τα οποία στην πλειονότητά τους «υποστηρίζουν την εθνική συνέχεια από την αρχαιότητα»⁷² και οργανώνονται γύρω από ερωτικές ιστορίες, τα διηγήματα του Αινιάνος είναι απαλλαγμένα από στερεότυπα ρομαντικά μοτίβα και εξιδανικευμένους έρωτες. Υπηρετούν διαφορετικούς ιδεολογικούς στόχους, οι οποίοι δηλώνονται ευθέως και συνήθως αναπτύσσονται αναλυτικά σε όμορα κείμενα του περιοδικού του. Όπως έχει παρατηρηθεί, το παράδειγμα του Αινιάνος θα αρκούσε για να αποδειχθούν αβάσιμα τα επιχειρήματα της παλαιότερης κριτικής, που θεωρούσε ότι η μετεπαναστατική πεζογραφία εξ ορισμού παρακάμπτει την εξιστόρηση

⁷¹ Για μια πληρέστερη εικόνα των διηγημάτων και μυθιστορημάτων με αναφορές στην Επανάσταση του 1821 βλ. Σοφία Ντενίση, «Κατάλογος αυτοτελώς εκδοσμένων διηγημάτων και μυθιστορημάτων της περιόδου 1830-1880», *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα 1994, σ. 297-309 και Παναγιώτης Στάθης, «Κατάλογος πεζογραφικών έργων της περιόδου 1830-1880 που σχετίζονται με την επανάσταση του 1821», στο *Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη: Το Εικοσιένα στην πεζογραφία, 1830-1880*, ό.π., σ. 651-654.

⁷² Παναγιώτης Στάθης, ό.π., σ. 650.

ρεαλιστικών καταστάσεων, καθώς είναι δέσμια των ρομαντικών εξάρσεων.⁷³ Ο Αινιάν εξάλλου σε κάθε ευκαιρία επιμένει στην ανάγκη ακριβούς τεκμηρίωσης των αναφορών στον Αγώνα, γύρω από τον οποίο, όπως σημειώνει, «μικρά και ασήμαντα εγράφησαν, και πολλά ακόμη δεν εκθαρίσθησαν από παραμορφώσεις, προερχόμενες από ατομικά συμφέροντα και πάθη. Η δε βιογραφία, εκτός των δυσκολιών τούτων έχει και άλλο τι πολύ ακανθώδες. Το να μην είπη τις την αλήθειαν, όχι μόνον δεν πράττει έργον ιστορικού, αλλά δολιεύεται και τους αναγνώστας αυτού, πωλών ψεύδη αντί αληθείας· το να είπη δε καθαράν την αλήθειαν, ενδέχεται να δυσареστήση επιζώντα άτομα κτλ.». ⁷⁴

Οι αφηγηματικές επιλογές του Αινιάνος εντάσσονται στο ευρύτερο πρόγραμμα που ο ίδιος προωθεί, το οποίο έχει τις ρίζες του στη μακρά παράδοση του Διαφωτισμού και αποβλέπει στην κοινωνικοπολιτική μεταρρύθμιση του

⁷³ Παντελής Βουτουρής, *Ως εις Καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 164.

⁷⁴ Δημήτριος Αινιάν, «Παρατηρήσεις επί της Βιβλιοθήκης του Λαού», ό.π., σ. 323-324.

νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Τα χαρακτηριστικά των διηγημάτων του, όπως και η γενικότερη χρήση ενός «διδασκτικού και αναμορφωτικού λόγου»,⁷⁵ φανερώνουν την τάση προς μια μυθοπλαστική πεζογραφία η οποία, αποφεύγοντας τις λογοτεχνικές μεταμορφώσεις και μεταμφιέσεις που συνηθίζονται στην αφηγηματική παραγωγή της περιόδου,⁷⁶ εστιάζει στο δημόσιο ήθος και στοχεύει ευθέως στην πολιτική παρέμβαση. Η ιδεολογική διάσταση των διηγημάτων του Αιινάνος επιβεβαιώνεται άλλωστε και από την κοινωνικοπολιτική του αρθρογραφία, φανερώνοντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της

⁷⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η ανάγνωσις των τερπνών γραμμάτων. Ρητορική τέχνη και αστική ηθική στο *Επιστολάριον* (1843) του Γρηγόριου Παλαιολόγου», στον τόμο *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 8. *Πρακτικά συνεδρίου του Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνική Επιστολογραφία (16ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2006, σ. 185.

⁷⁶ Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής», στο: Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον “Λεάνδρον” στον “Λουκή Λάρα”. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, *Πρακτικά συνεδρίου του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και του Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν*, (Αθήνα, 24-25 Οκτωβρίου 1995), Ηράκλειο 1997, σ. 129.

σχέσης λογοτεχνίας και Τύπου ως «αλληλοσυμπληρούμενα μέσα πολιτικής έκφρασης».⁷⁷ Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η Ελληνική Επανάσταση, «φαινόμενον έκτακτον και εκπληκτικόν»⁷⁸ (όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει), δεν παρουσιάζεται συνυφασμένη με τον έρωτα και τα μεγάλα εθνικά ιδανικά, ούτε εξαντλείται στη δράση των γνωστών και σημαντικών ηγετών του Εικοσιένα, αλλά αποδίδεται με τον τρόπο της μαρτυρίας, ως πολυσήμαντη και εν μέρει τραυματική εμπειρία, τα σημάδια της οποίας λανθάνουν – και ανιχνεύονται συστηματικά– στην κοινωνική πραγματικότητα των μέσων του 19ου αιώνα.

⁷⁷ Ελισσάβετ Τσακανίκα, «Εξευρωπαϊσμός και ελληνικότητα. Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωνικής περιόδου», *Μνήμων*, τ. 35 (2019), σ. 130.

⁷⁸ Δημήτριος Αινιάν, «Γνωστοποίησις», *ΒτΑ*, τ. Α', φ. Δ' (1852), σ. 319.

“Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΜΑΣ ΕΞΕΣΚΟΥΡΙΑΣΕΝ
ΟΛΙΓΟΝ”: ΠΕΡΙ ΕΡΩΤΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ
ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Αγγέλα Καστρινάκη

ΑΣ ΞΕΚΙΝΗΣΟΥΜΕ με μια άποψη που διατυπώνει το 1826 ο Ι. Ρ. Νερουλός σχετική με την οργάνωση της κοινωνικής ζωής, τον ρόλο των γυναικών και τις ευκαιρίες ενός μυθιστοριογράφου: «[...] σε μια χώρα όπου η κοινωνική ζωή δεν έχει ακόμα επιτρέψει την επιβολή του ωραίου φύλου, όπου οι συναναστροφές δεν είναι ούτε τόσο συχνές ούτε τόσο ποικίλες ώστε να δίνουν πλούσιο υλικό σε όποιον θέλει να μελετήσει τα ήθη και το παιχνίδι των παθών, σε μια τέτοια χώρα δεν είναι παράξενο που δεν έχουν παρουσιασθεί μυθιστοριογράφοι και

συγγραφείς ηθικών διηγημάτων».¹

Συναναστροφές, με έντονη παρουσία ή και επιβολή του ωραίου φύλου, το παιχνίδι των παθών, με άλλα λόγια αστική ζωή και σαλόνια: αυτά θεωρεί ο Νερουλός ως προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της μυθιστοριογραφίας, και δεν έχει άδικο. Το 1826 δεν υπήρχαν ίσως ακόμα όλα τούτα, όμως είναι εντυπωσιακό πόσο γρήγορα ξεπήδησαν στο νεοσύστατο κράτος. Ας μπούμε αμέσως σε ένα αστικό, νεοπλουτίστικο και φαντασμένο σαλόνι της Αθήνας της δεκαετίας του 1830. Εκεί, τέσσερις αδελφές, οι τρεις σε ώρα γάμου, η τέταρτη ήδη χήρα αλλά μετά πάθους ριγμένη στο κυνήγι νέου γαμπρού, συναντούν τον εξάδελφό τους που μόλις έχει έρθει από την επαρχία· η χήρα αναλαμβάνει την κατήχησή του:

Η επανάστασις, εάν δεν μας έκαμεν άλλον καλόν, μας εξεσκούριασεν ολίγον. Σήμερον οι νέοι ημπορούν *sans façon* ν' αυλίζουν τας νέας, όταν δηλαδή έχουν σκοπόν νόμιμον,

¹ J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827, σ. 140, όπως παρατίθεται μεταφραζόμενο από τον Παν. Μουλλά, *Ο χώρος του εφήμερου*, Αθήνα 2007, σ. 109.

διά να σπουδάσει και να γνωρίσει ο εἰς τον χαρακτήρα του ἄλλου. Ὅχι καθὼς εἰς τον καιρόν μου, ὅτε δεν ἄφηναν οἱ γονεῖς τον γαμβρόν να ομιλήσει κατευθείαν την νύμφην, παρά μετά τον γάμον. [...] Αἱ γυναῖκες ἐν γένει δεν βλέπουν τους ἄνδρας καθὼς πρῶτα ἀπὸ τα καφάσια ὡς αἱ Οθωμανίδες καὶ αἱ Αρμένισσαι. Συνομιλοῦν, συναναστρέφονται, συμπαίζουσιν, συνδιασκεδάζουσιν τα δύο γένη, πλασθέντα το ἐν διὰ το ἄλλο [...]. Ωραῖον πράγμα εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ὁ Θεὸς ἀναπαύσαι την ψυχὴν του, ὅστις την εφεύρει!

Πρόκειται για σκηνή ἀπὸ το μυθιστόρημα *Ὁ ζωγράφος* του Γρηγόριου Παλαιολόγου, 1842.² Ὁ ευρωπαϊοσπουδαγμένος γεωπόνος συγγραφέας –γενικὰ πολὺ φιλικὸς πρὸς τις γυναῖκες, ὅπως

² Γρ. Παλαιολόγος, *Ὁ ζωγράφος*, ἐπιμ. Ἀλκης Αγγέλου, Αθήνα 1989, σ. 92-93 (στο ἐξῆς θα παραπέμπω ἀπευθεῖας στις σελίδες αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως). Το ἴδιο χωρίο ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Αλέξης Πολίτης στο «Ἐπαναστάσεως ἀποτελέσματα στον ἔρωτα. Προκαταρκτικὲς σημειώσεις για τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἔρωτα σε λογοτεχνικὰ κείμενα τοῦ 19οῦ αἰῶνα», *Ζητήματα νεοελληνικῆς φιλολογίας: Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Μνήμη Ξενοφῶντα Α. Κοκόλη*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 163, καὶ ἐπίσης

θα δούμε παρακάτω— βρίσκει ευκαιρία εδώ να αστείευτεί, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αντιτίθεται στις συγκεκριμένες εξελίξεις, δηλαδή στην αλληλογνωριμία των φύλων πριν από τον γάμο και στην ελευθερία των συναναστροφών.

Πριν προχωρήσουμε όμως στα μυθοπλαστικά έργα που ζητούν να αποτυπώσουν τα νέα ήθη της πρωτεύουσας, ας δούμε τι έχουν να μας πουν οι ιστορικοί για τις αλλαγές που επέφερε η ελληνική επανάσταση στις ερωτικές συμπεριφορές και πρακτικές. Βασίζομαι σε δύο μελέτες, του Χρήστου Λούκου και, κυρίως, του Παναγιώτη Στάθη, οι οποίες άλλωστε σε κάποιο βαθμό συμπίπτουν.³ Η Επανάσταση, λοιπόν, έκανε να αναμιχθούν διάφοροι πληθυσμοί και έφερε σε στενή επαφή άτομα από τα δύο

μαίνει τις ρωγμές ελευθερίας που, αν δεν δημιούργησε, πάντως πολλαπλασίασε η Επανάσταση.

³ Χρήστος Λούκος, «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα 12-13 Ιουνίου 2015, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, Χρήστος Λούκος και Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήνα 2018, σ. 357-383. Παναγιώτης Στάθης, «Σεξουαλικές πρακτικές στην επαναστατική συγκυρία του 1821» (ανέκδοτη μελέτη – ευχαριστώ τον φίλο Παναγιώτη

φύλα. Η συνεχής απειλή του θανάτου επιτάχυνε τη σύναψη σχέσεων και κάποτε επέτρεψε την ερωτική απόλαυση έξω από τα νόμιμα. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα σύναψης προγαμιαίων ή και εξώγαμων σχέσεων – οι τελευταίες συχνά συνεπάγονται διαζύγια ή άλλα δράματα. Το φαινόμενο δεν ήταν άγνωστο και στην οθωμανική εποχή, όμως η Επανάσταση επέφερε μια αισθητή πύκνωσή του. Η θέση των γυναικών αλλάζει. Η ίδρυση σχολείων για κορίτσια (ή, σωστότερα, ο πολλαπλασιασμός τους), η ανάληψη της διεύθυνσης της οικογένειας από τις γυναίκες λόγω της απουσίας ή της απώλειας των ανδρών, η συμμετοχή γυναικών στον Αγώνα –κάποτε πολεμώντας, άλλοτε χρηματοδοτώντας, άλλοτε συγγράφοντας εκκλήσεις προς την Ευρώπη, σε μια περίπτωση εκδίδοντας (ανώνυμα έστω) λογοτεχνικό έργο–, όλα αυτά δίνουν τη δυνατότητα σε ένα ποσοστό γυναικών να διανοηθούν διαφορετικά τον εαυτό τους και να διεκδικήσουν πιο ενεργό ρόλο στην κοινωνία σε πολλούς τομείς – και στις ερωτικές σχέσεις. Κάποτε φαίνεται να αναδύεται και το φαινόμενο του ρομαντικού έρωτα. Γενικότερα

Στάθη που μου έδωσε τη δυνατότητα να την διαβάσω).

πάντως υπάρχει μια βούληση εκ μέρους ορισμένων γυναικών (λίγων αλλά υπολογίσιμων) να υπερβούν τους παραδοσιακούς ηθικούς καταναγκασμούς και τον ασφυκτικό έλεγχο των οικογενειών και, για πρώτη φορά, να διαμορφώσουν οι ίδιες τους όρους της ζωής τους. Όπως φανερώνει και το γνωστό στους μελετητές δημοτικό τραγούδι όπου μια κόρη παραπονιέται για τη μάνα της, επειδή «δε μ' αφήνει να γλεντήσω τώρα που 'ναι ελευθεριά»,⁴ η έννοια της ελευθερίας είχε εισβάλει στην ελληνική κοινωνία, αλλάζοντας –σε κάποιο βαθμό– τις νοοτροπίες.

Έχει δίκιο λοιπόν η ζωηρή χήρα του Γρηγόριου Παλαιολόγου όταν ξεστομίζει τη φράση «η Επανάστασις μας εξεσκούριασεν ολίγον». Οι γυναίκες δεν είναι πλέον εντελώς «απούσες», ούτε εντελώς «αθέατες» στη μετεπαναστατική κοινωνία.⁵ Και τα κακοφανισμένα λό-

⁴ Αλ. Πολίτης, «Επαναστάσεως αποτελέσματα στον έρωτα...», ό.π., σ. 161-162.

⁵ Η Ελένη Βαρίκα που το 1987 χαρακτήριζε τις γυναίκες «απούσες» και «αθέατες» δεν είχε φυσικά υπόψη της τις νεότερες έρευνες: *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1987, σ. 36-37. Ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Παν. Στάθης μιας γυναίκας που ανα-

για του Κολοκοτρώνη, ο οποίος διαμαρτύρεται στον βασιλιά για τα νέα ήθη, «Αν ήξερα πως, λευτερώνοντας την Ελλάδα από τον Τούρκο, θα λευτερώναμε κιόλας τις γυναίκες μας από την αρετή και τη σεμνότητα για να τις αγκαλιάζει ο καθένας, πίστεψέ με, Μεγαλειότατε, πως δε θα πολέμαγα εφτά χρόνια»,⁶ δείχνουν την απότομη και σοκαριστική ασφαλώς για πολλούς μετάβαση σε μια νέου τύπου οικειότητα ανάμεσα στα φύλα. Φυσικά αφορά ένα πολύ μικρό ποσοστό προνομιούχων γυναικών, αλλά ο Κολοκοτρώνης βρίσκει το θέμα τόσο σημαντικό ώστε να δηλώνει πως θα προτιμούσε να μην είχε καν γίνει η Επανάσταση.

Ταυτόχρονα, πάντως, με τα νέα αυτά ήθη δημιουργείται και το μυθιστόρημα, ή όπως το διατυπώνει ο Παναγιώτης Μουλλάς: «Ένα είναι βέβαιο: ότι η πρωτότυπη νεοελληνική μυθιστοριογραφία γεννιέται μαζί με το νεοελληνικό κράτος».⁷ Και πράγματι το άλμα είναι εντυπωσιακό από τα αφελέη *Έρωτος αποτελέσματα*

πτύσσει αντικαποδιστριακή δράση και οργανώνει, αργότερα, επί Όθωνα, ονομαστούς χορούς και δεξιώσεις.

⁶ Παίρνω την πληροφορία από τη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 39.

⁷ Παν. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου*, ό.π., σ. 109.

του 1792, με την προσχηματική αφήγηση που απλώς αποτελεί συγκολλητική ύλη για ερωτικά τραγουδάκια, στα πρώτα αφηγήματα του ελληνικού κράτους, τον *Λέανδρο* (1834), τον *Εξόριστο* του 1831 (1835), τον *Πολυπαθή* (1839) και τον *Ζωγράφο* (1842), την *Ορφανή της Χίου* (1839), τον *Πίθηκο Ξουθ* (1848) και άλλα. Ακόμα και τα πιο αδύναμα ανάμεσά τους είναι έργα που υπηρετούν τους κανόνες του είδους τους, έχουν πλοκή, έστω στοιχειώδη, ιδέες και χαρακτηριστές.

Βέβαια, επειδή εδώ μας ενδιαφέρει να καταλάβουμε μαζί με τη λογοτεχνία και την κοινωνία, οφείλουμε να βρισκόμαστε σε επιφυλακή. Τι από όσα διαβάζουμε ενδέχεται να αντιστοιχεί στην πραγματικότητα και τι όχι; Στον *Λέανδρο* οι δυο ερωτευμένοι ήρωες ανταλλάσσουν επιστολές και βλέπουν μαζί την ανατολή του ήλιου, ενώ η Κοραλία ανήκει σε άλλον, είναι μια παντρεμένη γυναίκα. Δεν αγγίζονται φυσικά, όμως και μόνη η λατρεία του ενός προς τον άλλον ήδη καταπατά ευθέως τον γαμήλιο όρκο. Να υποθέσουμε ότι είχαν φτάσει ως εκεί τα ήθη της εποχής και η ανοχή του αναγνώστη/της αναγνώστριάς σε τέτοιες συμπεριφο-

ρές; Μάλλον όχι. Το έργο είναι τόσο εξωπραγματικό, ώστε πιθανότατα διαβάζεται όλο σαν μια λυρική άσκηση που δεν συνδέεται με την αληθινή ζωή. Το ίδιο και με τον *Εξόριστο* του 1831. Εδώ η αγαπημένη του Εξόριστου παρακούει τον πατέρα της που θέλει να την παντρεύει με άλλον, το σκάει από το γλέντι του γάμου της και πηγαίνει μες στη νύχτα στη φυλακή στο Μπούρτζι, απ' όπου, έχοντας δωροδοκήσει τον φύλακα, φυγαδεύει τον γενναίο άνδρα της καρδιάς της. Μπορούμε άραγε να δούμε σε αυτή τη συμπεριφορά την ενδυνάμωση των γυναικών μετά την Επανάσταση; Και πάλι το βήμα από τη μυθοπλασία στην πραγματικότητα είναι μάλλον μετέωρο. Ο κώδικας του έργου προσιδιάζει περισσότερο σε εκείνον ενός μαγικού παραμυθιού, όπου ο αναγνώστης και η αναγνώστρια (ο Σούτσος ρητά απευθύνεται και στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό)⁸ δεν αναζητούν καμιά αληθοφάνεια. Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις καταπληκτικές ηρωίδες του ρομαντισμού που πολεμούν σαν άντρες, σώζουν

⁸ Αλ. Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, επιμ. Νάσος Βα-

τους αγαπημένους τους στη μάχη κλπ., κλπ.⁹

Αν στραφούμε προς τη ρεαλιστική ή ρεαλιστικότερη πεζογραφία, θα πατήσουμε, εννοείται, σε πιο στέρεο έδαφος. Ο Ζωγράφος είναι ίσως το καλύτερο δείγμα αυτού του είδους. Ακούσαμε παραπάνω για τις νέες συμπεριφορές που επιτρέπουν την επικοινωνία των δύο φύλων πριν από τον γάμο, ακούσαμε και έναν παράξενο όρο, «αυλίζω»: «Σήμερα οι νέοι ημπορούν sans façon ν' αυλίζουν τας νέας». Πρόκειται για μετάφραση του γαλλικού *faire la cour* ή ιταλικού *fare la corte*, που κατάγεται από τις ιπποτικές συμπεριφορές των μεσαιωνικών φεουδαλι-

γενάς, Αθήνα 1996, σ. 227.

⁹ Ο Παν. Στάθης συγκεντρώνει πολλά μυθιστορηματικά παραδείγματα, σε μεγαλύτερο από το δικό μου άνυσμα χρόνου, με εξωπραγματικά δυναμικές ή ανυπάκουες γυναικείες συμπεριφορές, τις οποίες θεωρεί χαρακτηριστικές, σε συμβολικό επίπεδο, για τα νέα ήθη που εισάγονται με την Επανάσταση: «Λογοτεχνία και ιστορική μνήμη. Το Εικοσιένα στην πεζογραφία, 1830-1880», *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*. Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Αλ. Καλοκαιρινός και Δ. Πολυχρονάκης, Ηράκλειο 2015, σ. 647-649. Είμαι κάπως πιο διστακτική στο να τους αποδώσω κάποια ιστορική αλήθεια.

κών αυλών. Ο Παλαιολόγος ενδεχομένως είναι ο ίδιος που τον κατασκεύασε,¹⁰ έχοντάς τον θέσει σε κυκλοφορία ήδη στο προηγούμενο μυθιστόρημά του, τον *Πολυπαθή*. Εκεί ο ήρωας, νεαρός και άβγαλτος ακόμα, ξεκινά το ερωτικό του στάδιο αυλίζοντας δυο εξαδέλφες του, δηλαδή προσπαθεί να τις προσελκύσει ερωτικά, τρατάρωντάς τες γλυκίσματα και συνοδεύοντάς τες στον περίπατο – οι εξαδέλφες, που δεν τον βρίσκουν του γούστου τους, του υποδεικνύουν πως θα έπρεπε τουλάχιστον να αυλίζει μόνο μία απ’ τις δύο.¹¹ Αυτά συμβαίνουν στην Κωνσταντινούπολη γύρω στα 1800.

Στον *Ζωγράφο* το «αυλίζειν» έχει πλήθος εφαρμογές. Αυλίζει ο γιος της οικογένειας με τις τέσσερις κόρες (καλλωπίζεται και περιφέρεται στα σπίτια με τις καλές νέες για «να τας αυλίζει και να ζητεί την κατάκτησίν των», 83),

¹⁰ Ο Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900, δεν τον συμπεριλαμβάνει στους νεολογισμούς. Αργότερα θα κυριαρχήσει ο όρος «κόρτε» και «κορτάρω», που συνιστά υιοθέτηση, χωρίς μετάφραση, του ιταλικού «fare la corte».

¹¹ Γρ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1989, σ. 18-19 (στο εξής θα παραπέμπω απευθείας στις σελίδες αυτής της έκδοσης).

αυλίζουν όμως και οι γυναίκες. Σε ένα συμπόσιο που παρατίθεται στην οικία της οικογένειας, η χήρα που θέλει πώς και τι να ξαναπαντρευτεί αυλίζει έναν οπλαρχηγό, ο οποίος όμως αυλίζει τη νεότερη αδελφή της Πηνελόπη, που με τη σειρά της αλλάζει ερωτικά βλέμματα με άλλον ομοτράπεζο (175). Ενδεχομένως προβεβλημένες με σατιρική υπερβολή, οι συμπεριφορές αυτές φαίνεται να απηχούν μια πραγματική κατάσταση στο νεοσύστατο βασίλειο. Δεν πρόκειται ακριβώς για φλερτ, καθώς αυτό ξεκινά αργότερα, σύμφωνα με τη ρητή μαρτυρία του Μιχαήλ Μητσάκη, ο οποίος μιλά για τον καινοφανή χαρακτήρα του στη δεκαετία του 1880: «Το αμερικανικόν άνθος των αιθουσών, το τόσον επιτυχώς μεταφυτευθέν και εν Ευρώπη εξωτικόν φυτόν, η μετά των νεανίδων flirtation (να τολμήσωμεν άραγε να την μεταφράσωμεν *ερωτοπαιδιάν*;) είναι πληρέστατα εν χρήσει».¹² Παρεμπιπτόντως ως αναφέρουμε ότι προς τα τέλη του 19ου αιώνα πληθαίνουν συνολικά οι λέξεις που φανερώνουν τη ροπή προς το ερωτικό παιχνίδι – αν και η λέξη «ερωτοτροπώ» απαντά ήδη το 1846.¹³

¹² Μιχαήλ Μητσάκης, «Αθηναϊκαί σελίδες», *Εστία* 23 (1887), σ. 339.

¹³ Κουμανούδης, *Συναγωγή*, ό.π., σ. 413-414. Ενδεικτι-

Το «αυλίζω» λοιπόν –εφόσον οφείλουμε να το διαχωρίσουμε από το φλερτ– φαίνεται να διατηρεί έναν κάποιο σοβαρό χαρακτήρα, όπου αχνοφέγγει η επιδίωξη του γάμου: «διά να σπουδάσει και να γνωρίσει ο εἰς τον χαρακτήρα του άλλου», όπως λέει η ηρωίδα του Παλαιολόγου. Το φλερτ, πάλι, χαρακτηρίζεται από παιγνιώδη, απελευθερωμένη και εφήμερη ελαφρότητα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι βέβαια το γεγονός ότι ήδη στη δεκαετία του 1830 το «αυλίζειν» το ασκούσαν, στα υψηλά κοινωνικά περιβάλλοντα της Αθήνας, και οι γυναίκες.

Αλλά φαίνεται πως οι πρακτικές της γοητείας είχαν από τότε εξελιχθεί σε επιστήμη· έτσι τουλάχιστον το παρουσιάζει ο Ιάκωβος Πιτσιπός στον *Πίθηκο Ξουθ*. Εκεί η ωραία τριαντάχρονη Σουλτανίτζα, «υπό το σεμνόν της χηρείας όνομα», καταφέρνει να προσελκύει όλα τα υψηλά προσώπατα της αθηναϊκής κοινωνίας και από το «αφυπνωτήριο» της (*boudoir*, διευκρινίζει παρενθετικά ο συγγραφέας) να ορίζει

κές νέες λέξεις στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και στη δεκαετία του 1890: ερωτικότης, ερωτισμός, ερωτογραφώ, ερωτολογώ, ερωτοπάθεια, ερωτοπαιγνιώ, ερωτόπληκτος, ερωτοφλεγής, ερωτόφρων.

τη μοίρα των κρατικών υπαλλήλων, των καθηγητών κλπ., κλπ.: «η γυναίκα αυτή κατείχε εντελώς και μετεχειρίζετο μετά εξιδιαζούσης τέχνης την επιστήμην του αρέσκειν και γοητεύειν τας καρδίας». ¹⁴ Η Σουλτανίτζα παρουσιάζεται ως μια εταίρα, μια σύγχρονη Ασπασία, όπως την χαρακτηρίζει ο αφηγητής-συγγραφέας, όμως προφανώς προβάλλεται προκειμένου να εκπροσωπήσει μια «επιστήμη» που ευρέως διαδιδόταν στην πρωτεύουσα της εποχής. Ναι, η μικρή νεοπαγής Αθήνα, που διέθετε όμως ήδη το παλάτι της και την αυλή της, φαίνεται πως πέρασε τάχιστα στον μοντέρνο κόσμο των λούσων, της επιρροής των γυναικών και των ερωτικών παθών.

Των οποίων κορωνίδα δεν είναι άλλη από τη μοιχεία. Υπήρχε άραγε μοιχεία στην κοινωνία των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους και στη λογοτεχνία της; Είδαμε πως κατά την Επανάσταση το φαινόμενο δεν ήταν άγνωστο. Στα χρόνια του Καποδίστρια επίσης μαρτυρείται, αφού (και το παράδειγμα δεν θα είναι μοναδικό) μια ζωηρή νέα που είχε σωθεί απ' την καταστροφή των Ψαρών μπορούσε να περάσει από την

¹⁴ Ιάκωβος Πιτσιπιός, *Ο πίθηκος Ξουθ*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Αθήνα 1995, σ. 121.

αγκαλιά του ευγενούς άνδρα που την παντρεύτηκε, δίνοντάς της στον ήλιο μοίρα, σε εκείνη ενός ευγενέστερου, επειδή απλώς τον ερωτεύτηκε.¹⁵ Επέζησε όμως αυτή η ερωτική κινητικότητα και στην εποχή της κανονικότητας;

Πιθανότατα κάποια διαφοροποίηση υπήρξε, εύλογη άλλωστε, ανάμεσα στα χρόνια του Αγώνα και στα χρόνια του Όθωνα. Ο Εντμόντ Αμπού, μια δεκαετία αργότερα από την εποχή που συζητάμε, θα περιγράψει την απογοήτευση κάποιων στρατιωτικών που νοσταλγούσαν τις «περιπέτειες» των επαναστατικών χρόνων.¹⁶ Ωστόσο ο ίδιος σπινθηροβόλος παρατηρητής των ηθών της πρωτεύουσας, ο οποίος δεν χάνει ευκαιρία να αναφερθεί στις γυναίκες και στη θέση τους στην κοινωνία, μας πληροφορεί για πλείστα όσα επεισόδια απιστίας στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, όχι τόσα επεισόδια όσα στην Ευρώπη, λέει,¹⁷ αλλά τέλος πάν-

¹⁵ Αλ. Πολίτης, «Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796;-1829)», *Ερανιστής*, τ. 30 (2021), σ. 637-662.

¹⁶ Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, μτφρ. Αριστεά Κομνηνέλλη, Αθήνα 2018, σ. 194.

¹⁷ «Όταν η λαίδη Μόνταγιου πήγε στη Βιέννη, φρόντισαν να την ενημερώσουν για τους καλούς τρόπους και

ντων αρκετά για να προσθέτουν αλατοπίπερο στις συναναστροφές.¹⁸ Το όνομα της Ασπασίας του Περικλή φαίνεται ότι κυκλοφορούσε συστηματικά στα σαλόνια και στους χορούς. Μολαταύτα ο Αμπού κρίνει ότι ο έρωτας δεν ευδοκίμει στην Ελλάδα: «Το σκανδαλοθηρικό χρονικό των Αθηνών είναι αρκετά πλούσιο [...]. Αλλά οι έντριγκες αυτές έχουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα: ο έρωτας δεν παίζει σχεδόν κανένα ρόλο. Όλα γίνονται για τη ματαιοδοξία και το συμφέρον».¹⁹ Άλλωστε «ο έρωτας είναι πολυτέλεια, κυρίως ο παράνομος έρωτας»,²⁰ και το ελληνικό πορτοφόλι εκείνη την εποχή δεν μπορεί να τον αντέξει. Αυτά γράφονται για την Αθήνα του

να την πληροφορήσουν ότι όλες οι κυρίες της αυλής διάλεξαν έναν εραστή προκειμένου να συμμορφωθούν με τη μόδα. [...] Δεν λέω ότι η μόδα αυτή μεταφέρθηκε μέχρι την αυλή της Ελλάδας· ούτε συζήτηση. Ισχυρίζομαι, ωστόσο, ότι οι περισσότερες γυναίκες που δεν λογαριάζουν την τιμή τους θεωρούν σωστό να ανταμειφθούν για το λάθος τους, δεδομένου ότι η αρετή τους είναι κάτι φυσικό και ότι κάθε κόπος πρέπει να πληρώνεται», ό.π., σ. 199.

¹⁸ Τις οποίες χαριτωμένα περιγράφει, ό.π., σ. 401-402.

¹⁹ Ό.π., σ. 199.

²⁰ Ό.π., σ. 197.

1852-1854, όμως υποθέτει κανείς πως δεν θα ήταν πολύ διαφορετικές οι καταστάσεις και μια δεκαετία νωρίτερα.

Αν έτσι λοιπόν έχουν τα πράγματα στην κοινωνία, πώς έχουν στη λογοτεχνία; Τι από αυτά περνά στο λογοτεχνικό κείμενο και τι λογοκρίνεται; Ο Αλέξης Πολίτης έχει υποστηρίξει ότι η μοιχεία στη λογοτεχνία εισάγεται με την «καταιγίδα» μεταφράσεων του έτους 1845: οι Έλληνες δεν τολμούν να γράψουν γι' αυτήν, αρέσκονται όμως ιδιαιτέρως να την μεταφέρουν από την Ευρώπη. Έτσι ο Ιωάννης Δεληγιάννης –συνιστώντας χαρακτηριστικό παράδειγμα– παρουσιάζεται σεμνός στα πρωτότυπα διηγήματά του, ενώ για τα μεταφρασμένα σπεύδει να επιλέξει όσα αναφέρονται σε απιστίες· και τα δύο στον ίδιο τόμο του 1845. Ως το 1880 καμιά Ελληνίδα δεν μοιχεύει στη λογοτεχνία, λέει ο Αλέξης Πολίτης.²¹

²¹ Αλ. Πολίτης, «Επαναστάσεως αποτελέσματα στον έρωτα...», ό.π., σ. 165-167. Υπάρχουν ωστόσο δύο εξαιρέσεις μοιχών γυναικών, λέει ο μελετητής: μια κυρά Φροσύνη του 1859, που πικρά μετανοεί, και μια Μαρία που είναι όμως πολύ δικαιολογημένη στο *Μαρία και Αέανδρος* του Ιω. Καμπούρογλου, 1868.

Και όμως δεν είναι πάντα τόσο αθώες οι ελληνικές σελίδες. Ο Πιτσιπιός περιγράφει στον *Πίθηκο Ξουθ* μια μοιχεία, μετά φόνου μάλιστα, αλλά την τοποθετεί στο Παρίσι με ξένους (μη Έλληνες) πρωταγωνιστές. Ελληνικό μεν κείμενο, όμως η μοιχεία συμβαίνει αλλού, έξω από μας. Το ίδιο περίπου και ο Παλαιολόγος στον *Πολυπαθή*: παρουσιάζει πλείστες όσες απιστίες, κάποιες από αυτές Ελλήνων, με τον πρωταγωνιστή να έχει τη μερίδα του λέοντος, επίσης όμως δεν τελούνται στην ελληνική επικράτεια. Στον *Ζωγράφο* ωστόσο θα περιγράψει εκτενώς μια μοιχεία, η οποία ίσως κατέχει τα πρωτεία επί ελληνικού μυθοπλαστικού εδάφους.

Μια από τις κόρες της πολυπληθούς οικογένειας που παρακολουθούμε στο μυθιστόρημα, εκείνη με το όνομα Πηνελόπη, κακοπαντρεμένη με έναν ανόητο αστό που όλο νοστιμιεύεται άλλες γυναίκες, παρασύρεται από κάποιον Πανουργιάδη, εγκυμονεί, γεννά, εγκαταλείπει την οικογενειακή εστία και εντέλει αυτοκτονεί μετανωμένη, όταν ο εραστής την εγκαταλείπει. Το όνομά της συνιστά παραπομπή στην πιστή μυθική πρόγονο των παντρεμένων γυναικών: ο σύγχρονος κόσμος έχει, φευ, εκπέσει από τον

αρχαίο εκείνο.²² Ο Παλαιολόγος, με το κακό τέλος της ηρωίδας του, σαφώς ηθικολογεί, όπως έχει δηλώσει άλλωστε ότι ως χρηστός πολίτης οφείλει να κάνει στο έργο του.

Ας ασχοληθούμε λοιπόν τώρα κάπως περισσότερο με τις ιδέες των συγγραφέων που αναφέραμε όσον αφορά τις γυναίκες, τον έρωτα και τα νέα ήθη. Πρώτα πρώτα οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι όλοι απευθύνονται στη «νεολαία» ή μιλούν γι' αυτήν. Υπάρχει ένα είδος «ηθικού πανικού» που αφορά την καταστροφή των ηθών στον χώρο της νεότητας, καθώς συμπεριφορές ελευθεριότητας ή νεοπλουτισμού μεταφέρονται άκριτα από την Ευρώπη:

Η εύκολος ηθική την οποίαν [sic] ζητούσι να παρεισάξωσιν εις την Ελλάδα ευρωπαϊκά έθιμα και ήθη! Ηθική, ω Κοραλία μου, αποβαίνουσα πάντοτε προς δυστυχίαν των γυναικών και προς διαφθοράν της κοινωνίας! Αλλά παραινέσεις εις σε; Δεν σε είδα εις την τύρβην του κόσμου πάντοτε συνε-

²² Αναλυτικά στο υπό έκδοση βιβλίο μου *Μίλα, Πηνελόπη! Λογοτεχνικές μεταμορφώσεις της μυθικής ηρωίδας στην Ελλάδα και τον Δντικό κόσμο (19ος αιώνας – αρχές 21ου)*.

τήν, απλήν και μισούσαν τας λατρείας της
απατηλής νεολαίας;

Αυτά στον *Λέανδρο* του Παναγιώτη Σούτσου.²³ Πολύ οξύτερος ο Πιτσιπιός, καταγγέλλει με σφοδρότητα τον νεαρό του ήρωα που «μορφώθηκε» στην πεφωτισμένη (ειρωνικά) Ευρώπη και μαϊμουδίζει τα ξένα ήθη. Πιο ισορροπημένος ο Παλαιολόγος, πλάθει τον νέο του, εκείνον που είδαμε να αυλίζει τις γυναίκες στον *Ζωγράφο*, ο οποίος είχε μορφωθεί στην Ευρώπη αποκτώντας, φευ, τα ελαττώματα αλλά όχι και τις γνώσεις των Ευρωπαίων (83), τον πλάθει λοιπόν σχετικά συμπαθή, όχι πολύ διεφθαρμένο. Γενικά, οι ηθικές προτροπές πέφτουν βροχή – παραθέτω μονάχα μία, που αφορά τον έρωτα:

Νέοι και Νέαι! όσοι ελάβετε από την φύσιν το ολέθριον δώρον της, την ευαισθησίαν! ο έρως, γνωρίζων το φοβερόν της ιδίας αυτού μορφής, παρουσιάζεται πάντοτε υπό την τερπνήν εκείνης εικόνα· σπανίως εμπορεί η άφροντις και απονήρευτος νεότης ν' αναγνωρίση εκ πρώτης όψεως τον υπό το

²³ Παν. Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, επιμ. Αλεξάνδρα Σαμουήλ, Αθήνα 1996, σ. 76.

εράσμιον τούτο κάλυμμα υποκεκρυμμένον
αδιάλλακτον αυτής εχθρόν!

Ο Πιτσιπιός που γράφει τα παραπάνω, στην *Ορφανή της Χίου*,²⁴ είναι ο πιο συντηρητικός από όλους τους συγγραφείς μας και δεινός μισογύνης, θα λέγαμε, αν δεν ήταν γενικότερα μισάνθρωπος. Πάντως μπορούμε να κατανοήσουμε μιαν ορισμένη φοβία προς τον έρωτα, την εποχή ακριβώς που το αίσθημα αυτό αρχίζει δειλά να εκτοπίζει το πατροπαράδοτο έθος του συνοικεσίου. Αυτή τη νέα «ευαισθησία» την φοβάται άλλωστε και ο προοδευτικός Παλαιολόγος:

Ο έρωας, λέξεις την οποίαν αι σεμναί κόραι
δεν προφέρουν μεν μουρμουρίζουν δε ακα-
ταπαύστως εις την καρδίαν των, ο έρωας
αυτός λέγω εβασάνιζε δεινώς την Πηνε-
λόπην, ήτις είχε φθάσει πλέον εις ηλικίαν,
κατά την οποίαν αναπτύσσεται καθ' όλην
την έκτασιν εις τας γυναίκας, και μάλιστα
τας ευαισθήτους και ζωηράς, η συναίσθη-
σις του ανθρωπίνου προορισμού (*Ο ζωγράφος*, 81-82).

²⁴ Ιάκ. Πιτσιπιός, *Ορφανή της Χίου*, επιμ. Δ. Τζιόβας, Αθήνα 1995, σ. 124.

Ο έρωας εδώ ισούται με τη σεξουαλικότητα, και βλέπουμε ότι έχει καταλάβει και τις σεμνές κόρες. Ο συγγραφέας προειδοποιεί ότι «το πάθος αυτό γίνεται αιτία της δυστυχίας πολλών γυναικών και ουκ ολίγων ανδρών, όταν δεν χολιναγωγείται από την φρόνησιν» (81). Φαίνεται λοιπόν –με βάση τα παραδείγματά μας, όσο μπορούμε να τα εμπιστευτούμε– ότι στη νεοπαγή κοινωνία της Αθήνας, και άλλων πόλεων προφανώς, το αίσθημα του έρωτα κέρδιζε έδαφος, μαζί με τη δυσπιστία για τα συνεπακόλουθά του.

Ωστόσο παρατηρούμε επίσης πως, αν εξαιρέσουμε τον Πιτσιπιό, στους συγγραφείς μας κυριαρχεί μια ιδιαίτερα θετική εικόνα για τις γυναίκες και μια προχωρημένη αντίληψη για την ισότητα. Ο Παν. Σούτσος στον *Λέανδρο*, μέσω μιας ηρωίδας του, επισημαίνει τα δύο μέτρα και σταθμά που εφαρμόζονται για τα φύλα όσον αφορά τις «αδυναμίες της καρδιάς» (στους άνδρες συγχωρούνται, στις γυναίκες όχι), ενώ κάνει και την εξής λεπτή παρατήρηση για τη διαφορά ανάμεσά τους ως προς τη δυνατότητα συναισθηματικής ισορροπίας: «Πόσον ευτυχείς είναι οι άνδρες, δυνάμενοι να εκθέσωσι την ζωήν τους εις τους πολέμους και να περιηγη-

θώσιν. Αλλ' αι γυναίκες! Η ύπαρξίς των στέκει ακίνητος ενώπιον της δυστυχίας, μαρτύριον ατελεύτητον!». ²⁵ Οι ιδέες αυτές, η μέριμνα για το γυναικείο φύλο, πιθανώς ανάγονται στο πρόγραμμα των σαινσιμονιστών, όπως έχει προτείνει η έρευνα. ²⁶ Ο Αλέξανδρος Σούτσος, από τη μεριά του, αν και δεν ασχολείται στον *Εξόριστο* με τέτοια ζητήματα, καθότι είναι στραμμένος προς τον ανδρικό χώρο της πολιτικής, λέει πάντως για την με όλες τις χάρες κεκοσμημένη ηρωίδα του ότι έτυχε «ελευθερίου ανατροφής». ²⁷

Πολύ ανεπτυγμένη είναι η φιλογυνική στάση και το αίσθημα της αναγκαίας ισότητας των φύλων στον Γρηγόριο Παλαιολόγο, όπως είπαμε ήδη. Στον *Πολυπαθή* θα βρούμε εντυπωσιακές δηλώσεις: «Ιδού ημείς οι άνδρες, οι οποίοι κατηγορούμεν τας γυναίκας διά την αστασίαν των, πώς εξοκέλλομεν όταν μας παρουσιασθεί περίστασις», λέει ο πολυπαθής ήρωας για τον εαυτό του (96). Και όταν ξανασμίγει ύστερα από πολλές πολλές περιπέτειες με την αγαπη-

²⁵ Παν. Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, ό.π., σ. 159.

²⁶ Αλεξάνδρα Σαμουήλ, «Εισαγωγή», *Ο Λέανδρος*, ό.π., σ. 21.

²⁷ Αλ. Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, ό.π., σ. 62.

μένη του, καμιά εικοσαετία μετά από τον αρραβώνα τους, και της κάνει λόγο, κοκκινίζοντας, για τις ερωτικές του περιπέτειες, καθώς εκείνη δοκιμάζει να τον δικαιολογήσει μιας και ως άνδρας υπόκειται σε περισσότερους πειρασμούς, εκείνος...

Την είπον ότι η αγαθότης της την υπαγορεύει αυτήν την κρίσιν, ότι η συζυγική πίστις πρέπει να είναι αμοιβαία και ότι ουδεμία περίστασις δικαιώνει την απιστίαν του ανδρός, καθώς και της γυναικός (221).

Ας σημειώσουμε εδώ ότι οι ιδέες αυτές είναι πολύ προχωρημένες σε σχέση με τις απόψεις του Αδαμάντιου Κοραή, όπως είχαν διατυπωθεί στη γνωστή επιστολή του προς την Ευανθία Καίρη το 1815. Εκεί ο σοφός γέρων του ελληνικού Διαφωτισμού αποδεικνύει τάχα στη νεαρή φιλομαθή κόρη πως η σεμνότητα και η μετριοφροσύνη πρέπει να χαρακτηρίζουν προπάντων τις γυναίκες: «Κατηγορούν τον άσεμνον άνδρα όσοι έχουσιν ήθη χρηστά· αλλά γυναίκα άσεμνον και αυτοί οι άσεμνοι άνδρες αναγκάζονται να κρίνωσιν βδελυκτήν [...]. Διά τι; Διότι έλα-

βεν η γυνή παρά τον άνδρα πλειότερα από την φύσιν βοηθήματα να είναι σεμνή.».²⁸

Αντίθετα, ο Παλαιολόγος στον *Πολυπαθή* φτάνει έως και στην υποστήριξη της ισότητας στην απιστία:

‘Ο,τι με εφάνη ολίγον παράξενον ήτο η ελευθερία με την οποίαν έγγαμοι γυναίκες συνδιελέγοντο ερωτικώς με άλλους άνδρας, παρόντων των συζύγων των. Η πείρα μ’ edίδαξεν ακολούθως ότι οι πλείστοι των ανδρών του τόπου εκείνου [της Βλαχίας] θεωρούν την ζηλοτυπίαν ως λείψανον των βαρβάρων αιώνων· ότι, φίλοι της ισότητος, αναγνωρίζουν εις τας γυναίκας των τα αυτά δικαιώματα, όσα χαίρουσιν οι ίδιοι, και ότι επομένως, διά να μην έχουν έλεγχον συνειδήσεως, καθώς αυτοί δεν περιορίζουν δουλικώς τα αισθήματά των εις μόνας τας ιδίας των γυναίκας, συγχωροΰσιν εις

²⁸ Κ. Θ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος (επιμ.), *Αδαμάντιος Κοραής: Αλληλογραφία, 1810-1816*, τ. 3, Αθήνα 1979, σ. 377. Στην ίδια επιστολή ο Κοραής διατυπώνει την άποψη ότι «μετ’ ολίγας ετών εκατοντάδας» θα υπάρξει μεγάλος αριθμός λογίων γυναικών.

αυτάς να είναι επίσης κοινωνικά με ξένους
άνδρας και να σχετίζονται με αυτούς καθ'
όλην την έκτασιν.²⁹

Αυτή την «ολίγον» παράξενη συμπεριφορά
ο συγγραφέας μας την αναφέρει χωρίς καμία
χλεύη. Στον *Ζωγράφο*, πάλι, όπου η δράση έχει
μεταφερθεί στην Αθήνα, ο Παλαιολόγος παρου-
σιάζεται σεμνότερος –έχει άλλωστε υποστεί
κριτική για τον *Πολυπαθή*³⁰–, όμως συνεχίζει
να υποστηρίζει σθεναρά ιδέες ισότητας,³¹ ενώ
θα τονίσει ιδιαίτερα και την ανάγκη σεβασμού
προς τη γυναίκα. Στο σημείο αυτό παραπέμπει
μέσα στο κείμενό του (144) στο σύγγραμμα του
Σίλβιου Πέλλικο που είχε μεταφραστεί από τον
Μ. Παλαιολόγο στην Οδησό το 1838. Πρό-
κειται για το *Περί χρεών του ανθρώπου*, έργο
του 1834, που μεταφράστηκε όχι μία, αλλά
πολλές φορές και στην ελληνική γλώσσα, κάτι
που μαρτυρά τη βούληση των διανοουμένων (ας

²⁹ Ο *Πολυπαθής*, ό.π., σ. 49-50. Βλ. και σ. 212.

³⁰ Ο Παλαιολόγος κάνει, αν και οριακά, την αυτοκριτι-
κή του για τις «ολίγες» τολμηρές φράσεις του *Πολυπα-*
θούς, βλ. Ο *ζωγράφος*, ό.π., σ. 255.

³¹ Ένα παράδειγμα: ο συγγραφέας μέμφεται τους άντρες
που διηγούνται στις γυναίκες τους τις παρεκτροπές τους

τους ονομάσουμε έτσι) να προωθήσουν τις συγκεκριμένες περί ισότητας ιδέες στην υπό διαμόρφωση ελληνική κοινωνία.

Ο Πέλλικο υπήρξε παιδαγωγός και καρμπονάρος, ιδιότητα για την οποία εξέτισε δεκαετή ποινή σε φυλακή της Αυστροουγγαρίας. Με δυο λόγια, οι ιδέες του στο έργο αυτό συνδυάζουν τη χριστιανική ευλάβεια με μια ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία της γυναίκας. Να ερωτεύεσαι (απευθύνεται σε έναν ιδεατό νέο) μονάχα εκείνη που θα πάρεις γυναίκα σου, να μην επιδίδесαι σε κολακείες, ματαίους αναστεναγμούς και ερωτικούς στρυφοσχηματισμούς, να μη ζηλεύεις· αν παρ' ελπίδα ερωτευτείς παντρεμένη, να θυσιάσεις τον έρωτά σου, γιατί το πάθος αυτό σέρνει στη δυστυχία και, αν αποκαλυφθεί, θα βλαφθεί περισσότερο η γυναίκα. Να γνωρίσεις καλά τη γυναίκα σου πριν την παντρευτείς και μετά να δείξεις σταθερότητα. Αν ο άνδρας δεν φέρεται καλά, θα είναι υπεύθυνος για τις παρεκκλίσεις της γυναίκας, που κανονικά είναι πλασμένη για αγάπη και πίστη.³²

και έπειτα παραπονούνται εναντίον τους «όταν ζητούν και αύται να βάλλωσιν εις πράξιν μέρος των όσων παρά του ανδρός των επράχθησαν», *Ο ζωγράφος*, ό.π., σ. 236.

³² Σιλβίου Πελλίκου περί χρεών του ανθρώπου, μετα-

Φαίνεται πως οι μεταφραστές του πονήματος, καθώς και ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, που προτείνει αυτό το βιβλίο για ανάγνωσμα καθοδηγητικό των συμπεριφορών, θεωρούν ότι η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει παρόμοια φαινόμενα με τις δυτικές, στις οποίες απευθύνεται το έργο του Πέλλικο: ερωτοτροπίες, ζηλοφθονίες και απιστίες. Και πάλι δεν μπορώ να μη διαπιστώσω την ταχύτητα με την οποία έγινε αυτή η εξομείωση.

* * *

Θυμόμαστε ίσως τη σχετλιαστική αναφορά που έκανε ο Παλαιολόγος, στο αρχικό μας παράθεμα από τον *Ζωγράφο*, στις Οθωμανίδες και τις Αρμένισσες που βλέπουν τους άνδρες πίσω απ' τα «καφάσια», κάτι που έχουν σταματήσει να κάνουν οι Ελληνίδες. Παρόμοια και στον *Πολυπαθή*: εκεί έχει τοποθετήσει κάποια στιγμή τον

φρασθέν υπό Μ. Παλαιολόγου, Οδησός 1838. Αντλώ από την προσιτή στο διαδίκτυο μτφρ. του (ψευδώνυμου) Κέβητος του Θηβαίου, Παρίσι 1835: βλ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια ΚΑ' «Περί των κατακρίτων ερώτων», ΚΒ' «Τιμή προς τας παρθένους και προς τας αλλοτρίας γυναίκας», ΚΓ' «Περί του συνοικεσίου» [=γάμου].

ήρωά του σε οθωμανικό καφενείο, προκειμένου να ακουστούν οι απόψεις των Τούρκων για τις γυναίκες της Δύσης: «Κατηγόρησαν έπειτα τας γυναίκας, τας οποίας ονόμαζον αναιδείς· διότι όχι μόνον περιφέρονται ασκεπείς, αλλά και ομιλώσιν ελευθέρως με τους άνδρας, παρασταίνουσαι καραγκιοζιλίκια εις τα θέατρα, διευθύνουσαι καφενεία, πανδοχεία, καπηλεία και εμπορευόμεναι συγχρόνως τας πραγματείας των συζύγων των, ομού με τα κάλλη των» (102). Ο Παλαιολόγος, με άλλα λόγια, θέτει σε σύγκριση τις ιδέες των Οθωμανών και τις ιδέες και πρακτικές των Ευρωπαίων για τις γυναίκες, και είναι σαφές με ποιους τάσσεται.

Τέτοιες συγκρίσεις ωστόσο δεν έχω συναντήσει στα υπόλοιπα μυθιστορήματα που εξέτασα. Αντίθετα με τους Έλληνες, ο Γάλλος Αμπού, που βλέπει από έξω την ελληνική κοινωνία, θα συγκρίνει αρκετές φορές τις ελληνικές συμπεριφορές με τις τουρκικές, επισημαίνοντας ομοιότητες.³³ Αλλά για τους Έλληνες, ήδη από τη δεκαετία του 1830, το απωθητικό οθωμανικό παρελθόν σαν να έχει απαλειφθεί τελείως από

³³ Βλ. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνα*, ό.π., σ. 53 («συγκρατημένοι και σιωπηλοί όπως οι Τούρκοι»), 202 (για

τη μνήμη τους. Τόσο έχουν αφήσει πίσω τους τον μουσουλμανικό κόσμο και τα ήθη του. Η Ελλάδα, το νέο κράτος που προέκυψε από την Επανάσταση, ανήκει στην Ευρώπη: αυτή τους αφορά πλέον και με αυτήν αναμετριοούνται.

τα οικογενειακά δίκτυα), 377 (ως προς τη βρομιά), 384 (περιφρόνηση της μπανιέρας «τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία»), και αλλού.

Επίσης από τις Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Κρήτης:

Αγγέλα Καστρινάκη (επιμ.), *Σκεφτόμαστε το '21*, 2021.

Γιάννης Δημητρακάκης, Αναστασία Νάτσινα (επιμ.),
*Μεταπολίτευση 1974–1981: Λογοτεχνία και πολιτισμική
ιστορία*, 2021.

Αγγέλα Καστρινάκη, Ελένη Κατσαρού (επιμ.), *Συζητά-
με για την εκπαίδευση: Προβλήματα, προκλήσεις, προο-
πτικές*, 2021.

Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.),
*Δουλεύοντας στον χώρο του θεάματος. Θέατρο και κινη-
ματογράφος στην Ελλάδα, 19ος–20ός αιώνας*, 2020.

Κατερίνα Δαλακούρα, Σοφία Χατζηστεφανίδου, Αντώνης
Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαί-
δευσης: επανεκτιμήσεις και προοπτικές*, 2015.

Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Ανθρωπιστικές σπουδές,
Φιλοσοφικές Σχολές*, 2010.

Συνεκδόσεις με τις
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης:

Έφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα*, 2017.

Σ.Ν. Φιλιππίδης (επιμ.), *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά»*, 2010.

Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Πολυχρονάκης (επιμ.), *Πολυφωνία. Φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Σ.Ν. Φιλιππίδη*, 2009.

